

Бекешов Жамгырбек

87 (к.б.д)
578

ФИЛОСОФИЯ

Ф и л о с о ф и я
Ф и л о с о ф
Ф и л о с о ф
Ф и л о с о ф

ОКУМА

деятельно
на прочной нау
международного права, и
связанных с международным биз
составляют четыре базовых дисциплины: **«Платиновичи Тарлан»**
бизнесе, урегулирование международных споров, **В 2004 году**
корпоративное право и научные исследования и написание
юриспруденции (практический курс).

Выпускники Магистратуры Права идеально подходят для стратегической работы, направленной на снижение и предотвращение потенциальных юридических вызовов в контексте современного бизнеса. Обладатели степени Магистра Права со специализацией в Международном Бизнес-Праве могут работать в сфере международного бизнеса, а именно в юридических фирмах с международной бизнес-практикой, мультинациональных корпорациях, бухгалтерских и консалтинговых фирмах, а также в правительственных и неправительственных организациях.

Магистратура по Государственному Управлению (МРА)

Программа магистратуры по государственному управлению (МРА), предоставляет выдающиеся возможности подготовки

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА
МАДАНИЯТ МИНИСТРЛИГИ

ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

87(кыр)

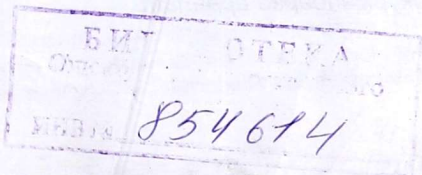
Б78

Бөкөшов Ж.Б.

Ф И Л О С О Ф И Я

О К У М А

2663

~~7866~~

Жалал-Абад
2002

ББК 87
Б – 86

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин философия
кафедрасында талкууланып,
методикалык кеңешмесинде бекитилди.

Рецензенттер: *филос. илим. доктору,*
профессор Ачылова Р.
филос. илим. доктору,
профессор Аскарлов Т.

Бөкөшов Ж.Б.

Б-86 Философия. – Жалал-Абад: 2002. – 201 б.

ISBN 9967 – 414 – 37 – 5

Бул окуу китеби окутуучуларга,
студенттерге, жалпы эле философия маселесине
кызыккан окурмандарга арналат.

Б 0301020000 – 02

ББК 87

ISBN 9967 – 414 – 37 – 5

© Жалал-Абад мамлекетт
университети, 2002

Автор жөнүндө маалымат

Бөкөшов Жамгырбек (1954) – филолог (1977), философия илимдеринин доктору (1992), укук илимдеринин магистри (1999), профессор (1993), Социалдык жана педагогикалык илимдер академиясынын академиги (1994. Москва). 1978-1992-ж.ж. Кыргыз мамлекеттик университетинде философия окуткан. 1992-1995-ж.ж. Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетте 1-проректор болуп иштеген. 1995-2000-ж.ж. Жогорку Кеңештин Мыйзам Чыгаруу Жыйынынын депутаты; илим, жаңы технологиялар жана интеллектуалдык менчик боюнча комитеттин төрагасы, Парламент аралык ассамблеянын (КМШ) билим берүү жана маданият боюнча комиссиясынын төрагасы (1998-2000), Парламентарийлердин Азия форумунун улуттук комитетинин төрагасы (1997-2000). 2000-жылдан Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ректору. Москва, Гамбург, Штутгарт, Вена, Женева, Гаага, Стамбул, Сеул, Вашингтон, Гонолулу, Дели, Бангкок, Ниагата ж.б. шаарлардагы конференция, семинар, жолугушууларга катышып, сөз сүйлөгөн. Бир нече китептин автору: «Таанып билүүнүн табышмактары» (1987); «Предпосылочное знание» (1991), «Билим. Инсан. Коом» (1994), «Аскар Акаев жана билим стратегиясы» (2000), «Истоки и горизонты познания» (2000), «Философия жана адабият» (2002), «Современный университет: проектирование будущего» (2002). 150дөн ашык эмгеги бар. «Даңк» медалы, Өнөр жайды колдоочулар ассоциациясынын (Франция) алтын медалы менен сыйланган.

Киришме

«Философия» деген сөз элдин баарына маалым. Ар бир сабаттуу адам анын маанисин түкшүмөл билет. Ал эми бул түшүнүктүн мазмунун тактай келгенде ар ким ар башка чечмелеп, түркүн ой-пикирге дуушар болобуз. Философиянын маңызы, кылган кызматы, камтыган маселелери боюнча талаш-тартыш чыгып, ар позициянын өзүнө тиешелүү ылайык көрүнгөн, жөндүү угулган жүйөөлөрү, аргументтери айтылат.

Мындай талаш илгертен келе жаткан нерсе. Сөздүн накта маанисинде «философия деген эмне?» деген суроону талдай баштаганда аны түзгөн акылмандардын, аны кесип туткан адистердин арасында ар кыл түшүнүк бар экенине күбө болобуз. Муну айтылуу немец философу И.Кант (XVIII к.) «философтордун чатагы» деп атаган.

Рим императору даанышман М.Аврелий (II к.) айткан экен: убакыт эмне экенин билем. Бирок «убакыт деген эмне?» деп сурап калышса эле билбей калам.

Бир чети бул табигый көрүнүш. Философиянын табияты өзү ошондой. Бирок, экинчи чети, кат таанып, калем кармагандардын баары эле «философия» дегенде сөз кайсы багытта бара жатканын боолголоп болсо да түшүнөт. Китеп же макаланы барактай баштасак, анын философияга тиешеси барбы же жокпу-көп кыйналбай эле аныктаганга алыбыз жетет. Демек, билимдин, ой-пикир, көз караштын ушул түрүн (тибин) башкаларынан айрымалап, өзгөчөлөнтүп турган бөтөнчө бир касиеттери, белгилери бар. Ошолордун негизинде «философиялык текстти» физикага же биологияга тиешелүү тексттен ажыратып таба алабыз.

Ал эми философияны окуу жайында үйрөтүлчү сабак, дисциплина катарында караганда жагдай ого бетер жеңилдей түшөт. Себеби, бул жаатта нечен кылымдар бою калыптанып келе жаткан каада-салт, традиция бар. Окуу программалары, окума китептер колдонулат. Философияны кимдин кайсы деңгээлде билээрин, түшүнөөрүн аныктай турган чен-өлчөмдөр, атайын бир суроо-талаптар ырасталып чыккан. Демек, ушул

мааниде философиялык ой-санаанын чек арасын, ал камтыган аймакты ажыратып караса болот.

Арийне, философияны чындап үйрөнсөм, философторчо ой жүгүртүүнүн эптерин-ыктарын өздөштүрсөм деген киши айтылуу даанышмандардын эмгектерине, трактаттарына, мурастарына кайрылганы оң. Сууга түшмөйүн сүзгөндү үйрөнө албайсың. Бирок, адегенде окумадан («учебное пособие», «учебная литература» деген мааниде) баштаган жеңил. Анда философиянын маани-маңызы, ага тиешелүү маселе, проблемалар туурасында жалпыланган, жөнөкөйлөнгөн маалымат, түшүндүрмө берилет. Аны өздөштүргөн соң философиянын баш тегереткен, көңүл эргиткен кыл чокусуна кол созуп, не бир кызык, не бир таң каларлык дүйнөсүнө ишенимдүү кадам ташташ оной болот.

Ошол эле учурда студенттер бийик максат, терең маани менен катар жарым жыл, бир жылдан соң жолунда экзамен күтүп турганын эсинде тутканы жөн....

Адегенде эле атайлап айта кетчү нерсе бул: философиянын өз тили бар. Бир караганда биз күндөлүк турмушта урунуп жүргөн тааныш, көнүмүш сөздөр. Философ деле эл катары сүйлөп жаткандай. Ал эми маанилеп талдай келсек, философиянын тилин түз, көнүмүш адатта түшүнүш адаштырып коюушу ыктымал. Ошондуктан, демейки эле сөздүн философиялык мазмунунун таасындап, туура табышка аракет кылганыбыз эп. Кыргыз тилинде философиялык терминология бекем калыптанып, өз кыртышын толук таба элегин эске алсак, тил маселеси ого бетер курчуйт. Бирок, адам алы жетпеген нерсе жок. Жолунар болсун!

Философиянын маңызы (же метафилософия)

Суроолор:

- «Философия» деген сөз кайдан чыккан, мааниси не?
- «Метафилософия» деген эмне?
- «Философия» деген түшүнүктүн мазмуну кандай?
- Кимди «философ» десе болот?
- Философия бардык учурда, бардык жерде болгонбу, жокпу?
- Философия бирөөбү же көппү?
- Философия кайсы маселелерди иликтейт? Анын предмети кайсы?
- Философиянын структурасы, түзүлүшү кандай?
- Философия коом турмушуна, адам жашоосуна кандай кызмат көрсөтөт? Пайдасы барбы, жокпу?
- Философияны кантип үйрөнүш оң?

«Баары сөздөн башталган». («Библия»).

«Философия» - байыркы грек сөзү: «фил» - «сүйүү», «жактыруу», «умтулуу», «ызат-сый», ал эми «софия» - «акылмандык», «даанышмандык» (мудрость) дегенди түшүндүрөт, демек, акылмандыкка умтулуу, акылмандыкты урматтоо дегенди туюнтат. Бу сөз биздин эрага чейинки VI кылымда Байыркы Грецияда колдонула баштаган. Ошондон бери ушул маанисинде билимдин, илимдин, ой-түшүнүктүн өзгөчө бир түрүн билгизип келе жатат.

Бул маанинин төркү, теги кандай? Астрономия, математика же физиканы «акылмандык» десе болбойбу? Эмне үчүн адистердин, изилдөөчүлөрдүн бир катмары-философтор «акылмандыкты» өз энчисине ээлеп алган?

Байыркы Грецияда билим (знание) адамзат тарыхында өзүнүн бөтөнчө маанисин күтүп, өзгөчө статус (орун) алган. Мурун ал практиканын же ритуалдын тутумунан орун ээлеп, колдонмо (прикладной) мүнөздө болсо, байыркы грек маданиятынын алкагында өзүнчө баа-барк алып, руханий

кубулуштардын арасында өз орду ээлешке муктаж болгон. Гректер демейки пикирден (докса, мнение) нукура билимди (эпистема, знание) ажыратып карай баштаган. Натыйжада иреттелген, системага түшкөн, негизделген, аныкталган билимдердин өзүнчө дүйнөсү (мир знаний) калыптана баштаган. Анда математикага, астрономия, биология ж.б. тармактарга тиешелүү түшүнүктөр, көз караштар аралаш, чогуу турган. Ошол билимдердин тутуму жалпы жонунан «философия» аталган. Кийин - тарыхтын жүрүшүндө, маданияттын өнүгүшүндө ар кыл илимдер чет-четинен философиядан тарап чыга баштаган.

Ал эми башында - Байыркы Грецияда - алардын баары бирге каралып, көп нерсени, ар кыл кубулушту билиш, түшүнүш «акылмандык» катары бааланган. Башкача айтканда, «философия» сыналган, такталган, негизделген билимдердин бүтүндөй тутумун (системасын) туюндурган. Кийин ар-ар илим жолун таап, өз предметин аныктап, өнүгүп-өөрчүй баштаган соң, философия да жалпы билим системасында, рух дүйнөсүндө өзүнө тиешелүү орун-очок күтүшкө мажбур болгон. Ылакапта айтылгандай «бардык илимдердин атасы (философия) болуш сыймык», бирок «өз үйүң, өлөң төшөгүң» болбосо күн көрүш кыйын.

Огюст Конт (француз философу, позитивизм¹ агымын негиздегендердин бири, XIXк.) философиянын акыбалын Шекспирдин даңазалуу трагедиясына байланыштырып, минтип айткан: Азыр философия Лир королдун кейпин кийип калды. Ал өз байлыгын «кыздарына» (конкрет илимдерге) таратып берип, өзү талаада калды.

Бирок башканы мындай кой, О.Конттун өзүнүн окуусу - позитивизм - философиянын өз «байлыгы» сакталып калганын, анын өзүнө гана тиешелүү маселелери, теория, идеялары, изилдөө ыкмалары бар экенин айгинелейт.

Анткени, позитивизмдин өзү-философия.

¹ **Позитивизм** - накта билимдин жападан жалгыз булагы тажрыйбага таянган конкрет илимдер деп эсептеген философиялык окуу

Анын сыңарындай, философия да бөтөнчө рух практикасы, билимдин өзгөчө түрү, ойломдун (мышление) айрыкча бир жолу-ыгы катарында өзүнө энчиленген предметти тактап, аныктап келе жатат. Диндин, искусствонун же физиканын, кибернетиканын арасында өз ордун ээлешке аракет кылыштан жазган жери жок.

Натыйжада философиянын ар кыл «теориясы», анын табиятын, маани-маңызын, кызмат-вазыйпасын ар кандай түшүндүрүү көнүмүш нерсеге айланды. Атүгүл өзүн «философ» атагандар, аткарып жаткан иш-кызматын «философия» эсептегендер бул суроону талдаганда бир пикирге келе албай, кээде бири бирине карандай карама-каршы турган позицияны ээлегени бар.

Ошондуктан, «философия деген эмне?» же анын табияты, маңызы туурасындагы суроо өзгөчө теориялык, методологиялык проблемага айланып, анын тегерегинде илгертен кызуу талаш-тартыш жүрүп келе жатат. Ал эми кийинчерээк, ХХ кылымдын аягында бул проблеманы иликтеген тармак, ага атайы арналган эмгектер **«метафилософия»** (философиядан өйдө, анын үстүндө турган деген мааниде) атала баштады. Башкача айтканда, муну «философиянын теориясы» же «философия жөнүндөгү философия» деп түшүнгөнүбүз эп.

Ар бир философ өзүнүн теориясын, окуусун «философия деген эмне?» деген суроодон баштайт. Муну адистик (профессионалдык) парзы катары эсептейт. Ар бир философиялык агым, багыт адегенде ушул суроонун жообун тактоодон жол алат. Бул буйтап өткүс талап-милдет катарында каралат. Чыгаан даанышман-акылгөйлөрдүн чыгармаларын сыдыра карасаңар, алардын арасынан сөзсүз «философия деген эмне?» (же ушуга жакын) деп аталган эмгегин табасыңар. Бул суроодон улам келип чыккан ой-пикир, көз-караш, концепция, идеялар **метафилософия** катмарын түзөт.

Эми «философия» деген түшүнүктүн мазмуну кайсы? Анын маанисин кандай түшүнсөк туура болот? – ушуга өтөлү.

Башында эле макулдашып алчу нерсе-философиянын элдин баары туура тапкан, адистердин баарынын купулуна толгон, кайсы заманды-кайсы аймакты албайлы, баарына орток эсептелген жалпы, универсал аныктамасы жок. Менимче, болушу да күмөн.

100 *Микрофон-а* *окук* **1 1**
Ошондуктан философиянын маңызын ар кыл капталынан карап, ар түркүн көз карашты жардамга чакырып, кыйма-чийме жолдорго түшүп, даана-ачык түшүнүшкө жүрө-жүрө жетиш үчүн аракет кылабыз. «Философиянын» *ар кыл* ар кыл аныктамалары бири бирин толуктап, тактап, айкындап турат.

Философия - **билимдин өзгөчө аймагы** (областы), ал дүйнө жана адам жашашынын, өз ара карым-катгышынын түпкүлүктүү негиздерине (предельные основания) арналган, дүйнөнүн жана адамдын болушунун (бытие) башкы маңызын андап-түшүнүшкө байланышкан билимдердин тутуму. -

Ушул эле мааниде ал **таанымдын (познание) жана ойломдун (мышление) өзгөчө формасы** болуп эсептелет. Демек, башкалардан айрымаланган жол-ыктары, каражат-жарактары бар. Дүйнөнү жана өзүн-өзү таанып-билүү, алардын айланасында ой тегеретүү үчүн өзгөчө шык, эп талап этилет.

Философия - **дүйнөкараштын (мировоззрение) өзгөчө түрү**. - Дүйнөкараш - бул бүтүндөй дүйнөнүн (мир как целое) турум-турпаты, түзүлүшү туурасындагы, анын ак-карасын, жаман-жакшысын ажыратууга негиз болгон, бул дүйнөдөгү адамдын ордун, ал-күчүн, максат-талабын, дүйнөгө кылган мамилесин, ыйман-пейилин баалоого, аныктоого тиешелүү ой-түшүнүктөрдүн курамы. Дүйнөкараш адамдын иш-аракетин багытка салып, анын кылык-жоругун аныктап турат. Илимий, диний, мифий, коммунисттик ж.б. дүйнөкараштар бар. Алардын арасында философиялык дүйнөкараш өзгөчө орун ээлеп турат. -

Ушул эле мааниде ал **дүйнөкараштын теориялык негизи** (теоритическая основа) катары да эсептелет. Башкача айтканда, тигил же бул диний (ислам) же саясий (коммунисттик) дүйнөкараштын негизинде белгилүү бир философиялык идеялар, жол-жоболор турат. |

Философия - **коомдук аң-сезимдин** (общественное сознание) өзгөчө формасы. Ар кандай коом өз турмушун, ал-абалын андап-түшүнүшкө аракет кылат. Бул ар кыл формада жүзөгө ашат: укук, саясат, илим, искусство, мораль аркылуу. Алардын катарында философия да бар. Мезгилге жараша, шартка ылайык философиялык окуулардын, көз караштардын (взгляд) өзгөрүп, жаңыланып турушу ошол коомдун болушунун, турмушунун

(общественное бытие) өзгөчөлүктөрүнө байланышкан! Бул ар коомдун өз философиясы болот дегенге тете~~к~~.

«Философия – бул **методология**¹, методологиянын негизи. Адам баласынын ар кандай иш-аракети - иженердик эмгеги, илимий изилдөөсү, көркөм өнөрү ж.б. белгилүү бир методдордун (ык-жолдордун) аркасында ишке ашат. Ал эми мындай методдор айрым бир жалпы, кеңири, түпкүлүктүү түшүнүктөргө, идеяларга, мамилелерге (подход) таянат. Башкача айтканда, тигил же бул иш-аракеттин ык-жолдорун аныктаган философиялык көз караш, принциптер болот. Ушундан улам философияны «негиздер», принциптер (Аристотель) жөнүндөгү илим же калыптоо (нормативное) аң-сезими катары аныкташат.

Философия **идеология** катары да каралышы мүмкүн. Идеология – коомдун, коомдук топтун, катмардын иш-аракетинин, өнүгүшүнүн башкы (стратегиялык) багытын, көздөгөн максат-мүдөөсүн, тутунган жол-жоболорун, аздектеп-баалаган кымбаттарын (ценности) аныктаган идеялардын, ой-түшүнүктөрдүн тутуму. Бу жагынан философия айрым учурда идеологиянын кызматын да аткарат. Айталы, марксчыл философия жумушчулардын, социалисттердин идеологиясы эсептелген.

Мындан тышкары метафилософиянын алкагында төмөнкү аныктамаларга маани бериш зарыл.

Философия – бул **акылмандык**. Бул илгертен тамыр байлап, бутак жайган түшүнүктөрдүн бири. Мында философия көптү көргөн, көптү билген, турмушту терең түшүнгөн, бай тажрыйба күткөн, жашоо-тиргиликтин маани-маңызын бийик, кен баалаган, башкаларга туура жол көргөзүп, тунук кеп-кеңеш бере алган адамдардын акыл-ой, билим-түшүнүгүнө байланыштуу каралат. «Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан» («Манас» эпосу), башкалар билбегенди билген, башкалар көрбөгөндү көргөн касиет катары бааланат. Бирок, акылмандыктын белгиси көптү билиште эмес, туура түшүнүштө деп баса көрсөтөт.

Ушуга туташ философияны **акыл-эс** (разум), **нак аң-сезим** («сознание вообще» же «чистое сознание») деп түшүнүү да кездешет.

---

¹ **Методология** - методдор, алардын пайдубалын түзгөн жол-жоболор, талаптар, көз-караштар туурасындагы окуу.

... В род богов не позволено перейти никому, кто не был философом и не очистился до конца, - никому, кто не стремился к познанию. Потому-то, милые мои Симмий и Кебет, истинные философы гонят от себя все желания тела, крепятся и ни за что им не уступают, не боясь разорения и бедности, в отличие от большинства, которое корыстолюбиво, и хотя они, в отличие от властолюбивых и честолюбивых, не страшатся бесчестия и бесславия, доставляемых дурною жизнью, они от желаний воздерживаются.

- Так ведь иное было бы и недостойно их, Сократ! - воскликнул Кебет.

- Да, недостойно, клянусь Зевсом. Кто заботится о своей душе, а не холит тело, тот растает со всеми этими желаниями. Остальные идут, сами не зная куда, а они следуют своим путем: в уверенности, что нельзя перечесть философии и противиться освобождению и очищению, которые она несет, они идут за ней, куда бы она ни повела.

- Как это, Сократ?

- Сейчас объясню. Тем, кто стремится к познанию, хорошо известно вот что: когда философия принимает под опеку их душу, душа туго-натуго связана в теле и прилеплена к нему, она вынуждена рассматривать и постигать сущее не сама по себе, но через тело, словно бы через решетки тюрьмы, и погрязает в глубочайшем невежестве. Видит философия и всю грозную силу этой тюрьмы: подчиняясь страстям, узник сам крепче любого блюстителя караулит собственную темницу. Да, стремящимся к познанию известно, в каком положении бывает их душа, когда философия берет ее под свое покровительство и с тихими увещаниями принимается освобождать, выявляя, до какой степени обманчиво зрение, обманчив слух и остальные чувства, убеждая отдаляться от них, не пользоваться их службою, насколько лишь это возможно, и советуя душе сосредоточиваться и собираться в себе самой, верить только себе, когда, сама в себе, она мыслит о том, что существует сама по себе, и не считать истинным ничего из того, что она с помощью другого исследует из других вещей, иначе говоря, из осязаемых и видимых, ибо то, что видит душа, умопостигаемо и безвидно.

Платон. «Федон»

Философия – бул адамдын өзүн өзү андап - билиши. Мындай концепциянын өзөгүн Сократтын «өзүндү өзүң таанып бил» («Познай самого себя») деген жол-жобосу түзөт. Адам баласынын табиятын, анын жашоо-тиричилигинин түпкү маани-маңызын чечмелеп түшүнүш – философиянын башкы милдети эсептелет. Тышкы дүйнөнү андап-билиш, ага белгилүү бир мамиле күтүш ири алдыда адам өзүн канчалык деңгээлде туура түшүнөт, туура баалайт-ушуга жараша болот деген ишеним. Ушундан улам философияны **адам жөнүндөгү окум** (учение о человеке) таризде түшүнгөндөр да бар.

√Философия – бул **илим**. Мунун жөн-жайы философияны илим эмес, **искусство** катары баалашка, тагыраак айтканда, илимге караганда искусствого жакын деп эсептешке (Киркегор, Шопенгауэр¹, Ницше) байланышкан. Философтордун басымдуу көпчүлүгү (Аристотельден баштап, Гегель, Гуссерльге чейин) өз эмгектерин, изилдөөлөрүн илимге киргизген. Себеби, «так илимдерге» (математика, физика, химия ж.б.) мүнөздүү белгилерге толук ээ болбогону менен философия гуманитардык илимдердин катарында теориялык билимге тиешелүү талаптарга кадыресе ылайык келет. Философиянын өзүнүн маани-маңызына, милдет-кызматына жараша түшүнүк, категорияларынын системасы, далилдүү концепция, теориялары, изилдөө методдору, өзгөчө «тили» бар.

Ушундан улам философия **«жалпы дүйнө»** (мир в целом), **«абстракциялар»** (жалпы түшүнүктөр) жөнүндөгү илим, баарына тиешелүү касиет (всеобщее), **абсолют**² туурасындагы окум деп да эсептелет.

Албетте, эгер философиянын тарыхын барактасак, бай адабиятты кеңири иликтесек маани-мазмуну жагынан бири-бирине окшобогон дагы көптөгөн аныктамаларды табабыз. Алардын арасында «кызык» көрүнгөн, «экзотика» туюлгандары да кезигет. Айталы, «философия - **бул өлүм өнөрү**» (искусство умирать). Эгер байыркы гректерден калган мындай формулага олуттуу мамиле жасасаңыз, мунун маанисин кандай чечмелээр

¹ А. Шопенгауэр (немец философу, XIXк): «философия илим эмес, искусство экенин философ эч качан унутпашы зарыл».

² **Абсолют**-эч нерсеге көз карандылыгы жок, чексиз, ченемсиз, шартка, себеп баш ийбеген, өзү менен өзү болгон маңыз.

элеңиз? Же: философия - бул таңдана билүү» (умение удивления). Муну кандай түшүнсө болот? Буга дагы кайрылып келебиз.

«Кызыктуу» аныктамалардын ичинен өзгөчө көңүл бурушка арзыганы мындай: «философия - бул түшүнбөстүк» (философия как непонимание).

Вольтер: «Угуп жаткан киши сүйлөп жаткан кишини түшүнбөсө, ал эми сүйлөп жаткан өзү эмнени айтып жатканын түшүнбөсө – бул философия».

А.Жид: «Сенин сурооңо философ жооп берсе, өз сурооңду өзүң түшүнбөй каласың».

Б.Нушич: «Сен мени түшүнө албасаң, мен сени түшүнө албасам – бул философия».

Муну кандайча бааласа болот? Кантип эле эч нерсени түшүнбөгөн? Айныгыс акыйкатты айткан адам акылман, философ эсептелчү эмес беле?

Кептин жөн-жайы мында: философия дүйнөнүн, андагы адамдын болушунун (бытиесинин) түпкү негиздерин иликтейт. Ал өтө жалпыланган түшүнүктөргө, мазмуну кең абстракцияларга таянат. Ошондуктан демейки аң-сезимдин (обыденное сознание) чегинде айкын-таасын, өзүнөн өзү түшүнүктүү көрүнгөн нерселер философиялык ой жүгүртүүнүн мейкининде өзгөчө маани-мазмун алып, түшүнүксүз, табышмактуу, сырлуу болуп чыга келет. М.Аврелийдин «убакыт» туурасында айтканын эстеңиз. Же адам аттууга дапдайын туюлган «өмүр», «өлүм», «аң-сезим», «акыл-эс», «эрдик», «жакшылык жана жамандык» өңдүү түшүнүктөрдү алсак, байыркы даанышмандардан тарта азыркы илимпоздорго чейин теориялык талаш-тартыштарга себеп, далай изилдөөлөргө предмет болуп келе жатат.

Сократ (даназалуу байыркы грек ойчулу, б.э.ч. Vк):
«Мен эч нерсе билбесимди өзүм билем, башкалар ушуну да билбейт» - деп кейиген экен... Анын философиялык методу: маектешип жаткан кишиден, маселен, «сулуулук деген эмне?» деп сурайт. Тиги жооп

берет. Сократ бул жооптун кемтигин табат. Өнөгү кайрадан тактап, толуктап жооп кайтарат. Сократ дагы кемтигин көргөзөт. Тигини өз жообун дагы оңдоп - түзөөгө мажбур кылат. Ушинтип отуруп акыры «сулуулуктун» такталган, толукталган аныктамасын табышат. Өнөгү: «мен муну билбей жүргөн экенмин» - деп мойнуна алышка аргасыз болот.

Дегеле терең ой тайыз ойдон эмнеси менен айрымаланат? Тайыз ой «баарын билем, баары түшүнүктүү» деп эсептейт же көптөгөн нерселерге көңүл бурушка арзыбаган, атайлап талдашка татыбаган кубулуш катары мамиле кылат. Ал эм терең ой ар нерсени кеңири алкакта, өтмө-катар байланышта, бийик мааниде карайт, анын өзгөлөр баамдабаган, элес албаган жактарын табат. Ошондуктан ойчул-философ башкаларга көнүмүш, ашмалтай кубулуштун түпкү, тереңде катылган маани-мазмунун чубап чыгат, ойго келбеген касиеттерин баамдайт, натыйжада, демейки эле нерсе «түшүнүксүз», «табышмактуу» маселенин кейпин кийет. Бул болсо-табышмак, сыр, түшүнбөй калыш - адамды чындап ой тегеретүүгө, акыл калчоого түртөт. «Философия - бул түшүнбөстүк» деген аныктама ушундан улам.

Ошентип, жогоруда белгиленгендей философиянын ар түркүн аныктамасы бар. Кыскартып, жалпылап, ток этер жерин айтсак «философияны» мындай аныктаганыбыз туура: **«Философия** - бул адам менен дүйнөнүн өз ара карым-катышынын түпкү негиздерин туюнткан ой-түшүнүктөрдүн, аны мазмунуна камтыган билимдердин тутуму».

Арийне, бул телегейи текши, төрт тарабы төп келген аныктама эмес. Эки ооз сөз менен элдин баары макул тапчу, бардык учурга, бардык жерге ылайык келчү аныктама бериш кыйын. Өзгөчө, философияга. Анткени, философия ар мезгилде ар кыл түр күтүп, тарых өнүгүшүндө өзгөрүп, жаңыланып келген. Анын үстүнө бир эле убакта жашаган, бир эле маданияттан азыктанган ойчулдар философиянын табиятын ар башка түшүндүрүшкөн. Ошондуктан, бир караганда өөн учураганы менен «философия – бул философиянын тарыхы» же «философия - эмне кылса (жазса, ойлосо) ошол» деген аныктамалар тереңдете талдай келсек белгилүү бир жүйөөгө ээ экенин көрөбүз.

Демек, сөздүн кайсы бир маанисинде философиянын тегерегинде жүрүп жаткан кептин баары анын маани-маңызын таамай-таасын аныкташты көздөгөн аракет болуп саналат. Философияны үйрөнүү ишинде муну эсиңизден чыгарбашыңыз абзел.

«Философ» (ойчул, акылман, даанышман) деген ким?

Философиянын тарыхында өзүн «философ» атаган биринчи адам Пифагор болгон. Замандаштары андан «философ деп кимди атаса болот?» деп сураганда ал минтип жооп берген экен: Базарга үч түрлүү адам келет, ошолордун ичинде сатарманга да, аларманга да кошулбаган бирөө бар. Ал тек гана базарда болуп жаткан ишти баамдап-байкап турат (созерцает). Ошону философ дейбиз.

Философтун иш-аракетине, ой-санасына эмне мүнөздүү? Эгер тавтологияны (кайталама) ылайык тапсак, адегенде «философту» «бул-философия менен алектенген, философиялык маселелерди иликтеген, философиялык ой калчай билген адам» деп аныктасак болот. Башкача айтканда, философ белгилүү бир түшүнүктөргө, идеяларга, жол-жоболорго таянып, бүтүндөй дүйнөнүн жана адам баласынын болушундагы түпкү, өзөктүү маселелердин маани-маңызын аңдап-түшүнүшкө далалат жасайт.

Философтор абстракцияга, жалпылама түшүнүктөргө жакын, таамай-тасын аныктамаларга куштар, ар кандай аныктамага (дефиниция) өч, жабышып жатып калат, ар кандай нерсенин түпкү тегине, маанисине кызыгат. Ошондуктан, кээде философ-турмуштан алыс, практикадан оолак, карандай ой-санаага курчалган, буту жерде турса да, ою көктө жүргөн, пайдасы жок түйшүк тарткан адам эсептелет. Ушундан улам философия-турмушка түздөн-түз кийлигишпеген, окуяга тикеме-тике аралашпаган, сырттан гана баамдап-байкаган (созерцание) иш-аракет катары каралат. Бир нерсеге сүйүнбөй да, күйүнбөй сабыр менен караганды «философиялык мамиле» (философское отношение) дейбиз¹. Же жагдай-кырдаалдан алыс көрүнгөн сөз

¹ Б.Спиноза (голландиялык ойчул, XVII к): «Ыйлаба да, күлбө, түшүнүшкө аракет кыл. Бул философия, акылмандык».

жүрө баштаса «философияны коюп, ишке өтөлү» деп тынсынабыз. Ал эми чындай келгенде, философ дал ошол турмуштун, иштин камын көрүп жатканын баалай албайбыз.

Прежде всего я хотел бы выяснить, что такое философия, сделав начин с наиболее обычного, с того, например, что слово «философия» обозначает занятие мудростью и что под мудростью понимается не только благоразумие в делах, но также и совершенное знание всего того, что может познать человек; это же знание, которое направляет самую жизнь, служит сохранению здоровья, а также открытиям во всех науках. А чтобы философия стала такой, она необходимо должна быть выведена из первых причин так, чтобы тот, кто старается овладеть ею (что и значит, собственно, философствовать), начинал с исследования этих первых причин, именуемых началами. Для этих начал существует два требования. Во-первых, они должны быть столь ясны и самоочевидны, чтобы при внимательном рассмотрении человеческий ум не мог усомниться в их истинности; во-вторых, познание всего остального должно зависеть от них так, что хотя начала и могли бы быть познаны помимо познания прочих вещей, однако, обратно, эти последние не могли бы быть познаны без знания начал. При этом необходимо понять, что здесь познание вещей из начал, от которых они зависят, выводится таким образом, что во всем ряду выводов нет ничего, что не было бы совершенно ясным. Вполне мудр в действительности один бог, ибо ему свойственно совершенное знание всего; но и люди могут быть названы более или менее мудрыми, сообразно тому, как много или как мало они знают истин о важнейших предметах. С этим, я полагаю, согласятся все сведущие люди.

Затем я предложил бы обсудить полезность этой философии и вместе с тем доказать бы важность убеждения, что философия (поскольку она распространяется на все доступное для человеческого познания) одна только отличает нас от дикарей и варваров и что каждый народ

тем более гражданствен и образован, чем лучше в нем философствуют; поэтому нет для государства большего блага как иметь истинных философов.

Р. Декарт. «Начало философии».

Философия кесип, адистик менен чектелген нерсе эмес. Акын-жазуучулардын, саясатчы-ишмерлердин, илимпоз-окумуштуулардын арасынан нукура философтор чыгат. Чынгыз Айтматовду же Альберт Эйнштейнди ким философ эмес деп айта алат? Ошол эле учурда философия факультетин бүтүргөндөрдүн же философия кафедрасында иштегендердин баары эле сөздүн накта маанисинде философ эмес.

Философтун ой жүгүртүү, акыл тегеретүү ыгы, манерасы өзгөчө. Ал дүйнөнү, адам турмушун башкача бир көз менен карайт. Анын айткандарынан, жазгандарынан айрыкча бир касиет - маани көрүнүп турат.

Бирөө «математикмин» же «физикмин» десе, кадыресе, жөнөкөй угулат. Ал эми «философмун» десе, буга айрыкча маани берип, башкача реакция жасайбыз. Түкшүмөл болсо да, бул сөздүн артында өзгөчө милдет, жоопкерчилик, жөндөм турганын туюп - билебиз. Бир акын жазгандай:

Кудай болуш оңой эмес.

Акын болуш оңой эмес.

Ойчул болуш оңой эмес.

Философ деген ким? Бул «өзүнүн билбегенин билген», маекти өнөргө айландырып, сүйлөшкөн кишисинин ой-түшүнүгүн суроолору аркылуу курчуткан, байыткан, жаштарга бийик таалим-тарбия берген, акылдын азабын тартып, уу ичип жан кыйышка аргасыз болгон **Сократ**¹. Бул башкалардын оюна да келбеген нерселерден улам санаа чегип, «Кулан байкуш кантти экен» деп, жан-жаныбарлардын көргөн күнүн ойлоп, азап тарткан **Асан кайгы**. Бул бу жарыкта эки нерсени - алыстагы жылдыз толгон асманды, жакындагы адамдын жан дүйнөсүн табышмак эсептеген

¹ «Аялы ажаан болсо, күйөөсү акылман болот» деген сөз да Сократтын ысымына байланыштуу. Анын жубайы Ксантипа тили заар, ачуусу чукул, кыялы чатак аял болгон экен.

И. Кант. Бул «мени бир киши түшүнгөндөй көрүндү эле, тактай келсем, ал дагы түшүнбөптүр» - деп кейиген **Гегель**.

Жайдары тил менен айтканда, философ деген алысты көрө билген, тереңди баамга алган, акылга уста, кепке чебер, утурумдук эмес түбөлүгүн ойлогон, пайданы эмес маанини көздөгөн, барга көппөгөн, жокко чөкпөгөн адам.

«Философ» деген сөздөн улам эске алчу дагы бир жагдай бар. Эмне үчүн «философ» - «акылмандыкты сүйгөн, акылмандыкка умтулган адам»? Имишке караганда бул суроого Платон (байыркы грек ойчулу, Сократтын шакирти, б.э.ч. Vк.) минтип жооп берген экен: «Сөздүн накта маанисинде кудай гана акылман (мудрый), ал баарын билет, ал баарын көрөт. Ал эми адам баласынын акыл-эси, кубат-дарамети чектелүү. Ошондуктан, ал акылмандыкка жетиш үчүн аракет кылат, умтулат, бирок толук жетпейт».

* * *

Асыл-аруу максаттарга чакырган,
Ар сөзүнө терең маани батырган,
Ачыла элек сандыгында-табышмак,
Бычыла элек кундуздары катылган,
Ойго чаңкап, кепке канбай турганда
Орток болоор, шерик болоор акылман.

Жакшы ниет, илгери ишке кол сунган,
Жан дүйнөңдү бермет сөзгө толтурган,
Роден куп ташка чеккен кейипте
Башын салып, санаа тартып олтурган,
Айлаң кетип, аргаң куруп турганда
Акыл чыгар, кеңеш чыгар ойчулдан.

Ак-караны ажыратып тааныткан,
Ар бир сөзү акыл-ойго каныккан,
Эсепке алып чексиз-түпсүз мейкинди,
Ээ-жаа бербес мезгил менен жарышкан,

Караңгыда кайсалактап турганда
Караан болоор, кабар болоор даанышман.

* * *

Акылмандар, даанышмандар ар элде, ар убакта болгон. Ал эми философиячы? Байыркы грек маданиятынан тамырлаган, анан өзгөчө тарыхый-коомдук шарттардан улам айрым бир элдер гана жеткен, тутунган нерсеби же адам, коом турмушунан такай орун алган, баарында болгон, универсал кубулушпу? Бул суроого даана, так жооп табыш үчүн философияны экиге ажыратып караган жөн: **«теориялык философия»** жана **«табигый философия»**.

«Теориялык философия» – бул окуу, илим, белгилүү бир принциптердин, закондордун, категориялардын, концепциялардын, теориялардын тутуму, системасы. Ал китеп, трактат, макала түрүндө элге жайылат. Адамзаттын баскан жолуна назар бурсак, мындай философия байыркы гректер тарабынан энчилүү атын алып, билим чөйрөсүндө өз ордун таап, кийин мектеп, академия, университеттерде окутулуп, илим – теория жолу менен өнүгүп, өркүндөй баштаган. Ага берилген, аны кесип тутуп, атайлап ага кызмат кылган, ушул тармакка «адистешкен» кишилер чыккан. Белгилүү бир калыпка түшүп, белгилүү бир каада-салт күткөн, традиция түзүлгөн. «Теориялык философия» бардык элде өрүш алган эмес жана бардык жерде бир кылка өнүккөн эмес.

Ал эми **«табигый философиянын»** жөнү башка. Ар бир элдин, ар адамдын философиясы болот. Дүйнө эмне үчүн ушу турпатында түзүлгөн? Башкача болушу мүмкүнбү? Ким курган да, ким башкарат? Качан жаралган да, качан бүтөт? Бул дүйнөдө адам баласы кантип жашап жатат? Эмне үчүн ушундай, башкача эмес? Өмүр деген эмне, өлүм деген эмне? Ак менен караны, жакшы менен жаманды кантип ажыратабыз? Бул өндүү суроолорду эч ким буйтап, айланып өтө албайт. Ар адамдын жолунда жолборстой комдонуп күтүп жатат. Эртеби, кечпи кезигет, көпү же азбы, санаага салат. Бирок бул суроолорго кезикпейин, алардын «тегирменинен» өтмөйүн адам адам болбойт. Ушул мааниде ар элдин өз философиясы бар. Ал макал-лакап, ыр-жомок, санжыра, аңыз-кеп, уламыш түрүндө жашайт.

«Табигый философия» ар жердин, ар мезгилдин

өзгөчөлүгүнө жараша түр алып, ар кандай формада өнүгөт. Атадан балага өтүп, улуудан кичүүгө жугат. «Философия» деген сөз тилинде болбошу толук ыктымал, бирок философиялык маселелер, ой-түшүнүктөр дилинде сөзсүз болот. Себеби, философия (аты эмес, заты тууралуу кеп жүрүп жатат) адамдын өзүн жана курчаган дүйнөнү аңдап, талдап, таанып-биле турган негизги куралы. Ар элдин тарыхы, тагдыры, маданияты мындай философия кандай бааланат, кастарланат, колдонулат - ошого жараша болот.

Бирок экөөнү - «теориялык философияны» жана «табигый философияны» - таптакыр эки башка нерсе катары түшүнүш натуюра. Анткени экөөнүн өзөгү бир, мааниси окшош. Тек, билимдин жайылышына, илимдин өркүндөшүнө жараша, социалдык жана интеллектуалдык прогресстин чоң жолуна жакынбы же ыраакпы - ушуга ылайык бир элде «теориялык философия» өрүш алып, гүлдөп өнүксө, экинчи жерде анчалык бийик көтөрүлө албай, «табигый» түрдө кызматын өтөй берген.

Арийне, тигил же бул элдин (айталы, немецтердин же француздардын) философияга өзгөчө шыгы, жөндөмү, дарамети жөнүндө кеп козголушу мүмкүн. Мунун өз жүйөөсү бар. Бирок, бул маселени атайлап, кең-кесири талкуулаган максатка ылайыктуу.

Токтоло кетчү жагдай: «кыргыз философиясы» жөнүндөгү ой. «Байыркы грек философиясы» бар. «Классикалык немец философиясы» бар. Мен философ дегендердин баары алардын эмгегин, трактатын окумайын, алардын көз карашын, теорияларын билмейин сынактан өтө албайт. Ал эми «кыргыз философиясычы»? Бар деп айтабыз. «Изм» түрүнө жеткен окуулар, том-том трактаттар жок. Деген менен, элдин, коомдун турмушунда дүйнөнү, ай-ааламды, адам жашоосун талдап-баалап түшүнүшкө негиз, өбөлгө болгон ой-түшүнүктөр, көз караштар макал-лакап, таамай сөз, ыр-жомок, аңыз-уламыш, кеп-кеңеш, каада-салт, үлгү-өрнөк аркылуу жашап келе жатат.

Бул кыргыз элинин тарыхына, маданиятына, тилине камыр-жумур жуурулушкан. Биздин милдет-мындай: философиялык ой-түшүнүктөрдүн «чаңын аарчып», «датын кетирип», көркүн чыгарып, иретке келтириш, бүтүндөй система калыбында ордуна коюш, тиешелүү мазмунун такташ.

Ушул маселеге кызыккандар Асылбек Алтымьшбаев, Баатырбек Аманалиев, Азиз Салиев, Аскар Какеев, Рахат Ачылова, Кусейн Исаев, Азиз Нарынбаев, Шайлоо Акмолдоева, Өскөн Козубаев, Аскар Бекбоев ж.б. бир катар илимпоздордун эмгектерине, журналист – жазуучу Чоюн Өмүралиевдин «Теңирчилик» аталган китебине кайрылса, көптөгөн кызыктуу материал табат.

Философиянын маани-маңызын тактоодон улам «философия бирөөбү же көппү»? деген суроо туулушу толук ыктымал. Албетте, философия көп түрлүү. Ар мезгилдин, ар жердин өзгөчөлүгүнө ылайык, угут алган булагына, азыктанган аңызына жараша көз караштар, ой-санаалар ар кыл формада, ар кандай жол менен туюнтулуп, айтылып келген. Ошонун аркасында түркүн «измдер» (пантеизм, солипсизм, позитивизм өңдүү) пайда болгон. Муну менен катар «Сократтын философиясы», «Декарттын философиясы», «Гегельдин философиясы» деп ажыратабыз. Алар козгогон маселелери, көздөгөн максаттары, урунган «тили» (улуттук тил эмес, түшүнүктөр, категориялар тизмеги деген мааниде) боюнча айырмаланышат. XX кылымдын философиялык теориялары Орто кылымдардагы окууларга окшош эмес. Демек, **философия көп.**

Ошол эле мезгилде **философия бир.** Анткени, кандай гана философиялык окуу, көз караш, теория болбосун, алардын башын бириктирип, бүтүндөй тармакка тартып турган орток касиет, белги бар. Философия тарыхтан, физикадан, искусстводон айырмаланып, өзү иликтеп, изилдей турган предметке ээ, башкалар кийлигише албай турган «менчик» маселелери бар, аларды талдап-түшүндүрө турган өз жолун – ыгын, методдорун тапкан, адам жашоосунда, коом турмушунда белгилүү бир кызматтарды аткарат. Ошондуктан, анын табияты, маңызы бир. Поэзия (Алыкул Осмонов), проза (Чыңгыз Айтматов), илимий изилдөө (Эйнштейн), саясий сөз (Махатма Гаңди) же башка бир чыгарманы окусак, уксак, көрсөк, анын мазмунунан философияны «тааный» алабыз, сезебиз, туябыз. Тигил же бул ой-түшүнүктүн, көз караштын философияга тиешелүү экенин баамдайбыз.

Кыскасы, Маяковский айтмакчы («Акындар көп болсун, бирок түркүн болсун») философия көп болсун, философия болсо болгону.

Философиянын предмети кайсы? Ал эмнени изилдейт? Бул жөнөкөй, оңой суроо эмес. Жогоруда белгиленгендей аны «бардык илимдердин, өнөрлөрдүн атасы» деп ашыра баалагандар да, «башка илимдер өнүккөн соң, изилдей турган предмети жок, талаада калды» деп өкүм чыгаргандар да болгон. Бул маселени териштирип, талдаганда мындай жагдайларды эске алганыбыз эп.

2-? **Биринчиден**, философиянын «классикалык», «түбөлүк» аталган маселелери бар: дүйнө эмне үчүн ушундай жаралган? Анын кыйыр-чеги кайда? Бу дүйнөдө адам баласынын орду кандай? Анын эмнеге алы жетет? Анын табияты кандай да, келечекте кандай болушу ыктымал? Байлык деген эмне? Бийлик деген эмне? Чындык деген эмне? жана башка суроолор. Ар адамдын башына түшчү суроолор, эртеби – кечпи анын тынчын алып, санаага салчу суроолор. Бүгүнкүгө чейин толук, таасын, баарын камтыган, баарынын купулуна толгон жооп жок. Андай болушу да күмөн. Ар мезгил, ар эл, ар адам өз жообун издейт, өз жообун табат. Философия миндеген жылдар илгери ушул суроолордун тегерегинде ой токуган, миңдеген жылдар кийин да ушул суроолор менен алек болот.

Экинчиден, теория, концепция деңгээлинде тактоого киришсек, философиянын предмети башка илимдер изилдеген, адам акыл-оюнун башка түрлөрү (дин, искусство ж.б.) кызыккан предметтер менен эриш-аркак байланышканын көрөбүз. Философияда таанып-билүүнүн атайын теориясы түзүлгөн – **гносеология**. Ошол эле учурда адамдын дүйнөнү таанып-билишине тиешелүү маселелер психологияда, педагогикада, лингвистикада, информатикада, медицинада, физикада ж.б. тармактарда каралат. Бу жаатта философиянын өзгөчөлүгү эмнеде? Ал эмнени иликтесе да, адамдын болушу (бытиесу), адамдын курчаган дүйнө менен карым-катышы аркылуу карайт, ушундай призмадан көрөт. «Адам-дүйнө» кошилтиги-философиядагы «лакмус кагазы». Кандай маселе болсо да, ушул кошилтикке тиешелүү каралса, ал дароо философиялык түс, турпат, маани-мазмун алат.

Философия кызыкпаган нерсе жок. Ошондуктан, үстүрт түшүнгөн кишиге «бүтүндөй дүйнө (мир в целом, мир как целое) – философиянын предмети болот» деген тезис ашкере мактаныч, обу жок оолугуш катары көрүнүшү мүмкүн. Иш жүзүндө философия дүйнөнү өз өңүтүнөн, өз жолу менен иликтейт. Дүйнөнү ар капталынан, ар деңгээлде изилдеген башка көптөгөн илим тармактары, теориялар, концепциялар бар экенин билет. Бирок, философия өз предметине ээ. Ал «адам жана дүйнөнүн» карым-катышы менен ченелет, аныкталат. Мидас падыша¹ кармаганын алтынга айландырган сымал, философия да караганын өз предметине өткөрүп изилдейт.

Бул кошилтиктин («адам-дүйнө») мазмуну башка түшүнүк аркылуу да тике же кыйыр түрүндө туюндурулат: ойлом жана табият, субъект жана объект, рухий жана материалдык кубулуш, психикалык жана физикалык процесс ж.б. Ал эми марксчыл-ленинчил философияда «философиянын негизги маселеси» деген тема алдыга чыккан. Анда «материя биринчи жаралганбы (турабы) же аң-сезимби? деген суроо коюлуп, ага эки гана жооп болушу мүмкүн: бири – материалисттердики («материя-биринчи»), экинчиси – идеалисттердики («идея, аң-сезим, дух-биринчи»), башка, үчүнчү жооп жок деп ырасталган. Натыйжада, философия элдешкис эки агымга – материализм жана идеализмге бөлүнгөн. Мындай жагдай, арийне, бир беткей, тайыз мамиледен, түшүнүктөн улам келип чыккан. «Философиянын негизги маселеси» чыныгы, орчундуу проблемага («адам-дүйнө») таянып турса да, аны утурумдук, тар мүдөө – талаптарга байланыштуу чечмелегендиктен, марксчыл көз карашка кошулбаган же жакындабаган концепция, окууларды жеригендиктен, ал бир жактуу, ашыкча жөнөкөйлөтүп чечилген. Окуганга жеңил, кабыл алганга оңой болгону менен, бул схема жалпы философиянын мазмунун жакырланытып, кедейлентип, анын кыйырын чектеген, тарыткан.

Ойлонуп көрөлүчү. Эгер философ өзүн материалисттерге же идеалисттерге кошсо, сөз жок. Ал эми тигилерине да, буларына

¹ Байыркы грек мифологиясында Мидас падыша сыйкырлуу касиет күтүп, ал эмнеге кол тийгизсе – тамак-аш, кийим-кечек, буюм-тайым - баары алтынга айлана берет. Натыйжада, ачкадан өлөрдө бул сыйкырлуу күчүнөн аран кутулат. Бул «Мидас парадоксу» аталат.

да кошулбасачы? Биз зордоп тигил же бул тизмеге кошуп койгондон эмне табабыз да, эмне утабыз? Мындайлар – материализмди да, идеализмди да моюнга албагандар – философ атангандардын, ойчул-даанышмандардын ичинде дээрлик көпчүлүктү түзөт. Анан калса «материалист болсо-жакшы», «идеалист болсо – жаман» деген баа өтө эле тайыз, калпыс көрүнөт.

Мындан тышкары, «философиянын негизги маселеси» катары, марксчыл – ленинчил вариантына кошулбай, башка нерсени аныктагандар, көрсөткөндөр учурайт. Айталы, белгилүү француз ойчулу, жазуучусу Альбер Камю «философиянын негизги маселеси – бул жашап кереги барбы же жокпу? (жашоонун мааниси эмнеде) деген суроо» – деп эсептеген. Неопозитивизмдин өкүлдөрү «философиянын негизги маселеси» – бул тил проблемасы деп түшүнүшөт. Дин багытындагы окуулар «философия – бул кудай – жаратканды таанып-билүү» – деп үйрөтөт. Ушул өңдүү мисалдарды дагы көбөйтсөк болот.

Биздин кептин бул пунктун жыйынтыктай келсек, мындай десек болот. Философия кайсы маселеге кайрылбасын, дүйнөнүн кайсы жагына назар бурбасын, ал баарын «адам жана дүйнөнүн» өз ара карым-катышына байланыштуу карайт. Ошону менен өз предметинин өзгөчөлүгүн аныктайт.

Үчүнчүдөн, философиянын предмети көп кырлуу, көп катмарлуу. Ал адамдын болушуна, турмушуна тиешеси бар көптөгөн маселелерди камтыйт. Айрым философиялык системалар энциклопедия мүнөзүндө болуп (мисалы, Гегельдин окуусу), предметти ар тараптан, кең алкакта караса, көптөгөн маселелердин мазмунун туташ, бирдиктүү көз караш аркылуу аныктаса, айрым теориялар, окуулар философиянын предметин тигил же бул чекте, тигил же бул капталынан иликтейт. **Экзистенциализм** адамдын демейки тиргилигин, сүйүнүч – күйүнүчүн, үмүт – тилегин көңүлдүн борборунда кармап, жеке инсандын жан-дүйнөсүнө кызыгын артса, **прагматизм** маселелерди «пайда», «утуш» категорияларынын элегинен өткөрүп чечмелейт. А.Шопенгауэр болсо философиянын маңызын «эрк» (воля) түшүнүгү аркылуу айкындоого күчүн жумшаган.

Демек, философиянын предмети туурасында кеп козгогондо, анын биримдигин, бүтүндүгүн эске алыш зарыл. Тигил

же бул философиялык системаны, тигил же бул ойчулдун окуусун үлгү тутуп, «философия ушундай гана болот», «философия ушуну гана иликтейт» деп тыянак жасап, анын предметин чектеш, тар алкакка камаш натуура.

Философия билимдердин тутуму (системасы), илим, рухий тажрыйба (духовный опыт) катары кайсы масселелерди мээлегенине, предметтин кайсы жагына кызыкканына ылайык тарам-тарамга жиктелип, алардын байланышы, өз ара карым катышы аркасында өзүнчө структурага, түзүлүшкө ээ болуп турат. Жогоруда айтылгандай, «Философия деген эмне», «анын өзгөчөлүгү эмнеде» деген суроо ойчулдарды көлөкөсүндөй ээрчип, такай алдында турат. Адегенде ушул суроодон баштап, чекит коймок болсо ушул суроо менен бүтүш – философиянын маңдайына жазылган. Ага жооп издөө аракети **метафилософияны** түзөт. Ар кандай толук кандуу, бышып жетилген философиялык окуунун, көз караштын негизинде «болмуш (бытие) деген эмне?», «дүйнө, адам кантип болот, жашайт?» деген маселени өзүнчө түшүнүш, чечмелеш турат. Бул – **онтология** – бытие жөнүндөгү окуу. Философиянын алкагында кандай проблема каралбасын, анын талданышы жана чечилиши философтон онтология жаатындагы позициясына, көз карашына ылайык жүзөгө ашат. Демек, онтология – философиянын фундаменти, пайдубалы. Буга улаш, илгертен философиянын чордонун түзгөн маселе – бул аң-сезимдин сыры, табияты. Биз аң-сезимдин философиялык теориясын шарттуу түрдө **когитология**¹ деп атоону сунуштайбыз. Ал эми «Адам дүйнөнү кантип таанып-билет? Билим кандайча куралат да, кандайча өзгөрүп-өнүгөт? Дүйнөнү таанып-билиштин жол, ык, каражат, чеги кандай?» деген сыяктуу суроолорго **гносеология** жооп издейт. Адам айлана-чөйрөнү иликтеп, таанып-билип, түшүнүп гана тим болбойт, ал баалайт, өлчөйт, таразалайт. Дүйнөдө ага жаккан жана жакпаган нерселер, оң же тескери көрүнгөн кубулуштар, ак же кара деп жиктелген окуялар бар. Башкача айтканда, айлана-чөйрө, курчаган дүйнө адамга керек, пайдалуу, ал баалаган, урматтаган, сыйлаган, жактырган нерселерден жана тескерисинче мамиле жасаган же «ысык-суугу бирдей» нерселерден турат. Булар баалуулуктар (ценности) деп

¹ Когито – ой түшүнүк, аң сезим дегенди туюнтат.

аталат.² Ал эми ушул маселеге назар бурган философиялык окуу **аксиология** болуп эсептелет. Философиялык ой-санаанын очогун адам проблемасы түзүп турат. Ошондуктан, анын структурасында **антропология** (философиялык) өзгөчө орунду ээлейт. Адам коомдо жашайт. Дүйнө – бул табият, материалдык нерселер гана эмес, ири алдыда башка адамдар, алар менен карым-катыш, маданият, цивилизация, коом турмушун түзүп турган уюм, мекеме, институттар, рухий байлык, иш-аракет, кубулуштар. Философиянын коом турмушун иликтеген бөлүгү - **социология** (теориялык). Мындан тышкары өзүнчө статус алып, өз бетинче өрүш алган философиялык окуулар бар. Булар – **этика** (мораль, адеп-абийир, ар-намыс, ыйман-ынсап жөнүндөгү окуу) жана **эстетика** (көрк, сулуулук, искусствонун маани-маңызы жөнүндөгү окуу).

Ошондой эле философиянын курамына илимдин, маданияттын, коом турмушунун башка тараптары менен тыгыз байланышкан, бир кылка, бир деңгээлде болбосо да өз алдынча мазмун күткөн айрым концепция, теориялар кирет. Мисал иретинде, «тарыхтын философиясын», «укуктун философиясын», «тилдин философиясын», «бийликтин философиясын» көрсөтсөк болот. Бул тизмени дагы уласак эп. Бирок, белгилей турган нерсе, философиянын структурасын аныктоодо, анын курулушуна зарыл, маанилүү болгон негизги бөлүктөрүн жана аларга таянган, байланышкан, кошумча, толуктоо катарында турган тармактарын ажырата билиш изилдөө багытында да, окутуу багытында да максатка ылайык.

«Философия» деген сөз өзгөчө маани менен айтылат. Философияга кызыккандар көп, ага тиешелүү эмгектерди кесибине, адистигине карабай көптөгөн адамдар атайлап издеп окушат. Жогорку окуу жайларында философия курсу программага киргизилген. Бардык жерде, ар убакта ушундай болуп келген. Эмне үчүн? Философияны үйрөнүштүн пайдасы не? Ал адам турмушунда, коом өнүгүшүндө кандай кызмат аткарат? Анын кандай функциялары бар?

---

² Бул термин – «баалуулук» - анчалык деле эптүү, көрктүү, угумдуу эмес. Бирок андан жакшысы азырынча табылбаган сон, аны менен катар «дөөлөт», «кымбат», «баалуу нерселер» деген сөздөрдү колдонууга аргасызбыз.

Албетте, философиянын өз тажрыйбасы жана традициясы бар: кийинкилер мурункулардын жолун улап, алар калтырган мурасты илектеп, белгилүү бир маселелер-проблемалар чөйрөсүн изилдеп, бул илимди, бул өнөрдү өз мезгилинин талап-шартына ылайык өнүктүрүшөт. Башкача айтканда, бул тармакка тиешелүү теориялык милдеттерди аткарышат. Юриспруденцияга (укук илимине) салыштырсак, юристтер өз адистигине караштуу маселелерди чечип, укук нормаларын тактап, бекемдеп, мыйзам чөйрөсүн тартипке салып, өз илимин өркүндөтүшөт. Бирок, мунун кереги не? Себеби, ал коомго, элге кызмат кылат, алардын укугун коргоп, бузулса оңдоп, коомдук мамилелерде калыстыкты, теңчиликти сактайт. Ошол сыяктуу эле философиянын да таза теориялык кызматтары менен катар адам, коом турмушунда аткара турган өз вазийпалары бар. Демек, философтор өзү менен өзү болуп, өз проблемаларынын тегерегинде түйшүк тартып, талашып-тартышып, сөз үстүнө сөз үйүп, трактат үстүнө трактат жазып отура бербейт, коом турмушун жакшыртууга, адам жашоосун оңдошко, мыктылашка кызмат өтөйт, алардын талап – мүдөөсүн канааттандырат.

- 4.003. Большинство предложений и вопросов, трактуемых как философские, не ложны, а бессмысленны.
- 4.115. Философия не является одной из наук (Слово «философия» должно обозначать нечто, стоящее над или под, но не рядом с науками).
- 4.116. Цель философии – логическое прояснение мыслей. Философия – не учение, а деятельность. Философская работа, по существу, состоит из разъяснений. Результат философии – не «философские предложения», а достигнутая ясность предложений. Мысли, обычно как бы туманные и расплывчатые, философия призвана делать ясными и отчетливыми.
- 4.117. Философия устанавливает границы спорной территории науки.
- 4.118 Она призвана определить границы мыслимого и тем самым немислимого. Немислимое она должна ограничить изнутри через мыслимое.

Л. Витгенштейн. «Логико-философский трактат».

Философиянын кызматы, функциясы көп, ар түркү: Аларды иретке келтирип, топтоштурсак экиге бөлгөнүбүз оң: дүйнө караш (мировоззрение) жана методология жаатындагы функциялар.

Дүйнө караш – курчап турган дүйнөнүн маани – маңызы, турум-турпаты жана адам баласынын ошол дүйнөдөгү орду, акы менен карым-катышы туурасындагы ой – түшүнүктөрдүн, идеялардын, көз караштардын тутуму, системасы. Ал адамдын иш-аракетин, ой-санаасын, максат-ниетин багыттап, жөнгө салып, аныктап турат. Буга диний (мусулманчылык же христианчылык), коммунисттик, фашисттик ж.б. дүйнө караштарды мисал тартсак болот. Ал эми философия ар кандай дүйнө караштын негизделишинде, калыптанышында, өсүп-өзгөрүшүндө өзгөчө орун ээлейт.

△ Философиянын дүйнө караш жаатындагы функцияларынын чордонунда адамдын **өзүн өзү таанып-билиш** (самопознание) вазийпасы турат. Илгери эле Сократ «Өзүңдү өзүң андап бил» («Познай самого себя») деп ураан көтөргөн. Ар дайым философия адам баласына бул дүйнөгө эмнеге жаралганын, эмне кылышы керектигин, өзүнүн күн көрүшүнүн, жашоо-тиричилигинин маани-маңызы кандай экендигин талдап-түшүнүшкө, таразалап-баалашка жардам этет. Ушул жагынан ал искусствого, көркөм адабиятка жакып турат. Адам өз жашоо-турмушун маанилеп түшүнмөйүн, аныктап билмейин, анын тиргилиги баш аламан (хаос), иретсиз, максатсыз болот, дайрада калкыган чамындыдай ага берет. Ал ой калчпал, акыл тегеретип, өз жашоосунун өйдө-ылдыйын, ак-карасын териштирип, маани-маңызын сүрүштүрө баштаган сөн көргөн-билгени кеңейип, горизонт, перспективасы ачылып, иш-окуялар белгилүү бир иретке келип, максат-ниети нукка түшө баштайт. Адам өзүн өзү тапкандай болот. Буга философия көмөк көргөзөт. Бирок, бул – сөзсүз философиялык трактаттарды окуп, философтордун лекциясын угуш зарыл, ансыз адам өзүн андап биле албайт, турмушту түшүнбөйт деген кеп эмес. Тамга тааныбаса да, сабаты төмөн болсо да, көптү көргөн, көптү түшүнгөн, ою кенен, акылы терең карыяларды көбүбүз эле угуп жүрөбүз, билебиз. Демек, адам баласы атайлап окуп-үйрөнбөсө деле өз бетинче «философчулук» кылууга (философствовать), турмуш-тиргиликтин тереңдеги, түпкү маани - маңызы туурасында ой

жүгүргүүгө аргасыз. Деген менен, мындай «менчик философия» чектелүү, бир жактуу, фрагмент түрүндө болот. Ошондуктан билимдүү, окумал кишилер атактуу философтордун эмгектерине кайрылат, айтылуу акылмандардын айткан-дегенин талдап-түшүнүшкө аракет кылышат. Натыйжада, өз турмушун дааналап, кенен алкакта, терең мааниде карашка – баалашка мүмкүчүлүк алат. Анткени, өзүн таанып-билиш – бул өзүнүн аты-жөнүн, кулк-мүнөзүн же кабак-кашын билиш эле эмес. Бул – биринчи кезекте өзүнүн адамдык касиет-сапатын, нарк-насилини аныктап түшүнүш. Муну – философиянын **гуманисттик** функциясы деп атасак болот.

Диоген (б.э.ч. 412-323 жж.) күндүзү колуна чырак алып, Афинанын базарында жүрсө «бул эмнең» – деп сурашат. Ал «адамды издеп жүрөм» – деген экен. Ал эми атактуу Иммануил Кант эки нерсенин – жылдыздуу көктүн, адамдын ой-санаасынын сыры терең деп эсептеген. Канттын пикиринде философия үч суроого жооп бериш керек.

- 1. Эмнени биле алам?*
- 2. Эмне кылышым зарыл?*
- 3. Эмнеге үмүт кылам?*

Иш жүзүндө бул үч суроо «адам деген ким?» – деген суроого биригип, анын маанисин ачат деп баса көрсөткөн.

Адамды адам кылып турган касиет-сапатты айкын түшүнүш оңой эмес. Ошондуктан өмүр бою адам өз тажрыйбасынан, башкалардын (өткөн, бүгүнкү кишилердин) башынан өткөргөнүн, турмуш жашоосун иликтеп, кыялында ар кыл кырдаал-жагдайларды элестетип, жогорудагы суроолорго жооп издейт. Муну кенен да, терең да андап билиш үчүн философияга кайрылат. Анткени философия жалпы адам аттууга тиешелүү жорук-жоосун, иш-аракеттерди сыдыра карап, ар түркүн шартта, ар кыл убакта адам эмнеге муктаж, колуна эмне келет, эмне жасайт да, эмнеге барат – ушуларды категориялардын, түшүнүк-

идеялардын элегине салып, талдоого алат. Демек, өзүн таанып-билүү өзгөлөрдү таанып – билүү менен эриш-аркак жүрөт.

Адамдын адамдыгын андап-түшүнүү – бул аны курчап турган дүйнөнү андап-түшүнүү десек болот. Бул жаатта философиянын дүйнө карашка байланышкан функциялары мындай көрүнөт.

Биринчиден, бүтүндөй дүйнөнүн сүрөтүн, элесин («картина мира») тартат. Ай-ааламдын түзүлүшүн, маани-маңызын талдоого алат. Ушул максатта башка илимдердин жемишине, адамдын рухий иш-аракетинин башка формаларынын (искусство ж.б.) натыйжаларына кайрылып, аларды жалпылап, синтездеп, баарына тиешелүү мыйзам – ченемдерди табууга аракет жасайт, адам жашап жаткан дүйнөнүн жалпы, бүтүндөй турпатын аныктоого күч жумшайт. Ошондуктан муну философиянын **универсал – интеграциялык функциясы** деп койсок ылайык келет.

Экинчиден, адам аны курчаган маданияттын аркасында гана адам катарына кошулат. Бала кезинен бу дүйнө менен кош айтышканга чейин аны адам баласынын акылы менен түзүлгөн, анын колунан жаралган буюм-тайымдар, курал-жарактар, шарт-жагдайлар, не бир баалуу, не бир татаал нерселер курчап турат: бешиктен баштап асман тиреген имаратка, комуздан баштап пианиного, ээрден баштап космос станциясына дейре. Философия маданиятты түзүп турган ар бир буюмду адам баласынын акыл-эсине, интеллектуалдык-рухий дараметине байланыштырып карайт. Муну философиянын **культурологиялык функциясы** деп түшүнөбүз.

Үчүнчүдөн, ар бир нерсенин баасы, мааниси бар. Адам жашаган дүйнөдө жакшы менен жаман, ак менен кара, чын менен жалган, бийик менен жапыс, таза менен кир аралаш турат. Демек, адам өзүн курчап турган дүйнөнү көрүп-билип эле чектелбейт, ал баалайт, жаккан-жакпаганын, керектүү-керексизин ажыратат. Мында да философиялык ой-түшүнүк жардамга келет. Адам философиядан таалим-тарбия алат, чен-өлчөмдү табат, жол издейт. Муну философиянын **аксиологиялык** (баалуулук жөнүндөгү окуу) же **тарбиялык функциясы** катары аныктасак болот.

Жогоруда айтылгандар философиянын дүйнө карашка байланышкан функцияларына тиешелүү. Эми анын **методологиялык функцияларына** өтөлү.

Методология – ток этерин айтсак, методдор жөнүндөгү окуу.

Ар иштин (мейли илимде, мейли искусстводо, мейли инженерликте же башка кесип-өнөрдө болсун) өз жолу, ыгы, эби болот. Алдыга койгон максатка белгилүү бир методдор аркылуу жетебиз. Ал эми жалпы методдор түпкүлдүгүндө айрым бир идея, концепция, теория, принцип (башкы жол-жобо), талаптардын негизинде калыптанып, мазмуну жагынан ошолор менен байланышта турат. Ушундан улам «метод – бул иштеп жаткан теория» деген сөз чыккан. /

Адам баласынын иш – аракетинин түркүн чөйрөсүндө философия методологиялык кызмат өтөйт. Чукулап казсак, ар кандай методдун түбүндө кайсы бир философиялык ой-түшүнүк, көз караш, идея, принцип турганын көрөбүз. Бул илим, техника жаатында даана байкалат.

Философиянын методологиялык функцияларын төмөндөгүдөй жиктегенибиз, бөлгөнүбүз эп. Жогоруда айтылгандай философия «дүйнөнүн жалпы сүрөтүн» тартууда, өзүнүн таанытыш – түшүндүрүш кызматын (познавательные – объяснительные функции) аткарууда башка (конкрет) илимдердин, дух-рух тажрыйбасынын бөлөк түрлөрүнүн натыйжа – жемиштерине таянат. /Өз кезегинде философия аларга азык берет. Бул – философиянын **эвристикалык** (табуу, ачуу маанисинде) кызматы. Жеке илимдер же дух маданиятынын башка түрлөрү өз маселелерин чечүүдө, болмуштун тигил же бул жаатын иликтеп – түшүнүүдө, өздөштүрүүдө атайлап же таасын туюп – билбесе да кайсы бир философиялык идея, көз караш, принциптерге таянат, ошолордон түрткү алат, аларды ориентация (багыт) тутат. Дүйнөнү таанып – билүүнүн тарыхына кайрылсак көптөгөн мисалдарды табабыз. Физик же химик философиянын тигил же бул идеясын колдонуп, өз тармагында ачылыш жасайт, чиеленишкен проблемасын чечет, жаңы көз караш, түшүнүккө угут алат.

Мындан тышкары философия илимдер арасында, маданият мейкининде **координация** кызматын аткарат. Ар ким өз ороосун казып, улам тереңдеп отуруп, катарындагылар эмне кылып жатканын көрбөй калгандай, дүйнөнү таанып-билүүдө, өздөштүрүүдө да ар кыл илимдердин, рух тажрыйбасынын түркүн тармактарынын өз жолу бар. Аларды байланыштырып, өз ара карым-катышын жөнгө салып, алардын орток маселелерин, белги,

касиеттерин жалпылап, максатка ылайык талдап туруш зарыл. Бул милдет философиянын мойнунда.

Ушуга улай философия **регуляция** кызматын (регулятивные функции) өтөйт. Жеке илимдердин, айрым концепция, теориялардын өнүгүш-өрчүшүнө таасир этип, жолго салып, издеген табышмактарын, беттеген багыттарын, көздөгөн максаттарын тактап-аныкташта философиялык идеялар, принциптер көп учурда олуттуу кызмат аткарат. Илим изилдөө - адам рухунун эң бийик, эң татаал формасы. Акыйкатка жетиш сандаган кыйма-чийме жолдор, изденүүлөр, адашуулар, божомолдор, талаш-тартыштар аркылуу өтөт. Дүйнөнү таанып-билүүнүн «оор түйшүгүн» моюбай тартышка философия жөлөк-таяк, өбөлгө болот, жол көргөзүп, оңдоп- түзөп турат.

Көп нерсеге көнүп калабыз. Көнүмүш, адаттагы нерсе туурасында адам демейде ойлонбойт. Ойлонушка, акыл тегеретишке проблема, суроо, бөтөнчө кырдаал себеп болот. Күндө жүргөн жолуң менен үйүңө кантип жеткенинди баамдабайсың. Ал эми бир нерсе өзгөрсө же жолтоого урунсаң назар буруп, аңдап, ойлонушка туура келет. Илимде болсун, рух-интеллектуалдык башкача чөйрөдө болсун философия ушундай «проблема кырдаалын» түзүшкө түрткү болот. Муну философиянын **сынчыл** (критические функции) кызматы десек эп. Ал жасаган жумушунду, кылган ишинди, жүрүм-турумунду, айлана-чөйрөндү демейки, көнүмүш контексттен сууруп чыгып, башка, бөтөнчө жагдайда карашка, сын көз менен баамдашка үйрөтөт. Ошондо предметтин мурда ойго келбеген, көзгө урунбаган касиет-сапаттарын ачабыз.

Философия сынчыл ойломду (критическое мышление) тарбиялайт. Ар бир нерсени акыл таразасына коюп, терең талдоого, тиешелүү чен-өлчөмдөрдүн, талап-критерийлердин сынагынан өткөрүүгө үйрөтөт. Бул оңой-олтоң эле жүзөгө ашчу нерсе эмес. Адамдын акыл-ою көбүнесе көнүмүш жолго, шаблон-стереотиптерге качырып туруп алат. Бул оңой дагы, «тааныш» дагы. Ал эми адаттан баш тартыш, курчаган дүйнөгө жаңыча көз менен караш, демейки нерсени сындын элегинен өткөрүш интеллектуалдык кайратты, рух маданиятын, ой жүгүртүүнүн белгилүү бир деңгээлин талап этет. Ошондуктан сынчыл ойду

кайрап-курчугуш философиянын маанилүү функциясы болуп эсептелет.

Ар нерсенин түпкү маани-маңызын табышка, ой-пикирдин так-таасын, түшүнүктөрдүн даана болушуна умтулуу – бул философиянын табиятына тиешелүү касиет. Бирок ушундан улам кээде философия артык баш, ашка жүк – башка жүк иш катары бааланат. Айталы, «достук-кастык» кадимки эле турмушубузда күндө кездешип жүргөн нерселер. Ал эми айрым учурда адам «достук деген эмне?», «кастык деген эмне?», алардын жөн-жайы кандай, маани-маңызы кайда, эмне үчүн ушундай болот кызында ойлонушка мажбур. Ошондо биз «философиянын кереги не» дейбиз же «философчулук кылбай эле кой» - деп тыябыз. Башкача айтканда, философияны демейки турмуштан алыс, реалдуу жашоо-тиричиликке өгөй иш катары баалайбыз. Иш жүзүндө бул маанилүү нерсе. «Достук деген эмне?» - деп мен ойлонбосом, сен ойлонбосоң, баары бир дагы бирөө ойлонушу зарыл. Ошондо тарых уланат, коом жашайт, маданият өркүндөйт, адам адамдыгын сактап калат.

Албетте, адам жана коом турмушундагы философиянын ордун, кызмат-вазыйпасын дагы тактап-дааналап карасак болот. Ал көп түрлүү, көп багыттуу. Эң башкысы – бу жерде «эртенки куйруктан – бүгүнкү өпкө» принциби натуура экенин түшүнүш. Философия тикеден-тике, дароо эле пайда келтирбеши мүмкүн, колго кармап, таразага тарта турган жемиш бербешти ыктымал. Бирок, анын пайдасы, кызматы шексиз, өзү гана тарткан жүгү, саткан кени бар. Кеп ага жол табышта.

Дагы бир эске алчу жагдай: илимпоз же адис өз ишиндеги философиянын пайда-жемишин, кызматын билбешти ыктымал. Агүгүл, танышы, жокко чыгарышы мүмкүн. Бирок ушундан улам аларды философиядан «таза» кутулган экен, көз каранды эмес кен деп тыянак жасаш туура эмес. Каалайбы, каалабайбы – кайсы

бир философиянын таасиринде болот. Кеп, кандай философия экендигинде. Демек, атайын аракет, аң-сезимдүү мамиле зарыл.

XX кылымдын 60-жылдары африкалык айрым университеттер пайдасы жок, ашыкча жүк эсептеп, философияны окуу программасынан алып ташташкан. Он жыл өтүп-өтпөй кайра кошушкан. Себеби, алар даярдап чыгарган адистердин конкуренцияга туруштук бере албай, башкаларга уттура баштаганын иликтешип, муну философияны окубай калгандык менен байланыштырышкан.

Бир акылгөй: «Математикада падышалар үчүн атайын салынган жол жок» - деген экен. Ал эми философиядачы?

Адам акылдуу болом деп ниет кылса эле акылдуу болуп кетпейт. Муну баарыбыз эле билебиз. Албетте, акыл тубасабы же тарбияданбы деген маселе илгертен талашка түшүп келе жатат. Бирок, бул суроону атайлап талдаган он. Философияга келсек, ага болгон шык, жөндөм табияттан, ар ким эле философ боло албайт деген ой-пикир да сейрек эмес.

Менимче, философия ар бир адамдын көкүрөгүндө бар. Бирөөлөр башкалардын тажрыйбасына кайрылып, атактуу акылмандардын мурасын талдап, адистер жазган эмгектерден өзүнүн тынчын алган суроолорго жооп издеп, философиялык сабатын арттырат, ой жүгүртүүнүн чебери, устасы болушка умтулат. Экинчилери философияны кесип тутуп, атайлап өздөштүрүп, изилдөө жүргүзүп, башкаларга үйрөтүш менен алек болот. Үчүнчүлөрү, балким, өзүлөрү таасын аңдап-билбесе да, атайлап жасабаса да, мааниси терең философиялык тыянакка жетип, башкалар баамдабаган, маани бербеген бир олутту, омоктуу жаңылыкты жаратышы ыктымал.

Кандай болбосун, философия кадыр-сыйга, баалап-баркташка арзыйт. Арийне, студент программада көргөзүлгөн суроолорго жооп камдашка, стандартта аныкталган түшүнүк - билимге жетишке мажбур. Буга тиешелүү китептер-окумалар, маалымдамалар, хрестоматиялар, энциклопедиялар бар. Ал эми философияга чындап кызыккандар, кастарын тиккендер өзүнүн көңүлүнө жаккан, табитине ылайык келген теориясын,

концепциясын же авторун-философун табышы абзел. Баарын окуп, баарын өздөштүрүш мүмкүн эмес. Бирок өз жолун, өз философиясын табыш парз. Платон болбосо Спиноза жагар, Гегель болбосо Ницше көнүлгө ынар. Же көнүлдөгү философиясын тигил же бул жазуучудан же акындан табар. Кеп, барып-келип, философиялык сабаттын зарылдыгында. Кеп, ой-пикириң баш аламан, оң-тетириси аралаш жүрө береби же бир ыраатка келип, баш-аягы аныкталып, белгилүү бир багытта өнүгүп-өөрчүйбү – ушунда.

Устат айткан:

- *Ой болбосо, үйрөтүш – бекер.
Үйрөтүлбөсө, ой – кооптуу.*

* * *

Устат айткан:

- *Ю! Билим деген эмне экенин сага үйрөтөйүмбү?
Эмнени билсең, ошону билим деп эсепте, эмнени
билбесең, ал билим эмес. Билим деген ушул.*

* * *

Устат айткан:

- *Мен кандай билимдерге ээмин? Эч кандай.
Бирок, айылдаштарым кеңеш сурап келишсе,
алардын ошол иштери тууралуу эч нерсе билбей
туруп, эмнеден башталып, эмне менен бүткөнүн
тактайм, башка эч нерсе түшүндүрбөйм.*

Конфуций.

* * *

Сократ

*Байыркы грек Сократ
Башкага, балким, чочун ат.
Акыл – ой сурап нечен эл,
Артынан келет топурап.*

Даанышман грек Сократ.
Далайлар андан окумак.
«Эч нерсе билбейм» десе да,
Эселеп «билем» кошулат.

Асмандан алып көзүңдү,
Ачкын деп өзүң өзүңдү.
Айныбай дайым таамай – түз,
Айтканы зыян – кесирби?

Эшитмек тургай дуу келип,
Эли аны чырлуу, чуу көрүп,
Жаштарды буздуң деп туруп,
Жайлашты аны уу берип.

* * *

Болмуштун сыры (же онтология)

Суроолор:

- «Онтология» эмне деген?
- «Онтология» термини кайдан чыккан?
- Онтологиянын маани-маңызы эмнеде?
- Онтологиянын орду кандай?
- Онтологиянын негизги категориялары кайсылар?
- «Диалектика» деген эмне?
- Диалектиканын башаты кайда?
- Диалектиканын негизги закондору кандай?
- Диалектиканын негизги категориялары кайсылар?

Грекчеден которгондо «онтология» барлык, болуш, бытие жөнүндөгү окуу дегенди туюнтат («on», «ontos» - бар нерсе, жашап турган, болгон нерсе, ал эми «logos» - окуу, ой - түшүнүк). Илимге термин катары XVII кылымдын башында Р.Гоклениус тарабынан киргизилип, нерсе, болмуш туурасындагы теориялык көз карашты туюнтуп, философиянын (метафизиканын) негизин түзгөн окуу катары бааланган. Бирок онтологиялык теориялар, ой-түшүнүктөр байыркы (антикалык) грек-рим философиясынын алкагында эле калыптана баштаган. Ар кыл түрдө болгону менен алардын өзөгүн түзгөн идея-проблема мындай болгон: бар менен жокту, чын менен жалганды, нагыз менен алдаманы (маанилеш орусча терминдер: бытие и небытие, нечто и ничто, подлинное существование и не подлинное существование) кантип ажыратып, талдап түшүнүш туура?

Немец классикалык философиясынын негиздөөчүсү И.Кант онтологиянын өнүгүшүн жаңы нукка бурган. Өзүнө чейинки онтологияны эч нерсеге арзыбаган, беймаани метафизика катары курч сынга алып, анын ордуна **трансценденталдык философияны** сунуш кылган, онтологиянын милдети адам дүйнөнү, болмушту

¹ «Трансценденталдык» - философиянын маанилүү түшүнүктөрүнүн бири, латынча transcendere («чектен чыгуу, чектен өтүү») дегенден чыккан. И.Канттын түшүндүрмөсүндө ал - «ар кандай мүмкүн болгон тажрыйбанын чегинен чыгуу» («за пределы всякого опыта»). Жөнөкөйлөтө айтканда, трансценденция - бир аймактын, чөйрөнүн чегинен башкасына өтүү.

кандайча көрөт-билет – ошонун түпкү жол-жоболорун (фундаментальные принципы) аныкташ деп эсептеген. Канттын философиясы негизинен азыркыга чейин өз күчүн, маанисин сактап келди.

XX кылымда онтология олуттуу өзгөртүүлөргө учурап, өзгөчө өрчүп-өнүктү. Буга Э.Гуссерль, Н.Гартман, М.Хайдеггер өндүү даназалуу ойчулдар өз салымын кошту. (Натыйжада «эски онтология» жана «жаңы онтология» деп ажыратуу келип чыкты. Эгер эски онтология буюмдар дүйнөсү, материалдык дүйнө менен чектелсе, жаңы онтология «реалдуулук» (реальность) түшүнүгүн кеңейтип, ага адам рухун, ой-санаасын, дух тажрыйбасын кошуп карай баштады.)

Айрым философиялык системалардын алкагында онтологияга тиешелүү маани берилген эмес же эскирген теориялык окуу катары сыртта калган. Маселен, марксчыл-ленинчил диалектикалык материализмде «онтология» термини дээрлик колдонулбай, колдонулса да философиянын тарыхына байланыштуу же Батыштагы философиялык окууларды сыңдоо чегинде кезиккен. Белгилүү деңгээлде анын ордун диалектика баскан (Диалектиканын жөн-жайын кийинчерээк кеңири карайбыз).

Бирок тигил же бул ойчул каалайбы-каалабайбы, тигил же бул философиялык система жерийби-жерибейби, онтологияны буйтап өтүү мүмкүн эмес. Ар кандай нукура философиялык ой-түшүнүктүн, көз караштын тегинде, негизинде белгилүү бир онтологиялык жол-жоболор, ишенимдер турат. Анткени, философия дарак болсо, анын тамыры, өзөгү – онтология.

Философиянын тегине көңүл буруп, анын ой-түшүнүктүн өзгөчө түрү, рухтун өзгөчө кубулушу катарында калыптанышына көз чаптырып көрөлүчү. Адамзат өзүнүн маданий-рухий өнүгүшүндө ар кыл доорду башынан кечирди. Миф, дин менен катар адам баласынын ой-санаасында, курчап турган дүйнөнүн маани-маңызын чечмелеп түшүндүрүүдө тажрыйбага таянган, логиканын элегинен өткөн, талданып-негизделген, далилденген, аныкталган **билимдердин** катмары калыңдап, илим-теория тамырлай баштаган маалда дүйнөнүн ар кайсы бурчунда - Байыркы Египетте, Байыркы Грецияда – мындан эки жарым миң жыл илгери, биздин эрага чейинки 6-5-кылымдарда билимдин, ой-

түшүнүктүн өзгөчө формасы – философия жаралган. Албетте, ар кайсы аймакта салыштырмалуу бир мезгилде философиянын пайда болушу жөн жерден эмес. Бул – адамзат маданиятынын, рух-духунун өнүгүшүндөгү ички мыйзам ченемдерге байланыштуу.

Адам баласын курчап турган дүйнө ар кыл түрдөгү, ар кандай касиет-сапатка ээ, ар түркүн түзүлүштөгү сансыз нерселерден, кубулуштардан, окуялардан турат. Алар жаралып-жоголуп, бузулуп-оңолуп, өзгөрүп-кубулуп, бири биринен чыгып, бири бирине өтүп, кыскасы, такай кыймылда болот. «Манаста»

Бүгүн көргөн эртең жок.

Атана, кокуй, дүйнө – бок – деп айтылгандай, дүйнө, аны түнөктөгөн адам баласы ар дайым өзгөрүп-кубулуп турганы турган.

Дүйнөнүн ушул турум-турпаты түбөлүкпү же утурумдукпу? Дүйнө кантип ушундайча (биз көргөндөй, биз билгендей) түзүлүп калган? Нерселер кайдан чыгат да, кайда житет? Ушунчалык ар кыл нерселер, кубулуштар бар – аларды бириктирип, туташтырып, байланыштырып турган **бир нерсе, бир башталыш** барбы же ар кайсынысы теги боюнча, маңызы боюнча өз-өзүнчөбү? Дүйнөнүн биз көрбөгөн көмүскө сыры барбы же болгону чаң-тополоң, хаос, баш-аягы, оң-тетириси жок нерсеби? Адам баласы ушул дүйнөдө кантип жашап жатат, кантип жашашы керек? Дүйнөнүн, адамдын башкача болушу мүмкүнбү же жокпу?

Балага акыл-эс киргендей эле адамзат да акыл-эс күтө баштагандан тартып ушул өңдүү суроолорго жооп издей баштаган. Натыйжада миф, дин, искусство, илим жаралган.

Абстракциялап, жалпылап айтканда, эмне үчүн **бирлик** эмес көптүк; тигил же бул нерсе бар (от, суу, өмүр, өлүм, түш, тил, сүйүү, эрдик ж.б.), бирок ал **кантип болот, кантип кенде мүмкүн?** «Бар» деген эмне да, «жок» деген эмне? Философиянын башатында ушул суроолор турат.

Байыркы Грециянын тарыхта ысмы сакталып калган алгачкы философу Фалес дүйнөнүн башталышы, негизи «суу» деген. Ар кандай нерсе суудан жаралып, сууга айланат. Анын шакирти Анаксимандр дүйнөнүн тегин, түзүлүшүн **апейронго** («чексиз», «белгисиз» нерсе) такаган. Ал эми анын шакирти Анаксимен түпкү нерсе, башталма бул – «аба» (воздух) дейт.

Дагы бир акылман грек Гераклит «дүйнө бул - от» деп түшүндүрөт.

Баамдап көрсөк, булардын баарына орток нерсе – биз билген, бизге маалым зат-кубулуштар (суу, аба, от) туурасында кеп болуп жатат. Байыркы философиялык окууларга, көз караштарга кайрылсак баштапкы стихия, зат-кубулуштар (жер, суу, от, аба) жөнүндөгү түшүнүк көпчүлүгүндө эле кезигет. (Чынгыз Айтматовдун «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт» повести да кургак (жер) менен суунун (дениз) түбөлүк күрөшүн поэтикалык-философиялык сүрөттөөдөн башталат эмеспи). Мунун да өз себеби, өз жүйөөсү бар.

Бирок, эртеби-кечпи, бар, жашап турган нерселер гана эмес, ошол «бар» (есть, существовать, быть) дегендин өзү эмне, «барлык», «болмуш», «бар болуш» деген не? өндүү суроо коюлмак. Тарыхта бул суроону адегенде Байыркы грек ойчулу Парменид кырынан койгон деп эсептелет. Башкача айтканда, нагыз онтологиянын тарыхы Парменидден башталат. Ал минтип жазган экен (кыргызча ойдогудай которула элек, ошондуктан азырынча орусчасын сунуш кылабыз):

«ЕСТЬ»

На нем – очень много знаков,

Что сущее нерожденным, оно и не подвержено гибели,

Целокупное, однородное, безнадежное и законченное.

Оно не «было» некогда и не «будет», так как оно «есть» сейчас

– все вместе (одновременно)...

Как и откуда оно выросло? Из не сущего («того, что нет»)?

Этого я не разрешу

Тебе высказывать или мыслить, ибо нельзя не высказывать,

ни помыслить:

«Не есть». Да и какая необходимость побудила бы его

(Скорее) позже, чем раньше, начав с ничего, родиться на свет? ...

Равно как и из сущего сила достоверности никогда не позволит

Рождаться чему-либо кроме него самого ...

Каким образом то, что есть (сущее сейчас), могло бы быть потом?

Каким образом оно могло бы быть в прошлом (или «стать»)?

Если оно «было» (или: «стало»), то оно не есть, равно как если ему

(лишь) некогда предстоит быть ...

И оно неделимо, ибо оно все одинаково,

И вот тут его ничуть не больше, а (вот там) ничуть не меньше ...

Тем самым Все непрерывно: ибо сущее примыкает к сущему.

Неподвижное, в границах великих оков,
Оно безначально и непрерывимо, так как рождение и гибель,
Отброшены прочь: их отразило безошибочное доказательство
Оставаясь тем же самым, в том же самом (месте),
оно покоится само по себе.

И в таком состоянии оно остается стойко (постоянно),
ибо неотделимая Ананке
Держит (его) в оковах предела (границы), который его запирает-
объемлет,

Потому что сущему нельзя быть незаконченным.
Ибо оно не нуждается ни в чем, а нуждайся, нуждалась бы во всем.
Одно и то же – мышление и то, о чем мысль,
Ибо без сущего, о ком она высказана,
Тебе не найти мышления. Ибо нет и не будет ничего,
Кроме сущего («того, что есть»), так как Мойра приковал его
Быть целокупным и неподвижным ...
Но поскольку есть крайняя граница, оно закончено
Со всех сторон, похоже на глыбу совершенно круглого Шара,
Везде («в каждой точке») равносильное от центра, ибо нет нужды,
Чтобы вот тут его было больше или меньше, чем вот там ...
Ибо равное самому себе со всех сторон («от всех точек периферии»)
Оно однородно внутри (своих) границ¹

Мындай узун мисал келтиргенибиз, бардык «чатак» ушундан башталат. Парменид козгогон маселе Батыш философиясынын, дүйнө карашынын тарыхын да, тагдырын да аныктайт. Пармениддин ою боюнча **барлык** (бытие) мындай мүнөзгө ээ: ал жаралбайт да, жок болбойт, ар дайым бар; ал бүтүн, бөлүнбөйт, жарым-жартылай болбойт; аз болушу же көп болушу мүмкүн эмес, дайым толук; кечээ да эмес, эртең да эмес, ал ушул жерде, ушул учурда бар; анын телегейи тегиз, кемибейт да, толбойт, өзгөрбөйт да, өспөйт; ал чексиз шар сымал, чети жок, ортосу ар бир чекитинде.

Албетте, мындай мүнөздөмөнү айкын-ачык түшүнүш кыйын, так-таасын элестетиш мүмкүн эмес. Буга акыл менен, зор мээнет аркылуу жетсе болот. Ошондуктан **барлык маселеси (проблема бытия)** философиянын тарыхында ар кыл кырынан коюлуп, ар кандай чечмеленип, түркүн маани-мазмун алып келген. Мартин Хайдеггердин (XX к.) айтымында биз азыр да бул

¹ Фрагменты ранних греческих философов. ч. I. М., 1989, с. 290-291

маселенин маанисин-маңызын жеткиликтүү түшүнө албай келе жатабыз. Бекеринен философия бу – «барлыкты уулоо» (охота за бытием) деп айтылбаса керек. Демек, күндөрдүн бир күнүндө «мына, **барлыкты** таптым» - деп сүйүнчүлөш мүмкүн эмес. Ар бир доордо философия өз милдетине, өзгөчөлүгүнө жараша Барлыкты издей берет. Анын коом турмушундагы, адам жашоосундагы кылар кызматы, аткараар иши ошол. Ошону менен дүйнөнү, адамдын өзүн аңдап-түшүнүшкө себеп болот. Илим чексиз дүйнөнүн не бир укмуш сырларын ачат, азыр ойго да келбеген касиеттерин табат, биз билген ааламдын учу-кыйыры кеңейет. Бирок **барлык маселеси** тура берет, адам баласы аны менен алек болот.)

Мурун айтылгандай, бул маселе адам акыл-оюнун өнүп-өсүшүндө белгилүү бир этапта пайда болду. Туура, бу дүйнөдө ар кыл нерселер бар. Бирок, ошо «**бар**» (барлык, бар болуш, жашап туруш) дегендин **өзү эмне?** («Сущее как таковое» деп айтылат орусча). Муну көрө албайбыз, кол менен кармаш, үнүн угуп, даамын татыш мүмкүн эмес. Айлана-тегеректеги буюм-заттардын арасынан таппайбыз. Ага акыл менен гана жетсе болот, аны ой менен гана түшүнсө болот.

↓ Демек, Парменидден баштап дүйнөнүн, универсумдун жаңы жагы, тарабы ачылат. Ал тышкы дүйнөгө да (табият, буюм-заттар, кубулуш-көрүнүштөр), ички дүйнөгө да (ой-санаа, билим, түшүнүк, сезим-туюм) жатпайт. Ал табият да, адамда да эмес, өзүнчө, үчүнчү болмуш (реальность). Суроо мындайча коюлган: адамдын акыл ою өз алдынча, тажрыйбага көз каранды болбой, өз күчү менен, өзүнө өзү таянып накта, объективдүү акыйкатты, чындыкты (истина) таба алабы, жокпу? Пармениддин жообу: табат, бул – **барлык** (бытие). Барлык бул – ой, ой бул – барлык (орусчасы: Бытие есть мысль, мысль есть бытие). Башкача айтканда, барлык, бар болуш ой аркылуу, ойдо болот; ал эми накта, нукура ой барлыкка, бар болушка каныккан, тунган. Бул маанисинде «**ой**» - сенин же менин оюм эмес, демейки ой-санаа эмес, ал өзүнчө дүйнө, чындык (реальность). «**Барлык**» дагы биз көрүп-билген буюм-заттар: тоо, суу, дарак, үй, таш – эмес, ал акыл-ой менен гана түшүнө турган өзгөчө нерсе.)

Онтологияны түптөгөн байыркы гректердин бири Сократ маектешкен кишилерге мындай суроо таштайт. «Сулуулук деген эмне?» Жооп ар түркүн: сулуу кыз, кооз гүл, сымбаттуу жылкы.

Мындай жооптор Сократтын купулуна толбойт. Ал «сулуу, сулуулук дегендин өзү эмне?» - (прекрасное вообще) деп айтканынан кайтпайт. Анан ушул түшүнүктөрдү (сулуулук, жакшылык, эрдик ж.б.) улай барлык (бытие) маселесине чыгат.

Буюм-заттар жаралат, жоголот; көбөйөт, азаят; өзгөрөт, кубулат; чачылат, жыйналат. Ал эми түбөлүк, өлбөс-өчпөс, эч нерсеге көз каранды болбогон, өзү менен өзү турган, телегейи текши, ар тарабы бүтүн эмне бар? Бул **барлыктын** (бытиенун) өзү дешет.

Дүйнө бул – өтөр-кетер немеби? Ой бул – «кирди-чыкты» (К.Жусубалиев)¹ окуябы? Андай эмес. Бардык нерсенин, бар болгондун баарынын негизин түзгөн, эсепсиз буюм-заттардын арасында тартип-ирет орноткон, түбөлүк турган, өлбөс-өчпөс, чексиз бийликке ээлик кылган бар. Бул – **барлык (бытие)**. Ал баарын кучагына камтыйт, ал баарынын боюна сиңген.

Ошондуктан, М.Хайдеггер Барлыкты чытырман токойдогу жолго теңейт. Ал жолду тапсаң, ал жолго түшсөң адашпайсың. Бизди курчаган дүйнөдө толгон-токой нерселер, кубулуштар, алардын арасында биз көргөн, биз көрбөгөн өтмө-катар байланыштар бар. Барлыкты тапсак («жолду» тапсак) адашпайбыз, дүйнө белгилүү бир түр алат, анын өйдө-ылдыйын, оң-терсин түшүнүшкө мүмкүн болот.

Философиянын тарыхында **Барлык (Бытие)** ар кандай түшүндүрмө, аныктама алып келген. Алардын арасында маанилеш, тектеш, жакыны да бар, бирин бир жериген, четке каккан каршылары да бар. Бирок баарын бириктирген, бир аянтка топтогон жагдай мындай: бир жагында учу-кыйырсыз, чексиз, татаал жана сансыз кубулуш-нерселерден турган **Дүйнө**, бир жагында аны туйган, сезген, аңдаган, түзгөн, өзгөрткөн **Рух, Ой**. Экөөнүн нукура, чыныгы карым-катышы кандай? Экөө кантип бири бирине тең келет? Дүйнө кантип Ойго койнун ачып, өзүнө жолотот да, Ой кантип адашпай, алданбай нагыз Дүйнөнү табат?

Ар кандай жол-жобого таянып, ар кандай максат көздөп, ар кандай түшүнүк-категорияларды колдонушса да нагыз философтор ушул өңдүү суроолорго жооп издеп, Барлык (Бытие) менен бетме-

¹ «Тааныбасаң да Кирген Чыккан жок жашоодон көрө жогу жакшы – деди ал чыны менен эле тынчсызданып. Бүт баарын тааныса да ошол Кирген Чыккандарга көнүп алгандыгын, аларсыз жашай албастыгын ойлоду...» (К.Жусубалиев. Муздак дубалдар)

бет чыккан. Кайсы маселени иликтебесин, кайсы теория, концепцияны тутунбасын, бул философияга тиешеси болсо, философтуң тапкан натыйжасы, жасаган тыянагы анын онтологиялык көз караш, түшүнүгүнө жараша болот. Демек, гносеологиялык, социологиялык же эстетикалык маселе чыкса, ал барып-келип онтологияга такалат. Лингвистикалык изилдөө акырагы «тил деген эмне?», «тилдин табияты кандай?» деген суроо кандай чечмеленет, ошого жараша болот.

Адам Ою Барлыкка ууга чыгат. Ошондон философия, дин, искусство, башка теориялар азык алат, жаралат. Бул адам өзүн издеген менен барабар. Адамдын маңызы дүйнөнүн маңызы, убакыттын маңызы, чындыктын маңызы менен киндиктеш, тамырлаш.

Барлык (Бытие) – бул философиянын проблемасы. Бирок, ушундан улам философтор (алардын арасынан өзгөчө онтологдор), илимпоз-окмуштуулар, ойчулдар же бир ууч интеллектуалдар гана бул проблема менен алек болуп, анын тегерегинде акыл тегеретип, ой калчап, талашып-тартышат тура деп тыянак жасаш натуура. Бул маселе баарыбызга тиешелүү. Анткени, биз **өзүбүз** жашашыбыз керек, ойлонушубуз керек, түшүнүшүбүз керек. Бирөө үчүн бирөө жашап бербейт, ойлоп бербейт, түшүнүп бербейт. Ушул мааниде адам өзүн өзү түзөт, курат, жасайт. Демек, кеп **Инсан** (Личность) тууралуу, адам рухунун белгилүү бир деңгээли, мүнөзү тууралуу жүрүп жатат. Мындай Инсан эртеби-кечпи Барлык (Бытие) менен жүзмө-жүз көрүшөт.

Мындай турмуштук окуяны алачы. Пенде бу жарык менен кош айтышты. Жакындары – бир туугандары, ата-энеси, күйөө-аялы, бала-чакасы – сөөктү узатып жатып, күйүтү күчөгөндө Кудайга, Жаратканга кайрылып какшайт: «Эмне мындай кылдың?», «Ушундай да болобу?» деп. Жообу жок бул өңдүү суроонун нары тереңинде Барлык (Бытие) туурасындагы суроо турат десек болот. Адамды Барлыкка бетме-бет келтирген ушул сымал окуялар турмушта көп учурайт.

Адам өзү билбеши мүмкүн, андабашы мүмкүн. Бирок ал Барлыктын кучагында, жанында, тегерегинде. Ошондуктан Барлык түбөлүк сыр, табышмак деп бааланат.

Жаңы онтологияны түптөгөндөрдүн бири Николай Гартман мындай аныктайт: Барлык (Бытие) – бул илик сала турган эң акыркы нерсе. Ал эми эң акыркы, эң түпкү нерсени аныкташ мүмкүн эмес. Иликтеген нерсени анын артында, наркы жагында турган нерсе аркылуу аныктаса болот. Ал эми Барлыктын артында эч нерсе жок.

Ушундан улам «бу Барлыктын тегерегиндеги кеп болбогон бир түйшүк окшойт, же аныктаганга болбосо, же атаганга болбосо; түшүнүксүз бир немени түшүнүксүз сөздөр менен сыпаттай бергенден кандай майнап чыкмак эле» деп жыйынтык жасаш натуура. Ошол түшүнүксүз сыр аркылуу, аны түшүнөм менен алек болуш аркасында адам өзүнүн адамдыгын түшүнөт, өзү жашап турган дүйнөнүн маани-маңызын түшүнөт.

Айтылуу Сократ: «Мен эч нерсе билбейм, билгеним ушул. Ал эми башкалар ушуну да билбейт» – деген эмеспи. Эмне, Сократ караңгы адам болгону? Илим-билимден кабарсыз, караманча эч нерсе укпаган, эч нерсе түшүнбөгөн, ой-сезими жарды жанбы? Ар кимибиз: «жок, андай эмес» - деп айтышка даярбыз. Анда Сократ кандай маанини сөз кылып олтурат? Ал философиянын тилинде сүйлөп жатат. Ал эми философияда «мен муну билбейм, мен муну түшүнбөйм» дей турган маселелер көп. Бул билимибиздин тайыздыгынан улам же акылыбыздын тайкылыгынан эмес, ал нерселер өз табиятында ошондой түшүнүксүз. Бирок алар аркылуу биз башка нерселерди ачабыз, табабыз, андап-түшүнөбүз. Ошол «билбеймдин» аркасында билим, тажрыйба, маани, ой-түшүнүктүн калың катмары турат.

*Онтология Барлыкты изилдейт. Маселенин татаалдыгына жараша бул окуунун теориялык түзүлүшү да, категориялар тутуму да татаал. Онтологиялык изилдөөлөрдүн ар кыл деңгээлин, багытын ажыратса болот. Себеби, табият кубулуштарынын болушу, анын ичинде жандуу дүйнөнүн жашашы, ошондой эле адам коомунун өсүп-өнүгүшү өз-өзүнчө бөтөнчөлүктөргө ээ. Заттардын (тоо-таш, суу, дарак) бар болушу бир башка да, адам кыялынын, максат-тилегинин табияты бир башка. Ошондуктан философияда «тилдин онтологиясы» же «фантазиянын онтологиясы» сыяктуу түшүнүктөр кезигет.

Барлыктын, болмуштун ар кыл деңгээли, түрү тууралуу сөз кылганда **материя** жөнүндөгү окууну эске алса да болот.

Диалектикалык материализмдин алкагында ал мындай мазмун күткөн. Аң-сезимден тышкары, ага көз карандысыз дүйнө – бул материя. Ал такай кыймылда жашайт. **Кыймыл** – материянын болуш жолу, ыгы (Движение есть способ существования материи). Анын негизги түрлөрү: механикалык кыймыл, физикалык, химиялык, биологиялык, ошондой эле эң жогорку тепкичтегиси – кыймылдын социалдык формасы, коомдук турмуш. Ар биринин өз мүнөзү, мыйзам ченемдери бар, ошол эле учурда алар ич ара байланышкан, шартталышкан.

«Движенья нет», - сказал мудрец брадатый.

Другой смолчал и стал пред ним ходить.

Сильнее бы не мог он возразить;

Хвалили все ответ замысловатый.

Но, господа, забавный случай сей,

Другой пример на память мне приводит:

Ведь каждый день пред нами солнце ходит,

Однако же прав упрямый Галилей.

А.С. Пушкин. «Движение».

Материяны талдап – иликтөөдө **мейкин** (пространство) жана **мезгил** (время) анын жашашынын, болмушунун негизги формалары катары каралган. Бул категориялар философияда, өзгөчө онтологияда, орчундуу мааниге ээ, бай мазмун, татаал тажрыйба, узак тарых аркалаган.

Мындан тышкары онтологиянын башкы категориясы «Барлык» (Бытие) болгону менен ага тутамдаш көптөгөн категориялар колдонулат. Аларга «существование», «сущее», «суть», «сущность», «экзистенция», «нечто», «ничто», «сверхбытие», «небытие», «инобытие», «тутбытие» (Dasein), «феномен» ж.б. кирет. Орусча мисал келтирип жатканыбыз категория аппараты татаал онтология турмак бери калганда которуш, сабак өтүш, жазыш жагынан жарым кылымдан ашык тажрыйба күткөн философия да кыргызча ажаты ачылгыдай, куюлушуп сүйлөй элек. Кыргыз тилиндеги «бар», «жок», «эме», «эмес», «болмуш», «жашаш», «нерсе», «эч нерсе» сыяктуу сөздөр келечекте онтологиянын алкагында категориялык маани күтүп,

философия терминдерине кошулушу мүмкүн. Ошондо онтологиялык проблематиканын коён жатагына чейин кыргызча сыпаттап, анын эң бир татаал, эң бир жука маанилерин кыргызча чечмелешке алыбыз жетмек.

Жогоруда айтылгандай, марксчыл-ленинчил философиянын тутамынан онтологияга орун тийген эмес. Белгилүү мааниде, анын ордун диалектика баскан. Мунун жөн-жайы мындай. Байыркы грек философиясынын алкагында онтология тамыр байлап, өзүнчө тармак катарында өрчүп-өскөн. Анда онтологияга тиешелүү негизги маселелердин маани-маңызы таамай-таасын ачылып, кийин **классикалык онтология** атыккан. Философиянын андан берки тарыхында онтология бир четке сүрүлүп, бир алдыга чыгып, жалпысынан анчалык ажары ачылган жок. Онтология проблематикасы И.Кант тарабынан трансценденталдык философия алкагында иликтенсе, Г.Гегель аны диалектиканын элегинен өткөргөн. К.Маркс Гегельдин таланттуу шакирти катарында диалектикалык методду капиталисттик коомдун өнүгүшүн иликтөөдө уста урунуп, өзүнүн социалдык философиясын түзгөн. Ал эми марксчыл-ленинчил философияда диалектика универсал, баарын кучагына алган, баарынан бийик, баарынан мыкты окуу, теория, метод деп эсептелген. **Диалектика** - табияттын, коомдун жана ойломдун жашашынын жана өнүгүшүнүн жалпы мыйзам ченемдерин изилдеген окуу деп аныкталган. Иш жүзүндө бул бир жактуу, өзүнө тарткан (тенденциячыл) мамиле болуп чыкты.

Диалектика деген эмне? Түбү грекче *dialektike* – «сүйлөшө, аңгемелеше билүү өнөрү, искусствосу» деген сөздөн башталат. Бизге маалым «диалог» деген сөз менен тамырлаш, маанилеш. Байыркы грек философиясында диалектика аңгемелешүү маалында суроо-жооп аркылуу тигил же бул түшүнүктүн (айталы: «эрдик деген эмне?», «сулуулук деген эмне?») маанисин ачуу, тактоо өнөрү катарында (Сократ), идеялар дүйнөсүн талдап - түшүнүүнүн илими, жолу катарында (Платон) колдонулган. Элеялык Зенон болсо «апория»¹ (мазмуну чечилгис карама-каршылыкты камтыган түшүнүк, ой) жолу менен кубулуш, нерселердин кыймылына тиешелүү татаал маселелерди койгон.

¹ Апория – грекче а – «эмес», *poros* – «жол, көпүрө».

Аны Аристотель «диалектиканы түзгөн» ойчул деп баалаган. Ал эми софисттер² диалектиканы каалаган, ар кандай ой-пикирди далилдөөнүн жолу, методу катарында урунган. Бара-бара диалектика ойлоо, ой жүгүртүү, далилдөөнүн өзгөчө методу түрүндө калыптанып, өрчүп, XVIII кылымга чейин мектепте өтүлчү логика³ илими менен маанилеш колдонулуп келген.

Эмне себептен диалектика дал Байыркы Грецияда түптөлүп, калыптанды? Грек философиясынын өнүгүшүнүн ички шарт, өзгөчөлүктөрү, аны колдонуп, урунуп, өнөр, искусствонун деңгээлине жеткирген ойчулдардын усталыгы, илими менен катар мындай социалдык жагдайды эске алыш керек. Байыркы Грецияда «полис» (шаар-мамлекет) демократиячыл түзүлүш болгон. Ар бир гражданин коомдук жыйындарда полистин, элдин турмушуна тиешелүү орчун маселелер тууралуу өз ой - пикирин айтып, талкууга катышып, талашка чыгышка акылуу болгон. Мындай жагдайда так сүйлөш, таамай айтыш, иреттүү ойлонуш, талашкан адамдын оюн таасын түшүнүп, анын кемтигин, бөксөсүн таап, андан өйдө, андан мыкты жолду көргөзүш өзгөчө мааниге ээ болгон. Чечендик (ораторство) катуу өөрчүп, чоң баа-барк алган. Ушундай шартта диалектиканын күнү тууп, атайын илим, метод катары гүлдөп өнүккөн.

Одна из бесконечных заслуг кантовской философии состоит в том, что она обратила внимание на этот некритический образ действия и этим дала толчок к восстановлению логики и диалектики в смысле рассмотрения определений мышления в себе и для себя. Предмет, каков он без мышления и без понятия, есть некоторое представление или даже только название; лишь в определениях мышления и понятия он есть то, что он есть. Поэтому в действительности дело в них одних; они истинный предмет и содержание разума, и все то, что обычно понимают под предметом и содержанием в отличие от них, имеет значение только через них и в них. Поэтому нельзя считать виной какого-нибудь предмета или познания, если они по своему характеру и в

² Софизм – грекче *sophisma* – «ойдон чыгарылган куулук, алдамчылык», калпты чындай көргөзүү.

³ Логика – ой, ойлом жөнүндөгү илим.

силу некоторой внешней связи выказывают себя диалектическими. В этом случае представляют и то и другое как субъект, в который определения в форме предикатов, свойств, самостоятельных всеобщностей привнесены так, что в диалектические отношения и в противоречие их полагают как прочные и сами по себе правильные только путем чуждого им и случайного соединения их в чем-то третьем и через него. Такого рода внешний и неподвижный субъект представления и рассудка, равно как и абстрактные определения, вместо того чтобы считать их последними, прочно остающимися лежать в основании, должны скорее сами рассматриваться как нечто непосредственное, а именно как такое предположенное и началополагающее, которое, как показано выше, само по себе должно быть подчинено диалектике, потому что его следует принимать за понятие в себе. Так все противоположности, принимаемые за нечто прочное, например конечное и бесконечное, единичное и всеобщее, суть противоречие не через какое-то внешнее соединение, а, как показало рассмотрение их природы, сами по себе суть некоторый переход; синтез и субъект, в котором они являют себя, есть продукт собственной рефлексии их понятия. Если чуждое понятия рассмотрение не идет дальше их внешнего отношения, изолирует их и оставляет их как прочные предпосылки, то, напротив, понятие, рассматривающее их самих, движет ими их души и выявляет их диалектику.

Гегель. «Наука логики».

Диалектиканы ар тараптан, туташ (система) түрдө иштеп чыккан классикалык немец философиясынын атактуу өкүлү Гегель (1770-1831) болгон. Ал эми марксчыл идеологдор, жогоруда айтылгандай, аны ыгы жок көтөрүп, көкөлөтүп, ар кандай кулпка түшө турган сыйкырлуу ачкычтай көргөн. Диалектика ар кандай нерсени таанып-билүүнүн, андап түшүнүүнүн бирден бир туура, мыкты, жемиштүү жолу эсептелген. Илимде болсун, саясатта, искусстводо болсун же өндүрүш, экономикада болсун натуура, кемчил, бир жактуу бааланган. Ыгы келсе – келбесе да «диалектикалык мамиле» (диалектический подход) деген сөз жыш колдонулган.

Иш жүзүндө кандай болуп чыкты? Диалектика – өзгөчө теориялык система: таанып-билүүнүн, ой-жүгүртүүнүн өзгөчө жолу, методу. Аны менен катар башка теория, методдор жашайт, иштейт. Алар жаман эмес. Ар биринин өзүнө тиешелүү жакшы жагы, кемчилиги болушу мүмкүн, максат-милдети бар. Кайсы бир ойчул, теоретик диалектиканы билбеши же моюнга албашы мүмкүн. Ушундан улам ал эч нерсеге жарабайт, анын колунан эч нерсе келбейт, айткан – дегенин баары жалган, натуура дешке болбойт. Же диалектиканы жактаса, анын атынан сүйлөсө, аны «акыйкаттын ээси», чындыкты (истина) энчисине басып алган, жападан жалгыз туура жолго түшкөн адам катарында баалаш да туура эмес. Ар нерсенин өз орду, өз жөнү бар.

Демек, диалектиканы кандай түшүнгөнүбүз эп? Диалектика башында эле дүйнөнү, болмушту, анын өсүп – өнүгүшүн, өзгөрүшүн каршылыктын (противоречие) негизинде таанып-талдаган ык-жол болгон. «Диалектиканын атасы» аттыккандардын бири, байыркы грек ойчулу Гераклит «баары агат, баары өзгөрөт» (все течет, все изменяется), «бардык нерсенин атасы - күрөш» деп эсептеген.}

Гераклит жааны мисал кылат. Ийилген жаанын эки учу кылды эки (карама-каршы) жакка чоюп, керип турат. Жаачы жебени илип, кылды тартканда, күч топтолот да, жебени мээлеген жакка түртөт. Бутага жетеби – жетпейби, тиеби-тийбейби, бул жаа-жебенин сапатына, ошондой эле жаачынын күчүнө, өнөрүнө жараша болот. Гераклиттин мисалы – диалектиканын символу.

Ар кандай нерсени карама-каршы элементтерден, касиеттерден, күчтөрдөн турат, эгер аларды туура аныктап-ажыратып, алардын ич ара байланышын, карым-катышын, өтмө катар аракетин, өз ара таасирин, шарттаганын таамай-таасын аңдап – билсек, анда анын өзгөрүп – өнүгүшүн туура түшүнүшкө мүмкүндүк алабыз. Ушундай көз караш, ишеним диалектика илиминин, методунун негизин түзөт.

Диалектиканын негизги жол-жоболору (принциптери) мындай.

Принцип деген эмне? Белгилүү бир иш-аракеттин, жумуштун, билиш – ойлоштун негизинде турган талап, эреже, жобо. Принцип ошол чөйрөдө сөзсүз сакталышы, аткарылышы керек. Калганы ошого жараша болот. Ар кандай иш, мамиле белгилүү бир тартипте, ыраатта, чекте жүзөгө ашат да, алардын тутумунда эң негизгиси принцип эсептелет. Ошондуктан, «кайсы принципке таянган?», «кандай принциптин негизинде чечилген?» өйдүү суроолор тигил же бул иштин маани-маңызын аныктоодо өзгөчө мааниге ээ болот.

Биринчиси – бүтүндөй өнүгүш принциби (принцип всеобщего развития). Бул жобого ылайык болмуштагы ар кандай нерсе өзгөрүп, өсүп, өнүгүп турат. Мындан бир нерсе да сыртта калбайт. Өсүп – өнүгүү процессинде карганда гана биз изилденип жаткан предметтин, кубулуштун, окуянын чыныгы табиятын, маңызын, өзгөчөлүгүн түшүнө алабыз.

Экинчиси – бүтүндөй байланыш принциби (принцип всеобщей связи). Буга ылайык болмуштагы бардык нерсе өз ара байланышкан, бирин бири шарттап турат' деп эсептелет. Ушул принципке таянсак, анда кайсы бир маселени, проблеманы туура түшүнүп, туура чечиш үчүн анын айланасындагы көптөгөн байланышты табышыбыз, карашыбыз зарыл.

Үчүнчүсү – каршылык принциби (принцип противоречия). Мында ар кандай нерсенин өсүп-өнүгүшү анын ички каршылыктары менен шартталган деген талап орнотулат. Башкача айтканда, эгер биз ошол нерсени туура таанып-билгибиз келсе, анда анын өзүнө тиешелүү карама-каршы жактарын, касиеттерин, байланыштарын, алардын өз ара аракет этишин, ошол каршылык эмнеден башталып, эмне менен бүтөрүн баамдашыбыз керек. Каршылыксыз эч кандай өнүгүш болбойт – бул принциптин башкы талабы ушундай.

Диалектиканын негизги үч закону, мыйзамы бар.

Закон деген эмне? Ар кандай илимдин өз закондору болот. Бул парламент кабыл алчу укук закондору эмес. Болмушта нерселердин ички, алардын маңызына тиешелүү, зарыл түрдө орун тапкан, такай кайталанып турчу байланыштары кезигет. Ошол – закон. Илим аны ачып, чечмелеп, маани-мазмунун таасындап, далилдеп, билим түрүнө айлантат. Ошентип, Ньютондун закондору, Омдун закондору ж.б. жаралган.

Идеясы, мазмуну мурунтан маалым болгону менен аларды алгач Гегель негиздеп, ырааттап, анан диалектикалык материализм (марксчыл – ленинчил философия) кең-кесири өрчүтүп, атүгүл догмага¹ айлантып жиберген.

Биринчиси – **карама-каршылыктын биримдигинин жана күрөшүнүн закону** (закон единства и борьбы противоположностей). Бул закон өнүгүштүн булагын, негизин көргөзөт, «өнүгүш эмнеден башталат?», «өнүгүш кайсы күчкө негизделет?» деген суроого жооп берет. Ар кандай өнүгүш карама-каршылыктын ич ара аракет этишинин натыйжасы деп эсептейт. Дүйнө карама-каршылыкка тунган: оң менен сол, ак менен кара, жакшы менен жаман, дос менен душман, сүйүү менен жек көрүү, сүйүнүч менен күйүнүч ж.б. (диалектикалык материализм бул катарга «капитал менен эмгек», «капиталист менен пролетариат», «капитализм менен социализм» мисалдарын кошчу). Демек, бир нерсенин өрчүп-өнүгүшүн түшүнүш үчүн анын карама-каршылыктарын таап-ажыратышыбыз абзел. Ал эми карама-каршылыктар биримдикте турат, өз ара байланышкан, бирин бири шарттайт, бири жок болсо экинчиси да жок. Ошол эле учурда алар бирин бири жерийт, түртөт, жок кылат, жоет. Ушунун натыйжасында нерсе өзгөрүп-өнүгөт. Бул закондун категориялары: барабарлык (тождество), айырмачылык (различие), карама-каршылык (противоположность), каршылык (противоречие). Категорияларды мындай тизмеги жөн эле эмес, мунун ички логикасы, байланышы, ирети бар.

¹ Догма - ылайыгы келбесе да, жүйөөсү болбосо да колдонулган жобо, талап, эреже.

Экинчиси – сан менен сапат өзгөрүштөрүнүн бири бирине өтүшүнүн закону (закон взаимного перехода количественных и качественных изменений). Жөнөкөйлөтүп, сан менен сапаттын закону деп да коюшат. Бул закон өнүгүштүн ички механизм ачып көргөзөт, «өнүгүш кантип жүрөт, кантип ишке ашат?» деген суроого жооп издейт. Мунун мазмуну мындай: ар кандай нерсе сан менен сапаттын биримдигинен турат, башкача айтканда, анын сапаттык жана сандык мүнөздөмөсү бар.

Сапат – анын өзгөчөлүгүн, башка нерселерден айырмасын аныктап турган касиеттеринин жыйындысы, тутуму. Ал эми сан ошол сапаттын **канча** экенин, **кандай** экенин (салмагын, өлчөмүн, көлөмүн ж.б.у.с.) туюнтат. Экөө ажырагыс биримдикте болот: сапаттын саны бар, сан – сапаттын саны. Өнүгүш процессинде сандык өзгөрүүлөр жүрө-жүрө сапаттык өзгөрүүнү тууйт; өсүп, көбөйүп отуруп нерсенин бир сапаттан башка сапатка өтүшүн шарттайт. Өз кезегинде жаңы сапат нерсенин сандык мүнөздөмөсүн өзгөртөт, жаңылайт.

Классикалык мисалдар: сууну ысыта берсек, ысыта берсек, температурасы көтөрүлүп отуруп, бир кезде (100°C) бууга айланат. Нерсе жаңы ажыбалга, башка сапатка өтөт. Же, тескерисинче, муздата баштасак, температурасы түшүп отуруп, бир маалда (0°C) музга айланып калат. Бул – жаңы сапат.

Орус элинин жалпыга маалым жомогун эстейличи: абышка – кемпир түрп отургузат. Ал аябагандай чоң болот. Абышка тартат, чыгара албайт; кемпири жардамга келет, болбойт; небереси, күчүгү, мышыгы келет, чыкпайт; акыры аларга чыккан кошулганда (сан жагынан көбөйүп, өсүп отуруп) күч жаңы сапатка өтүп, түрптү сууруп чыгышат.

Ал эми күндөлүк турмушта «үч» деген чек бар: «бир тамашаладың, эки тамашаладың, эми ... болбодубу...»

Сапат менен сандын бири бирине ылайык, жарашкан, өз ара шартташкан биримдиги **чен** (мера) болот. Ошол чендин (ченем, өлчөм) чегинде нерсе өзүнүн белгилүү бир сапатын сактап

турат. Эгер сандык өзгөрүүлөр ошол чектен өтүп кетсе, анда чен бузулуп, жаңы сапат (абал) пайда болот. Диалектикада бул **секирик** (скачок) аталат.

Сан менен сапатка байланышкан софизмдер бар. Маселен, кумдун бир бөлүкчөсүн таштадык; эки, үч ... жүз; качан дөңгө айланат? Же: кишинин башынан бир тал чач түштү; эки, үч ... миң; качан ал кашка баш болот?

Үчүнчүсү – **танууну тануу закону** (закон отрицания отрицания). Бул закон өнүгүүнүн мүнөзүн, тартибин, ыраатын, андагы өтмөлүктү (преемственность), айланманы (цикличность), өсүштү (төмөнтөн жогору, жөнөкөйдөн татаалга) көргөзөт. Эмне үчүн кош тануу зарыл? Гегель мындайча түшүндүрөт: башында **тезис** (белгилүү бир абал, ой-пикир, жобо ж.б.) болот; ага каршы **антитезис** (1-тануу) чыгат, бирок өнүгүш үчүн **синтез** (2-тануу) зарыл. Анткени, антитезис тезисти четке кагат, жокко чыгарат, өнүгүү процессинде үзгүлтүк, ажырым пайда болот. Ал эми синтез тиги экөөнү байлайт, тезистин да, антитезистин да айрым жактарын өзүнө алып, бириктирип, өнүгүштү камсыз кылат. Демек, өнүгүш процессинде өтмөлүк, ырааттуулук, өйдөлөш (прогрессивность) сакталат, айланма (цикл) пайда болот да, өнүгүштүн жаңы этабына, жаңы циклине жол ачат. Бул закон спираль түрүндө сүрөттөлөт. Классикалык мисал: буудайдын уругу себилет, андан буудай (сабы) өсөт (1-тануу), анан түшүм (2-тануу) алынат.

Диалектиканын негизги закондорунун кыскача маани-мазмуну ушундай. Албетте, өнүгүш процессинде мындай мыйзам ченемдер сейрек эмес. Кеп, бир жагынан, аларды туура таап, таамай ажыратып, тигил же бул нерсенин өнүгүшүндөгү ордун даана аныкташта; экинчи жагынан, бул закондордун маани-мазмунун туура түшүнүп, аларды өз орду менен, өз чегинде уста, кылдат колдоно билиште.

Жогоруда белгиленгендей, ар бир законго тиешелүү категориялар бар: барабарлык, айырмалык, карама-каршылык, каршылык, сан, сапат, чен, тануу ж.б. Бул категориялардын айрымдары «диалектикалык эмес» философиялык теория,

окууларда деле орун алып, иликтелип, урунулуп келген. Ошол эле учурда философиянын орток мейкининде уюган, калыптанган, илгертен бери колдонулуп келе жаткан категориялар диалектиканын өрүшүнөн орун тапкан. Демейде алар «кошилтик категориялар» аталат да, кыскача мындай мүнөздөлөт.

Жалкы (жеке) жана жалпы (единичное и общее). Ар кандай нерсе көп жана түрлүү касиетке ээ. Салыштырып, өз ара байланышта карасак, кээ бир касиеттер ушул гана предметке, нерсеге тиешелүү, ал эми айрымдары башка нерселерде да кезигет, аларга орток, окшош. Ошондуктан, биринчиси – жеке, экинчиси жалпы аталат. Нерсенин табиятын, анын өзгөрүп – өсүшүн таанып – билиш, талдап – түшүнүш жеке жана жалпы касиеттерди ажыратып – аныкташка байланышкан.

Мазмун жана түр (содержание и форма). Ар кандай нерсенин касиеттеринин, бөлүктөрүнүн, байланыштарынын жыйындысы анын мазмунун түзөт. Ал эми мазмун белгилүү бир формада болот, белгилүү бир түрдө жайгашкан, көрүнөт, жашайт. Ар кандай мазмун өз түрүнө ээ, ар кандай түр, форма кайсы бир мазмундун болуш ыгы, жолу. Мазмун – ички, түр – тышкы мүнөздө каралат. Бирок, экөө ажырагыс байланышта турат. Албетте, кээде мазмун өзүнө жарашкан түргө жете элек болушу ыктымал, ошондой эле түр өзүнө тиешелүү мазмундан кур («көңдөй») болушу мүмкүн. Эң башкысы, мазмунсуз форма болбойт, формасыз мазмун болбойт.

Маңыз жана кубулуш (сущность и явление). Нерсенин өзүнө тиешелүү сапатын, башкалардан айырмалаган табиятын, абалын аныктаган касиеттердин жыйындысы анын маңызын түзөт. Нерсени таанып-билүүдө эң башкысы анын маңызын ачыш, туура аныкташ. Маңызына жетпей «билем» деп айтыш мүмкүн эмес. Ал эми маңыз көрүнөт, кубулат (сущность является). Маңыздын көрүнүшү, болушу, жашаш жолу, ыгы **кубулуш** аталат (явление – это явление сущности). Кубулуш – тышкы, үстүрт, оомал-төкмөл нерсе катары, ал эми маңыз ички, терең, башкы нерсе катары бааланат.

Себеп жана натыйжа (причина и следствие). Нерселердин, кубулуштардын ортосунда ар түркүн байланыштар бар. Алардын бири генетикалык (тек, төркүн) байланыш. Эгер бир кубулуш зарыл түрдө башка кубулушту тууса, жаратса, шарттаса, ал **себеп**

болот. Андан чыккан кубулуш **натыйжа** эсептелет. Демейде, бул байланыштын мазмуну «эгер А болсо, анда Б болот» деген формула аркылуу туюнтулат. Болмуштун өзгөрүп – өнүгүшүн иликтеп – түшүнүүдө бул категориялардын кызматы бөтөнчө. Себеби, ар кандай нерсенин себебин аныктамайын ага тиешелүү маселени түшүнүш мүмкүн эмес. Себепсиз эч нерсе жок. Бирок себеп-натыйжа байланышын так-таамай аныктап, туура баалап-түшүнүш – оңой-олтоң иш эмес. Тигил же бул жагдайдан улам: бир себеппи же көп себеппи?, натыйжа кайра себепке таасир тийгизеби, жокпу? (экөө орун алмашып калып жатат), бир себеп бир нече натыйжага алып келсечи? ж.б. ушул өңдүү суроолор чыга келет. Эң негизгиси – себеп менен натыйжанын байланышы закон, принцип күчүнө ээ экендигинде. Ар кандай кубулуштун себептери, шарты болот деген көз караш **детерминизм** окуусунун негизин түзөт, ал эми ага тескери көз караш **индетерминизмге** алып келет.

Зарылдык жана кокустук (необходимость и случайность).

Нерселердин, кубулуштардын арасындагы байланыш, шартталыш ар кандай мүнөздө болот. Сөзсүз болчу нерсе, буйтап, аттап өткүс жагдай, өзгөртүшкө айла жок шарт – **зарылдык** эсептелет. Ал эми болор-болбошу арсар, үстүрт байланыш – **кокустук**. Башкача айтканда, «сөзсүз болот» деген нерсе – зарылдык, «болушу да мүмкүн, болбошу да мүмкүн» нерсе – кокустук. Кокустук көбүнчө күтүлбөгөн, себеби көмүскө калган окуя катары бааланат. Объективдүү, болмуштагы процесс иретинде зарылдык менен кокустук **мүмкүндүктүн чындыкка айланышын** мүнөздөгөн нерселер. Диалектиканын категориялары катарында табияттын да, коомдун да өзгөрүш-кубулуштарын иликтөөдө кеңири колдонулат.

Мүмкүндүк жана чындык (возможность и

действительность). Ар кандай өзгөрүш – өнүгүш мүмкүндүктүн чындыкка айланыш процесси түрүндө жүрөт. Жөнөкөйлөтө айтканда, бар нерсе – **чындык**, боло турган нерсе – мүмкүндүк. Бирок, мүмкүндүк да бар, себеби, чындыктын (бар нерсенин) курамында, составында кийин, эртең болчу нерсе орун алган. Алма гүлдөп, жемиш берет, бала чоңоюп жигит болот, таш талкаланып кумга айланат. Демек, чындыктын өзүндө мүмкүндүк турат, ал эми бүгүнкү мүмкүндүк, эртеңки чындык. Мүмкүндүк эки түрдө кезигет: чындыкка айланышка зарыл шарттары бар болсо бул –

реалдуу мүмкүндүк аталат, ал эми мындай шарттар жок кезде муну формалдуу (же абстрактуу) мүмкүндүк дейбиз.

Диалектиканын кош категорияларынын негизгилерин тизмелеп өттүк. Болмуштун өзгөрүп-өнүгүшүнө тиешелүү башка да категориялар бар. Бирок алар диалектикада гана эмес, философиянын башка окууларында, теория, системаларында да колдонулат, иликтенет.

Категориялар (грекче Kategorein – айтыш, деш) жөнүндөгү окуу Аристотельден башталат. Ал мындай он категорияны ажыратып караган: маңыз, сан, сапат, мамиле (отношение), орун (место), убакыт, аракет-этиш, таасир алыш (страдание), ээ болуш (обладание), абал (самонахождение, положение).

Онтологиянын, диалектиканын жоболору, мыйзамдары, категориялары ойломдун, таанымдын багытын аныктап, дүйнөнү талдап-түшүнүү ишин нукка салып, дүйнө караштын кыйырын, алкагын чектеп турат. Ушундан философиянын биз жогоруда кеп кылган методологиялык кызматтары ачык-айкын көрүнөт.

* * *

Сен сезбейсиң дүйнө кандай татаалын,
Өсүү жолу кандай узак катаалын
Түздөөр мезгил бейиттердин томдорун,
Унуткартаар качан эмне болгонун.

Качандыр бир жаралам деп ойлоном
Бул чеги жок табияттын колунан.
Аалам кезип, айланыштуу жол менен.
Кайра баштан мен жашоого жолугам...

Ж.Мамытов

* * *

Аң-сезим маселеси (же когитология)

Суроолор:

- *Аң – сезим деген эмне?*
- *Эмне үчүн аң-сезим маселе, проблема эсептелет?*
- *Философияда аң-сезим кандайча каралат?*
- *Аң-сезим кандай аныкталып, мүнөздөлөт?*
- *Аң-сезимдин коомдук табияты кандай?*
- *Аң-сезим кандай түзүлүшкө ээ?*

Философияны кыргызчалаганда бери болгондо эки кыйынчылыкка дуушар болобуз. Биринчисин онтологияга арналган бөлүмдө көрдүк десем болот. «Бытие» терминин ушу турушунда урунуп, аны менен катар ылайыгына, контекстке жараша кыргызча «барлык», «болмуш», «бар», «бар болуш», «жашаш», «туруш» деген сөздөргө кайрылдык. Онтологиянын ачкычы болгон «бытие» категориясынын далай убактан бери калыпка түшүп, адистер үчүн көнүмүш болуп калган теориялык маани-мазмунун таамай-таасын жеткире албай кыйналдык.

Кыйынчылыктын экинчи түрүнө ушул бөлүмдөн кездешебиз. Ал мындай. Кээ бир сөздөр бизге башынан тааныш, алардын мааниси ачык-айкындай туюлат. Маселен, «аң-сезим», «ой», «түшүнүк», «акыл-эс», «таанып-билүү», «билим» ж.б. Ал эми илимде алар терминге айланып, белгилүү бир категориялык маани күтүп, теория тутумунда такталган, аныкталган функция, кызмат аткарат. Демейки сөз менен илимий терминдин маани-мазмуну дал келбейт, бирок биринчиси экинчисине жолтоо болуп, көлөкөсүн түшүрүп турат. Муну **аң-сезим маселесин** (проблема сознания) философиялык талдоого алганда байкайбыз.

Марк Аврелий (121-180 ж.ж., римдик император, философ) айткан экен: «бирөө сурабаса «убакыт» деген эмне экенин билем, бирок атайлап сурап калышса эле убакыт деген эмне экенин биле албай калам». Анын сыңарындай, «аң-сезим» деген эмне экенин баарыбыз билчүдөйбүз. Кылган-эткенибиз, жашоо-турмушубуз аң-сезим менен ажырагыс байланышта болгон соң ал бизге белгилүүдөй, ачык-айкындай көрүнөт. Бирок, философиянын, илимдин, маданияттын тарыхына кайрылсак, бул түшүнүктүн

маани-мазмуну туурасында ар кыл ой-пикирлер айтылып, түркүн концепция, теориялар курулуп, анын тегерегинде айыгышкан талаш-тартыштар жүрүп келгенине күбө болобуз.

Аң-сезим теориялык талдоо жагынан караганда эң эле татаал маселе. Ошондуктан айрым ойчулдардын аң-сезимди табияттагы сыры белгисиз, табылгыс керемет (чудо) катарында баалаганында жүйөө бар болуш керек деп түшүнгөнүбүз оң. Аң-сезим маселесине көп илимдер кайрылат. Ар кайсынысы өз максат-мүдөөсүнө, өз кызматына ылайык анын тигил же бул касиетин талдоого алат. Психология адамдын жан-дүйнөсү кантип калыптанып, кандайча жашайт – аң-сезимди ушул алкакта изилдейт. Педагогика болсо билим-таалим аймагына байланышта карайт. Лингвистиканы аң-сезимдин тил менен карым-катышы кызыктырат. Ушул сыяктуу эле аң-сезим физиология, этнография, социология, культурология, «жасалма интеллект» илими (же компьютер сайенс)» ж.б. изилдөө предметине айланат. Ошондуктан, аны комплекстүү изилдөөнүн предмети катарында аныктайбыз.

Ушул контекстте философиянын өзгөчөлүгү кайсында? Бир сөз менен айтканда философияны биринчи кезекте «карандай аң-сезим» («чистое сознание») кызыктырат. Илимий терминологияга кайрылсак, философия аң-сезимдин онтологиялык статусун аныкташка аракет кылат. «Аң-сезим деген эмне? Ал кантип жашап турат?» Бул – философиянын суроосу. Аң-сезим адам баласына, адам коомуна таандык касиет, күч-кудурет. Эгер аны таза түрүндө, башка эч нерсеге аралаштырбай бөлүп алып, кандай турушун, кандай иштешин талдоого мүмкүн болсо, анда анын жөн-жайын, табиятын туура түшүнүшкө жол ачылмак. Кеп, ушул маселенин татаалдыгында.

Особое место проблемы сознания в истории культуры и философии объясняется по меньшей мере двумя обстоятельствами.

Во-первых, сознание – предельное понятие философии как таковой, о чем бы она ни была. Будь то философия природы, общества, права, науки, морали и т.д. основным орудием и предпосылкой анализа в любом случае здесь будет являться и выступать так или иначе понимаемое сознание,

открывающее философу возможность его личной реализации, находящей выражение в тексте и тем самым существующей в культуре. Не просто в виде достигнутой суммы знаний, а в виде именно реализованной мысли и способа бытия.

И второе обстоятельство, делающее эту проблему особенно сложной, состоит в том, что одновременно сознание – это весьма странное явление, которое есть и которое в то же время нельзя ухватить, представить как вещь. То есть о нем в принципе нельзя построить теорию. Ни в виде предельного философского понятия, ни в виде реального явления, описываемого психологическими и другими средствами, сознание не поддается теоретизированию, объективированию. Любая попытка в этом направлении неминуемо кончается неудачей. По мере приближения к нему сознание, как тень, ускользает от исследователя. Поэтому в философии остается лишь один способ рассуждения о подобного рода явлениях. О них можно говорить или рассуждать, только используя опосредованный, косвенный язык описания. То есть опираясь на уже существующие правила и представления, относящиеся к самому рассуждению о явлении.

М. Мамардашвили. «Сознание как философская проблема».

Байыркы грек мифологиясында Мидас падыша тууралуу уламыш айтылат. Ал Дионистен суранып жатып өзгөчө касиетке ээ болот. Мидас эмнеге тийсе, баары алтынга айлана берет. Тамак ичмек болсо, тамак-ашы да алтын болуп калат. Акыры айласы кетип, ачтан өлө турган болгондо бул сыйкырлуу касиетин башкага өткөрүп берип кутулат. Мунун сыңарындай, аң-сезим эмнеге тийсе, жармашса, ал аң-сезимге айланат. Эмнени көрсөк, кайсыны карасак, эмнени ойлосо, сезсек, туйсак, ошонун баары аң-сезим аркылуу берилет. Бизди курчаган «тышкы дүйнө» мындай турсун, «ички дүйнө» аталган биздин сезим-туюм, ой-санаа да аң-сезимдин нурунда, жарык-шооласында көрүнөт.

Аң-сезимдин ар кыл аныктамалары бар. Айрымдарын айта кетсек, төмөндөгүдөй:

- Аң-сезим – бул аңдалып-баамдалган бытие;

- Аң-сезим – бул объективдүү дүйнөнүн субъективдүү образы;
- Аң-сезим – бул субъективдүү болмуш (реальность);
- Аң-сезим – бул идеялык дүйнө (мир идеального);
- Аң-сезим – бул адамдын дүйнөгө жасаган мамилеси (отношение).

Тереңдетип талдай келсек, бул аныктамалардын маани-мазмуну бири биринен айрымаланаарын, ошол эле кезде өз ара байланышта экенин, бирин бири толуктап, тактап турарын көрөбүз. Жалпылап айтканда, алар аркылуу аң-сезимге мындай мүнөздөмө берилет.

Биринчиден, аң-сезим адам баласына гана таандык, адамды адам кылып турган, башка жан-жаныбарлардан айрымалап-ажыраткан касиет-сапат. Айрым «акылдуу» жаныбарлар (маймыл, ит, ат ж.б.) практикада же эксперимент шартында адамдын акыл-эсине, аң-сезимине окшош кылык-жоруктарды көргөзгөнү менен аларда чыныгы аң-сезим жок. Аларга карата «айбан интеллект» (интеллект животных) же «айбан ойлому» (животное мышление) сыяктуу түшүнүктөр шарттуу (тырмакчада) колдонулат да, негизинен айбандар инстинкт аркылуу күн көрөрүн, алардын жүргөн-турганы инстинкт механизимине баш ийерин баарыбыз билебиз. Ал эми Ааламдын башка тарабынан цивилизация, акыл-эстүү неме азырынча табыла элек. Булар жөнүндөгү кыял-оюбуз фантастикалык кинофильмдерде, чыгармаларда кеңири орун алып келет. «Жасалма интеллект» (искусственный интеллект), роботтор, компьютерлер болсо адам акыл-эсинен, адам колунан жаралган, адам түзгөн программанын негизинде иштейт. Албетте, бул багытта мүмкүнчүлүк кең, көргөнүбүздөн көрө элегибиз көп, Бирок, «акылдуу машина» адамды толук алмаштырат, кууп өтөт дешке негиз да жок, жол да жок. Философияда идеал-гипотеза түрүндөгү дагы бир термин бар. Ал – «кудай акыл-эси» (божественный разум, божественный интеллект). Мунун диний ой-түшүнүккө тиешеси кыйыр. Кыялыбызда адам акыл-эсиндей ал-күчү чектелбеген, кыбыр эткенден баштап чексиз ааламдагы бардык нерсени көрүп-билип турган акыл-эсти, интеллектти элестетсек, ошону «кудайдык» дейбиз. Демек, адам - ортодо, аң-сезимдин бир кыйырында айбан турса, бир кыйырында кудай турат.

Экинчиден, аң-сезим – болмуштун, дүйнөнүн чагылышы. Айлана-чөйрөдөгү нерселерди, кубулуш-окуяларды сыпаттап, сүрөттөп, копиялап, элесин, моделин өзүнө көчүрөт! Ой-түшүнүк, сезим-туюм аркылуу «экинчи дүйнө түзөт»! Курчаган дүйнөдөгү өзүн кызыктырган, өзүнө керектүү, жолунан кезиккен нерселерди «ой дүйнөсүнө» көчүрмөлөп, ал элес-образдарды өзгөртүп, тактап, байытып жүрүп отурат. Аң-сезим тышкы дүйнөнү күзгү сымал гана механикалык түрдө болгонун болгондой чагылта бербейт, жаңы ой, идеялар аркасында аны кайра жасайт, өзгөртүп түзөт; шаарларды курат, ракеталарды жасайт, завод-фабрикаларды тургузат. Натыйжада табиятта жок, адамдын гана колунан жаралган «экинчи табият», цивилизация, маданият дүйнөсү пайда болот. Дүйнөлүк цивилизациянын тарыхына кайрылсак таш бычак, алачыктан баштап азыркы ракета, мегаполистер адам аң-сезиминин калыптанып өсүп-өнүгүш жолун алаканга салгандай көргөзүп турат. Аң-сезим канчалык тышкы дүйнөнүн сырын ачып, чегин кеңейткен сайын, ошончолук аны өзгөртүп түзүп, жаңылап, өркүндөтүп жүрүп отурат.

Үчүнчүдөн, аң-сезим – өзүнчө болмуш (реальность), өзүнчө дүйнө. Тоо-суу, бак-дарак, там-таш кандай реалдуу жашаса, ой-түшүнүк, идея-теория, кыял-максат, сезим-туюм да ошондой эле реалдуу жашайт. Аң-сезим дүйнөсүнүн өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү, мыйзам-ченемдери, эреже-талаптары, өнүгүш-өзгөрүш механизмдери болот. Акылдуу болоюн десең эле акылың ашып кетпейт, ачылыш жасайын деп жанталашсаң да ал ниетин орундалбай калышы мүмкүн. Кээде кайсы бир сарсанаадан же таттуу кыялдан кутула албай айлаң куруйт. Кээде күтпөгөн жерден башына кызык ой келет. Анткени, аң-сезимдин өз жашоо жолу, ыгы - шарты бар. Ири алдыда тирүү адамдын кадимки ой-сезимин, ички дүйнөсүн эске алабыз. Ансыз эч нерсе жок. Ошол эле кезде аң-сезим жан-дүйнө менен чектелип калбайт.

XX кылымдын көрүнүктүү философу Карл Поппер дүйнөнү үчкө бөлөт да (биринчиси – тышкы дүйнө, экинчиси – жеке адамдын ички дүйнөсү, үчүнчүсү – идеялар, проблемалар, теориялар дүйнөсү деп), мындай «кыял экспериментин» (мысленный эксперимент) сунуштайт. Кайсы бир алакаттын, катастрофанын

натыйжасында жер үстүндө бир да тирүү жан калган жок дейли (анын бетин нары кылсын). Бирок, цивилизация, завод-фабрикалар, китепканалар, техника дүйнөсү сакталып калса. Анан бир канча убак өткөн соң башка цивилизациянын, планетанын өкүлдөрү келсе, китептерибизди окуп, техникаларыбызды иштетип кете алат беле, башкача айтканда, адамзат цивилизациясын калыбына келтирсе болобу, ушул шартта? Кандай болушу ыктымал – ойлонуп көргүлө.

Пендезаттын, жеке адамдын аң-сезими (индивидуальное сознание) менен эриш-аркак коомдук аң-сезим (общественное сознание) жашайт. Ага коом турмушунда өкүм сүргөн саясий, укуктук, адеп-абийир (этикалык), эстетикалык, илимий, философиялык ж.б. ой-түшүнүктөр, идеялар, көз караштар кирет. Алар белгилүү бир шартта уюшуп, өзүнчө түзүлүшкө жетишип, социалдык институттар пайда болот (мамлекет, сот, мечит, мектеп, музей ж.б.). Китептерди, компьютердик жазмаларды, массалык информация каражаттарын мындай коелу, адам баласынын колунан чыккан ар бир буюм анын аң-сезиминин деңгээлин, өзгөчөлүктөрүн айгинелейт. Ушунун баары аң-сезим дүйнөсү. Ошондуктан, аң-сезим мейкин (пространство), талаа (поле) түрүндө каралганы да жөн жерден эмес. Адамзат дүйнөсү – бул аң-сезим дүйнөсү.

Аң – сезим коомдук – тарыхый, коомдук – маданий (социально-исторический, социокультурный) табиятка ээ. «Адам баласынын аң-сезими кандайча жаралган?» - деген суроого кайрылсак, бул маселе өтө татаал, сырлуу экенин, анын тегерегинде кызуу талаш-тартыштар жүрүп келгенин көрөбүз. Тарыхый жагын алганда аң-сезимдин жаралышын, генезисин таамай-таасын аныкташ үчүн жетишпеген көп нерсе бар. Ошол эле кезде айрым илимдердин (археология, этнография, тарых, лингвистика, психология ж.б.) маалымат, тыянактарына таянсак, бул орчундуу маселенин аныкталган, тастыкталган жактары да бар экенине күбө болобуз.

Аң-сезим адам адам катары калыптаныш, адам коому түптөлүп-курулуш процессинде, пендезаттын чогуу, биргелешкен жашоо-тиричилигинин жүрүшүндө калыптанган. Бир заматта эле

жарк этип күн тийгендей чыга калган эмес. Узак мөөнөттү, миндеген жылдарды ээлеген.

Дүйнөгө атагы кеткен америкалык философ – футуролог Элвин Тоффлер (ал Чынгыз Айтматов түзгөн «Ысык-Көл шеринесинин, форумунун мүчөсү) өзүнүн «Эстен тандырган келечек» («Футурошок») деген эмгегинде буларды жазат. Эгер адам баласы жашаган кийинки 50 миң жылды алсак, ар бир муунга 62 жаш чектеп, бул мөөнөттү муунга бөлсөк, анда 800 дөй болот экен. Ошондо 650 муун үнкүрдө жашап өткөн дешибиз керек. Кийинки 70 муун жазма (письменность) пайдаланыш мүмкүндүгүнө жеткен. 6 муундун тагдырына басма (печать) туура келген. 4 муун убакыттын так өлчөмү пайда болгон маалда жашаган. 2 муун электромоторду пайдаланып келе жатат. Ал эми акыркы, 800-муун авиация, радио, телекөрсөтүү, телефон, автомобилдин күбөсү болду. Эми ушул фондо адам аң-сезиминин калыптанып-өнүгүшүн элестетип көрүнүз.

Ушундай узак убакыттын ичинде адамдар бирин бири туурап, биринен бири үйрөнүп, бири бирин тарбиялап, оңун жыйнап, эстеп, терсин калтырып, көргөн-билгени көбөйүп, кеңейип, муундан муунга мурас калып олтуруп кадыресе (нормальное) аң-сезимге жеткен.)

Илимий изилдөөлөр адам баласынын жаралыш процессинде «үчилтик» болгонун, **иш-аракет, аң-сезим, тил** киндиктеш, эриш-аркак келгенин даана айгинелейт. Тарыхтын жүрүшүндө, коомдун калыптанышында пендезаттын бирге иш кылып, тиричилик өткөрүп, өз ара тил күтүп, ич ара түшүнүшүп, орток тартиптаалимге баш ийип, чогуу жашаганга үйрөнүшүн коштоп аң-сезим да калыптанып өнүгө баштаган.

Мунун кыйыр далили иретинде мындай жагдайларды эске алсак болот. Илимде жаштайынан жапайы айбанаттын арасында чоңойгон балдардын отуздайы белгиленет. Бирок, алар кийин элге кошулуп, кадыресе адам болуп кете алышкан эмес. (Маугли – көркөм чыгарманын каарманы экенин, бирок анын прототиштери болгонун унутпаңыздар). Айталы, Индияда карышкырлардын арасында чоңоюп, болжолдо бири бешке, бири жетиге чыкканда

табылган Камала, Амала аталган эки кыз канчалаган адистердин аракетине, таалим-тарбиясына карабай, карышкырча улуп, жапайы бойдон дүйнө менен кош айтышканы маалым.

Ал эми орус психологдорунун (Мещеряков ж.б.) көзү көр, кулагы кер, тили дудук балдарга байланыштуу эксперимент-изилдөөлөрү аң-сезимдин коомдук-маданий табиятын ачык-айкын күбөлөп, аң-сезимдин калыптаныш процессин «жай кадрдагыдай» (замедленный кадр) экранда созуп көргөздү. Тышкы дүйнөдөн таптакыр ажыраган балдар тарбиячылардын мээнети, мыкты методиканын аркасында айлана-чөйрөнү, күндөлүк турмуштун шарт-жагдайын, буюм-тайымдарды акырындап өздөштүрүп отуруп, кадыресе аң-сезимге ээ болуп, кадимкидей сүйлөшкө жетишкен. Алды Москва мамлекеттик университетин бүткөрүп, диссертация коргоп, илимий даража алышкан.

Ушул сыяктуу жагдайлар аң-сезимдин коом, маданият, тил менен ажырагыс байланышта экенин ачык айгинелейт. /Адам төрөлгөндө эле кошо жаралгандай көрүнгөнү менен аң-сезим адамдардын өз ара байланышынын, биргелешкен жашоо турмушунун мейкининде калыптанып өнүгөт экен. Буудай тегирменден өтүп ун болуп, отко бышып нан болгондой эле табият берген чийки материал да «маданият тегирмендери» («машины культуры») аркылуу (ата-эненин тарбиясы, ыр-жомок, китеп, мектеп, курчаган буюм-нерселер, жашоо-турмуш шарттары ж.б.) жуурулуп, оңдолуп, бышып отуруп, кадимки аң-сезимдүү пендезатка айланат. Ошондуктан мээ аң-сезимдин, акыл-эстин, ойломдун органы болгону менен, аң-сезим баштын ичинде эмес, коомдун ичинде, маданияттын мейкининде калыптанып өнүгөт деп эсептелет.

Орус тилиндеги «сознание» деген сөздүн түзүлүшүнөн аң-сезимдин мындай касиети даана көрүнөт (сознание как со-знание, как совместное знание). Ошондой эле бул сөздүн маанисинин дагы бир жагы бар. Аң-сезим да, анын предмети да бирге, кошо андалат (сознание как совместная данность мысли и ее предмета). (Аң-сезимге бир нерсе илинсе, ошол нерсенин андалып – сезилип жатканы да кошо илинет.) Мен алма дарагын көрүп турам, ошол эле учурда аны көрүп турганымды да андап – билип турам. Же эртең болчу чогулуш тууралуу ойлоп жатам, так ошол эле маалда ойлорумду да андап-билип жатам.

Философиянын тарыхында аң-сезимди теория деңгелинде иликтеп-түшүнүүнүн эки этабы ажыратылат. Биринчиси – классикалык, экинчиси – шарттуу түрдө «классикалык эмес» (неклассический) деп аталат. Аң-сезимдин классикалык сыпаты, модели Рене Декарттын (1596-1650, француз философу) окуусунан ачык-айкын көрүнөт. Ал сунуштаган формула: «мен ойлоп жатам, демек, мен жашап турам» («cogito ergo sum», «я мыслю, следовательно, существую») – ооздон оозго өтүп, учкул сөзгө айланган. Декарт мындайча ой тегеретет. Таза чындыкка жетиш үчүн, нукура билим табыш үчүн баарын, бирин да койбой, күмөндүн (сомнение) элегинен өткөрүш зарыл. Башкалар билет, башкалар айткан деп эч нерсеге ишенбе, баарынан күмөн сана. Күмөн санабай турган жалгыз гана нерсе бар – бул сенин оюн. Көргөн – билгениң баары жалган, төгүн болушу ыктымал. Бирок өзүңүн ой тегеретип, аңдап-сезип турганың өзүң үчүн шексиз. Ага далилдин кереги жок, себеби сен өзүң ойлонуп, аңдап-туюп турбайсыңбы. Ал эми калганын такта, талда, сын көз менен карап иликте, өз оюн, акыл-эсиң аркасында чын-төгүнүнө жет. Ошондо гана чындыкты табасың, адашып-алданбайсың. Демек, бардык ой-түшүнүктүн, сезим – туюмдун башатында «мен ойлоп жатам» деген формула, туюндурма туруш керек.

Классикалык теория аң-сезимди тунук (прозрачное), ачык нерсе катары түшүнгөн. Аң-сезимдин мазмуну анын өзүнө ачык-айкын көрүнүп-билинип турат деп эсептеген. Демек, аң-сезимди өзүн өзү аңдап – билүү сыпатында караган (сознание как самосознание).

Ал эми «классикалык эмес» теориялар аң-сезимдин түзүлүшүн эки катмарга ажыратат: **онтологиялык** жана **рефлексиялык** катмар. Аң-сезим – бул өзүнчө болмуш, реальность. Башка кубулуштар сыяктуу эле өзүнчө жашап, өнүгүп-өзгөрүп турат. Анын ачык-айкын аңдалбаган-билинбеген, купуя, көмүскө, көлөкө жактары бар. Мындайча айтканда, аң-сезимдин тулкусунда, боюнда туруп, бирок ага көрүнбөгөн, билинбеген нерселер бар. Булар аң-сезимдин онтологиялык катмарын түзөт. Ал эми аң-сезимдин даана, ачык сезилип-билинген мазмуну анын рефлексиялык катмары деп эсептелет. Бул катмардагы ой-сезим процесстери адамдын эркине баш ийип, аң-сезимдин көзөмөлүндө

болуп, маани-мазмуну, багыт-агымы даана көрүнөт. Эгер рефлексия катмарын «болмуш жөнүндөгү ой» («мысль о действительности») деп билсек, анда онтологиялык катмарын «болмуштагы ой» («мысль в действительности») деп аныктаганыбыз ылайык.

Рефлексия – латынча reflexio – «артка кайрылуу, кылчаюу» деген сөздөн чыккан, бир нерсени аныктап, талдап түшүнүүнү туюнтат. Философиялык термин катары аң-сезимдин өз мазмунун атайлап карап, чын-төгүнүн, оң-терсин, жөн-жайын талдап-аныктоо ишин, процессин, адамдын өз кылган-эткенин, кылык-жоругун баамдап-баалап, акыл-эстин элегинен өткөрүшүн билдирет. Демек, «артка кайрылуу» дегени ой-түшүнүктүн, иш-аракеттин негизи, башталышы эмнеде, себеп-шарты кайсы, эмнеден улам ушундай болду (же болуп жатат) өңдүү суроолорго жооп издеп экенин билишибиз эп.

«Рефлексия не имеет дела с самими предметами, чтобы получить понятия прямо от них; она есть такое состояние души, в котором мы прежде всего пытаемся найти субъективные условия, при которых можем образовать понятия. Рефлексия есть осознание отношения данных представлений к различным нашим источникам познания».

И.Кант. «Критика чистого разума».

Аң-сезимдин борборунда, ядросунда өзүн өзү андап билүү (самосознание) турат. Адам өзүнүн жашоо-турмушун, иш-аракетин, ал-акыбалын, кылык-жоругун андап-билип, баалап-таразалап турат. Ушуга байланышкан ой-түшүнүк, сезим – туюмдар өзүн өзү андап билиш түрүндө болот. Адамдын аң-сезимдүү турмушунда аны өзүнүн «Мени» («Я») коштоп жүрөт. «Мен», биринчиден, башкалардан өзүн айырмаласа («Я и другие»), экинчи жагынан, кайсы бир иш-аракеттин ээси, субъектиси өзү экенин («Я думаю», «Я делаю») даана билгизет.

Ушундан улам философиялык тексттерде кээде «аң-сезим», «ойлойм», «мен» түшүнүктөрү бир катарда, маанилеш иретинде

колдонулат. Ал эми психологияда «мен маселеси» (проблема Я) татаал, көп кырлуу, көп катмарлуу нерсе экени айгинеленет.

Как мир меняется! И как я сам меняюсь!

Лишь именем одним я называюсь.

На самом деле то, что именуют мной, -

Не я один. Нас много. Я - живой.

Н. Заболоцкий

Я - семья.

Я - семь Я

А весной

Появляется восьмой.

А. Вознесенский

«Комиссар Мегрэ среди ночи поймал себя на самонаблюдении. Думая о вчерашнем ограблении табачной лавки, он вдруг осознал себя думающим об ограблении. Потом думающим о том, что думает об ограблении. И так далее. «Кто же из них Я?» - мелькнуло у него в голове. Мегрэ поежился: этот задавший вопрос, был каким - то новым - не тем, который думал о том, который думал об ограблении».

Ж. Сименон

Аң-сезимдин онтологиялык катмары анын объективдүү мүнөзүнө, өзүнчө дүйнө, өзгөчө реалдуулук экенине байланышкан. Жеке адамдын жан-дүйнөсүндө, психологиясында да, көмдүн рухий турмушунда да (илимде, искусстводо, идеологияда, саясатта ж.б.) өзүнүн табияты боюнча аң-сезимге тиешелүү, бирок тигил же бул себептен улам анын четине сүрүлгөн, четинде калган (же терегинде десек болот), көмүскө жашаган, адамдын жашоо-турмушуна, иш-аракетине ачык билинбей, туюлбай таасир эткен кубулуштар бар. Булар - аң-сезимдин өзгөчө бир механизмдери, структуралары, бөтөнчө бир образ, идея, ой-тилек, кыял, схема, түшүнүк түрүндө жашайт. Адам алардын барлыгын, тигил же бул ыңгайда таасири тийип жатканын таамай-так андап билбейт. Ошондуктан мындай онтологиялык элементтер жоктой,

болбогондой туюлат, ачык аң-сезимдин сыртында, четинде калат. Ушул сыпатта аң-сезимди «музкемеге» (айсберг) салыштырсак болот.

Аң-сезимдин онтологиясы – али көп жагынан табышмактуу, бир кыйла татаал маселе. Аны оңой эле ача коюп, оңой эле түшүндүрө коюш мүмкүн эмес. Кээде өзүңдү өзүң түшүнбөйсүң. И.Кант бекеринен турмушта эки нерсе түбөлүк сырлуу: бири – жылдыздуу асман, экинчиси – адамдын ички дүйнөсү дебегендир.

Онтологиялык катмар – бул илим – теория жете элек же бир жансыл түшүндүрө албай жаткан кубулуштар эмес. Кеп реалдуу, объективдүү түрдө жашап турган аң-сезимдин көмүскө, жашынган, бекинген структуралары, механизмдери туурасында жүрүп жатат.

Аң-сезимдин онтологиясын талдап-түшүнүү аракети философияда кызыктай теория, моделдерди түзүүгө алып келген. Айталы, Платон ой-түшүнүктүн калыптанып-чыгышын «эске-түшүрүү», «эстөө» (воспоминание) иретинде карайт. Жан денеге кошулганга, киргенге чейин көргөн – билгенин «эстейт» да, ошондон билим-түшүнүк жаралат. Сократ кул баланы өзүнүн «диалектикалык» методуна салып, сурамжылап отуруп, анын Пифагордун теоремасын мурун эле «билерин», азыр Сократтын жардамы менен «эстеп» гана жатканын далилдешке аракеттенет. Ал эми Декарт (аны жолдогондор) «тубаса идеялар» (врожденные идеи) теориясын сунуштайт. Мында айрым идеялар адам менен кошо төрөлбөсө да, каны менен кошо берилбесе да, «тубаса» мүнөздө болоору ырасталат. Бул сыяктуу теория, моделдер – аң-сезимдин табиятын, сырын талдап-түшүнүштүн өзгөчө жолдору, ыктары.

Аң-сезимдин онтологиялык катмарын кепке алганда сөзсүз түрдө **бейаң проблемасына** (бессознательное) дуушар болобуз. Бул проблеманын тамыры философиянын тарыхында тереңге кеткени менен терия деңгээлинде, атайын изилденчү предмет катарында каралышы австриялык врач, философ Зигмунд Фрейддин (1856-1939) окуусуна байланыштуу. Ал өз сөзү менен айтканда «Мендин» өз үйүндө кожоюн эмес экенин көргөзгөн.

«Быть сознательным» есть чисто описательный термин, ссылающийся на наиболее непосредственные и наиболее надежные восприятия. Но дальнейший опыт показывает нам, что психический элемент, например представление, обычно не осознается длительно. Напротив, характерно то, что состояние осознанности быстро проходит; осознанное сейчас представление в следующий момент делается неосознанным, но при известных легко осуществимых условиях может снова вернуться в сознание. И мы не знаем, чем оно было в промежутках; мы можем сказать, что оно было **латентно** (скрыто), и подразумеваем под этим, что оно в любой момент было **способно быть осознанным**. Но и в том случае, если мы скажем, что оно было **бессознательным**, мы даем правильное описание. Это бессознательное совпадает тогда с латентной способностью к сознанию... Есть два вида бессознательного: латентное, но способное к осознанию, и вытесненное – само по себе и без дальнейшего неспособное к осознанию. Наше представление о психической динамике не может не повлиять на номенклатуру и описание. Мы называем латентное – бессознательное – только в описательном, а не в динамическом смысле, **предсознательным** названием **бессознательного** мы ограничиваем только динамически бессознательно вытесненное и получаем, таким образом, три термина: сознательное (СЗ), предсознательное (ПСЗ) и бессознательное (БСЗ), смысл которых – уже не чисто описательный.

3. Фрейд. «Основной инстинкт».

3. Фрейддин ою боюнча адамдын аң-сезими үч бөлүктөн, структурадан турат, куралат: «Жогорку - Мен» (Сверх - Я), «мен» (Я) жана «ал» (Оно). «**Жогорку - Мен**» – бул коомдук жүрүштү туруштун эреже-нормалары, традиция, каада-салт, ата-энини тыйуулары, адеп-абийир жол-жоболору. «**Мен**» - инсандын аң-сезими, жан-дүйнөсү. Ал эми «**Ал**» - инстинкттер, бейаң (бессознательное) кубулуштар, комплекстер. Фрейддин айтымында

адамдын айрым сезим – туюмдары, ой-кыялдары «Жогорку Мендин» сынынан, элегинен өтө албай, басылып-тыйылат да «Анын» (Оно) энчисине өтөт. Адам «уялып», «коркуп» жасай албаган нерселер сүрүлүп «Ага» көчөт да, топтолуп, бугуп жатып, чоң күчкө (энергияга) ээ болот. Фрейддин окуусун бир беткей же апыртып карасак, анда турмушту бүтүндөй эле «Ал» (оно, бессознательное) бийлеп алгандай көрүнөт. Саясатта болсун, искусстводо болсун, адамдардын өз ара мамилесинде болсун баарын инстинкт, комплекс башкарып тургандай сезилет.

Албетте, практика көргөзгөндөй Фрейддин окуусун ар кыл чечмелесе, түшүнсө болот. Бул-бир. Экинчиси, бул теориянын өзүндө бүдөмүк, так эмес, эки анжы ойго салган учурлар бар. Ал эми фрейдизмдин алгылыктуу жагын, жарактуу мазмунун издесек, анда бул улуу илимпоз, ойчул бейаң кубулуштардын табиятын терең карап, алардын адам турмушундагы орун-кызматын кеңири сыпаттап, адамдын жан дүйнөсүнүн көмүскө, жашырын кыйырларын кылдат иликтегенине күбө болобуз.

Бейаң (бессознательное) – аң-сезимден сырткары, обочо турган, ага тиешеси жок кубулуш эмес. Ал аң-сезимдин табигый, ички бөлүгү, катмары. XX кылымдын гуманитардык илимдери жеке адамдын турмушунан да, коомдун рух-интеллектуалдык өнүгүшүнөн да сандаган бейаң кубулуштарын таап, аларды түргө бөлүп, себеп-негиздерин иликтеп, кызмат – функцияларын айкындоодо орчундуу натыйжаларды берди. Анын рух мейкининде реалдуу жашаганын айгинеледи.

Аң-сезимдин табиятын иликтеп түшүнүүгө искусство, өзгөчө, көркөм адабият чоң салым кошту! Жойс, Пруст, Фолкнер, Кафка өндүү сөз чеберлери өз чыгармаларында адам аң-сезиминин не бир табышмактуу, татаал жактарын көркөм образ аркылуу элестүү, таамай көргөзүп, адамдын жан дүйнөсүндөгү өзгөрүш-кубулуштарды кылдат туюп-баамдап, илимий-теориялык тыянактарга кеңири база түзүп беришти.

Даже когда он не думал о короткой фразе, она продолжала жить в его подсознании, подобно другим понятиям, которые ничем нельзя заменить, как, например, понятия света, звука, объема чувственного наслаждения, - подобно всем сокровищам,

что разнообразят и украшают наш внутренний мир. Когда мы **возвратимся в небытие**, возможно, мы их утратим, возможно, они изгладятся. **Но откуда мы живы**, мы не можем не знать их, как не можем знать какого-нибудь предмета, как не можем усомниться, к примеру, в свете лампы, которая, как только ее зажгут, преобразует вещи в нашей комнате, откуда улетучилось самое воспоминание о темноте. Так фраза Вантейля, подобно, скажем, какой-нибудь теме «Тристана», тоже представляющей для мира наших чувств известное приобретение, связала себя с нашей тленностью, стала человечнее и тем самым трогательнее. Участь ее сплелась с будущим, с жизнью нашей души, составила одно из наиболее своеобразных, наиболее ярких ее украшений. **Возможно, истина есть небытие**; возможно, наши мечты есть нечто несуществующее, но тогда и эти музыкальные фразы, эти понятия, существующие, поскольку существует истина, тоже – ничто. Пусть мы погибнем, но божественные эти пленницы – наши заложницы, и они разделят с нами наш жребий. И наша общая гибель будет не такой уже мрачной, не такой бесславной, быть может – не такой правдоподобной.

М. Пруст. «По направлению к Свану».

Адам аң-сезимин теория денгээлинде изилдеп-түшүнүүдө Чыгыш философиясынын да тажрыйбасына кайрылган он. Азырынча Индия, Кытай ойчулдарынын мурасы ушул жагынан чети оюлбаган дың сымал жатат. Көбүнчө мистикалык окуу-концепциялар сөзгө алынып, жайылып, ал эми олуттуу философиялык теориялар көмүскөдө калууда.

Арийне, И.Кант айтмакчы Аалам («жылдыздуу асман») канчалык чексиз, сырлуу болсо, адамдын ички дүйнөсү да ошондой эле учу-кыйырсыз, табышмактуу. Бул жерде сөз «көзү ачыктар», олуялар - (алдын ала айткандар) же мистикалык кубулуштар жөнүндө эмес. Кеп кадимки эле аң-сезимдин өзү канчалык сырлуу экени, ал азырынча илим бир жаңсыл түшүндүрө албаган кесиеттерге бай экени, али анын күчүн, мүмкүнчүлүгүн тактап биле элек экенибиз туурасында.

Кыял жана чындык

Кыялдын канатында учарымда,
Кыйырсыз дүйнө кезип сызарымда,
Карасам зээн буруп, турган болом,
Кадимки жай турмуштун тузагында.

Азгырык, таттуу үмүт кучагында,
Алысты көздөп бийик учарымда,
Андаймын көзүмдү ачып, турганымды,
Айныгыс ачуу чындык тутамында.

Жыргатчу ой-сезимге батканымда,
Жылдызды кармачудай асманымда,
Жай алып, түшүнөмүн турганымды
Жадагыс тиргиликтин капканында.

Алдамчы жел максаттын курчамымда,
Алчудай баш байгени чуркарымда,
Абайлап, баамдаймын турганымды,
Аргасыз таза чындык кылтагында.

Делөөрүп куру тилек эрмегинде,
Денеме канат бүтүп, сермеримде,
Дем басып, туям анан турганымды,
Демейки көр оокаттын чеңгелинде.

Таанымдын табияты (же гносеология)

Суроолор:

- «Гносеология» деген эмне?
- Гносеологиянын философиядагы орду кандай?
- «Тааным» деген эмне?
- Таанып-билүүнүн деңгээлдери кандай?
- Билимдин кандай түрлөрү бар?
- «Илим» деген эмне?
- «Чындык» деген эмне?

✓ **Гносеология** (грекче gnosis – таанып-билүү жана logos – окуу) – тааным теориясы, башкача айтканда, адам дүйнөнү кандайча таанып-билээрин, билим кантип жаралаарын, анын шарт-жагдайын жана чек-кыйырын иликтеген окуу. Термин катарына XVIII кылымда кошулуп, XIX кылымдын орто ченинде философиянын өзүнчө тармагы, бөлүгү иретинде карала баштаган. Иш жүзүндө таанымдын теориясы (гносеология) мындай ат ала электе эле, Байыркы грек философиясында тамырлап, өнүгө баштаган. Биринчи кезекте бул Платонго (ири алдыда анын идея жөнүндөгү окуусуна) тиешелүү. Ал эми философиянын тарыхын сыдыра карасак анда ар бир өз алдынча философиялык системадан же тигил же бул белгилүү ойчулдун эмгектеринен гносеологиялык маселелер атайын иликтенээрин, талдоого алынаарын көрөбүз.

Гносеологияга маанилеш **эпистемология** (грекче episteme – билим) термини колдонулат. Англис тилиндеги философиялык эмгектерде ал көбүнчө гносеологияны алмаштырып, билимдин, таанып-билиштин теориясы деп бааланат. Ошондой эле анын дагы бир өзгөчө мааниси – эпистемология илимий билимдин (научное знание) теориясы, илимде билим кантип калыптанарын, анын билимдин башка түрлөрүнөн айрымаланып турган өзгөчөлүктөрүн түшүндүргөн окуу катары каралат. |

Жогоруда айтылгандай, тааным теориясы, гносеология онтология менен жанаша философиянын маанилүү бөлүгүн түзөт. Ар кандай орчундуу философиялык багыт, окуунун курамынан атайлап иштелип чыккан гносеологиялык концепцияны, көз

караштардын системасын, тутумун табабыз. Себеби, гносеология онтология менен эриш-аркак. Курчап турган дүйнөнү, өзүбүздү аңсезим аркылуу туябыз, кабылдайбыз, таанып-билебиз. Дүйнө – бул биз билген дүйнө. Билбегенибизди кантип айтмак элек? Сырткы, өз-бетинче жашап турган, адам жокто эле жаралып, адамсыз эле боло келген материалдык, физикалык дүйнө менен катар адамдын жан дүйнөсүнө, акыл аракетине байланышкан ой-түшүнүк, аңсезим, билим дүйнөсү бар. Болмуштун бул катмары да адам турмушунда канчалык зор мааниге ээ болсо, талдап-баалап түшүнүш үчүн ошончолук татаал.

Философияда таанып-билүү туурасындагы маселени айтылуу И. Кант кабыргасынан койгон деп эсептелет: ал «мен эмнени биле алам?» деген суроону ортого таштаган. Муну ылайык тапкан да бар, ага кошулбай, четке каккан да бар. Кеп анда эмес. Кеп, адамдын дүйнөнү таанып-билишине тиешелүү суроолор бөтөнчө мааниге ээ экендигинде. Билим деген эмне? Качан, кандай жагдайда бир нерсени «билем» деп айтышка акылуубуз? Эмненин негизинде, кандай шартта дүйнөнү (андагы нерсе, кубулуш, окуяларды) таанып-биле алабыз? Билимдин булагы эмнеде, неден башталат? Билимдин, таанымдын жолдору, ыктары, каражаттары кайсылар да, түрлөрү кандай? Накта, туура билимди жалган, адашкан билимден кантип айрыйбыз? Чындык, акыйкатты (истина) калптан кантип, кандай чен-өлчөмдөрдүн (критерийлердин) жардамы менен ажыратабыз? Билимдин чеги барбы, жокпу? Ушулар өңдүү толгон-токой суроолор ар бир адамдын оюна келген сыяктуу эле, илгертен бери философторду, теоретиктерди ойго салып, тынчын алып, беймаза кылып келе жатат. Ар түркүн ой-пикир, көз караш айтылып, ар кыл теория, окуулар токулуп, куралып, том-том эмгектер жазылып, бирок алиге чейин талаштын, талкуунун бутагы бойдон калууда.

Айрым учурда гносеологияны бүтүндөй философия менен теңешип, тааным теориясы философиянын бардык маселелерин өз кучагына камтыйт деп эсептешет. Мындай көз караш **гносеологизм** аталат да, иш жүзүндө жаңылыш, бир беткей позиция катарында бааланганы он. Туура, гносеология философиянын өрчүндүү, маанилүү бөлүгү; ал таанымга, билимге түз же кыйыр тиешеси бар көптөгөн маселелерди иликтейт. Бирок,

ушундан улам ал философияны алмаштыра алат деп тыянак жасаш орунсуз.

Гносеологиянын эмпирикалык базасы (тажрыйбалык негизи) кең жана бай. Таанып-билүү иш-аракетинин мыйзам чёнемдери, урунттуу касиеттери логика, психология, лингвистика, этнография, искусство таануу ж.б. көптөгөн илимдердин маалыматтарына, жыйынтыктарына таянуу аркасында теориялык талдоого алынат. Өз кезегинде алар да гносеологиянын жалпы жол-жоболоруна, теориялык схема, моделдерине кайрылышат.

✓ Тааным (познание) деген эмне? Бул - адамдын иш-аракетинин бир түрү, анын натыйжасында болмушту таанып-билебиз, жаңы нерсе, кубулуш, касиеттерди ачабыз, жаңы билим, түшүнүккө жетebиз. ✓

Тааным ар кыл түрдө, ар кандай жол менен жүзөгө ашат. Ага күнүмдүк турмушта көргөн билгенибиз, жомок, миф, уламыштардан алганыбыз, искусство чыгармаларынан үйрөнгөнүбүз, дин жол-жоболору, илимий теория, концепциялар кирет. Алардын өзүнө тиешелүү кызматтары, өзгөчө касиеттери бар.

Таанымдын жөнөкөйлөтүлгөн (ошондуктан өтө эле куник, жупуну) схемасы, сөлөкөтү мындай: тышкы нерсе, кубулуш (же объект) адамдын аң-сезимине (же субъектке) таасир этип, өзүнүн образын (сүрөтүн), копиясын (көчүрмөсүн) жаратат. Бул ОС туюнтмасы аркылуу сыпатталат.

Ал эми иш жүзүндө, тааным - татаал иш. Аны адамдын иш-аракети катарында карасак, төмөнкүдөй элементтерден (бөлүкчөлөрдөн) турган структураны, түзүлүштү элестетебиз. Ар кандай таанып-билиш белгилүү бир **шарттардын** негизинде, белгилүү бир жагдай-кырдаалда башталып, ишке ашат. Ал кайсы бир **максат** көздөп, кайсы бир **милдеттерди** аткарууга багыт алат. Аны белгилүү бир камы, даярдыгы бар адам же топ, коллектив (субъект) жүзөгө ашырат, таанып-билүү айрым бир **жол-ыктар, курал-каражаттар** аркылуу жүрөт. Бул иш-аракет белгилүү бир нерсе, кубулушка (**объектке**) багытталат. **Натыйжада** белгилүү бир билим-түшүнүк жаралат, проблема чечилет, маселе аныкталат. Бул таанымдын иш-аракет түрүндөгүсү («деятельностная модель познания» деп коебуз).

Гносеология окууларында таанып-билүүнүн эки деңгээли ажыратылат. **сезим** («чувственный уровень» же «чувственное познание») жана **акыл-эс** («рациональный уровень» же «рациональное, логическое, абстрактное познание»). Адам нерсени көрөт, үндү угат, даамды татат, катуу-жумшакты туят. Башкача айтканда, адамды тышкы дүйнө менен сезим органдары (көз, кулак, мурун ж.б. дене мүчөлөрү) байланыштырат. Болмуштагы нерселердин, кубулуштардын айрым касиеттерин сезип-туябыз. Бул **сезим таанымы** (чувственное познание) аталат! Ошол эле учурда дүйнөнү акыл-эс аркылуу талдап, салыштырып, иликтеп, ой-түшүнүк топтоп, гыянак жасап, мурунку-кийинкини байланыштырып нерсенин маани-мазмунун аныктайбыз. Бул түшүнүк (понятие), категория, концепция, теориялардын аркасында ишке ашат. Муну **акыл-эс таанымы** (рациональное познание) деп атайбыз.

Албетте, бул шарттуу ажыратыш. Таанып-билүү процессинде экөө эриш-аркак байланышкан. Сезүү органдары тышкы дүйнөгө жол ачат. Аларсыз чексиз дүйнөнүн сансыз касиет-саятын аныктап билиш мүмкүн эмес. Ошол эле учурда ой-түшүнүк, акыл-эс болбосо, нерсенин ички табиятына, маани-маңызына жол жок. Көзгө көрүнбөгөн, колго кармалбаган, акыл-ой менен жете турган нерселер бар. Демек, сезим менен акыл бир, жанаша, бирин бири шарттап, толуктап турат.

Бирок, дүйнөнү таанып-билүүдө кайсынысынын кызмат-орду кандай деген суроо коюлганда философиянын тарыхынан ар кыл жооп табабыз. Сезүү мүчөлөрүнүн кызматын өзгөчө баалап, «сезим таанымы баарын аныктайт» деп ашкере көтөргөн пикир, позиция **сенсуализм** (латынча *sensus* – сезим, туюм) атыккан. Ал эми анын тескериси, акыл-эстин кызмат-ордуна бөтөнчө маани берип, логиканын, абстракциячыл ойдун намысын талашкандардын иши **рационализм** (латынча *ratio* – акыл-эс) деген атка конгон. Ар биринин өзүнө тиешелүү жол-жоболору, күбө туткан далил, аргументтери, теориялык тыянактары бар.

*«Наша природа такова, что созерцания могут быть только чувственными, т.е. содержат в себе лишь способ, каким предметы воздействуют на нас. Способность же мыслить предмет чувственного созерцания есть **рассудок**. Ни*

одну из этих способностей нельзя предпочесть другой. Без чувственности ни один предмет не был бы нам дан, а без рассудка ни один нельзя было бы мыслить. Мысли без содержания пусты, созерцания без понятий слепы... Эти две способности не могут выполнять функции друг друга. Рассудок ничего не может созерцать, а чувства ничего не могут мыслить. Только из соединения их может возникнуть знание.

И. Кант. «Критика чистого разума».

Билимдин түрлөрү көп. Биз демейки, күндөлүк турмушта көргөн-билгенибиз, андап-түшүнгөнүбүз **демейки билим** (повседневное, обыденное знание) түзөт. Адамдын жашоо-тиргилиги, башкалар менен карым-катышы көбүнчө ушундай ой-түшүнүктөрдүн алкагы менен чектелет. **Диний** көз караш, ишенимдер да билимдин өзгөчө түрүнө кирет. Алар аркылуу курчап турган дүйнөнү, адам баласынын турмуш-жашоосун белгилүү бир мүнөздө андап-түшүнөбүз, баалап-барктайбыз. **Миф, искусство, инженердик өнөр, саясат** ж.б. да билим болуп эсептелет.

Билимдин ар кыл түрүнүн өзүнө тиешелүү касиеттери, мүнөздөмөсү бар, өз алдынча кызмат, жүгү бар. Диндин ордун искусство баса албайт, ошол эле учурда билимдин башка түрлөрү искусствонун (айталы, театрдын) кызматын кыла албайт. Демек, ар биринин өз орду бар.

Алардын арасында **илим** бөтөнчө орун ээлейт. Илгертен эле **илим** дүйнөнү таанып-билиштин эң так, далилдүү, туура жолу катары каралып келген. Илим жолунда алынган билим бийик баага арзып, баарынан жогору коюлат. Чексиз ааламдын сансыз сыр-табышмагын ачыш илимдин гана колунан келет деген көз караш **Жаны** мезгилден бери адамзат коомунда талашсыз эсептелип келет. Ал эми ХХ кылым – илим-техниканын заманы катары мүнөздөлгөнү коомдун өнүгүшүндө илимдин кандай орун алганына берилген баа болуп эсептелет.

Ар бир **илим** белгилүү бир **категориялардын, концепция, теориялардын** тутуму (системасы) түрүндө өрчүп-өнүгөт. Ар биринин өзүнө тиешелүү изилдөө **предмети** болот, өзүнө мүнөздүү жол-жоболору (принциптери), **методдору**, ык-жолдору болот. Илимий изилдөөнүн методдору **эмпириялык** жана **теориялык** болуп эки топко бөлүнөт: биринчисине – байкоо жүргүзүү,

маалымат жыйноо, эксперимент ж.б. кирет. Ал эми экинчисине анализ жана синтез, аксиоматизация, гипотеза-дедукциячыл метод, идеализация, абстракция куруу ж.б. кошулат. Эгер эмпирикалык метод изилдөөчүнү предмет менен түздөн түз байланыштырса, теориялык метод концепция, гипотеза, принцип, теория түзүү аркылуу изилденип жаткан нерсенин жаңы касиет-маңызын ачышка мүмкүндүк берет.

Илимдер жалпысынан үч түргө бөлүнөт: булар **табигый**, **техникалык** жана **коомдук** (же гуманитардык) илимдер. Алардын айрымдары тээ илгери эле – Байыркы Египетте, Байыркы Кытайда, Байыркы Грецияда – пайда болсо, айрымдары кечээ жакында эле (айталы, кибернетика, генетика ж.б.) өз алдынча тармак катарында өнүгө баштады.

Билимдин түрлөрү туурасында сөз кылганда дагы бир жагдайды белгилей кеткенибиз оң. Өзүнүн сырткы белгилери боюнча илимге окшош (айталы, колдонгон методдору же теориялык жалпылоолору, гипотезалары), бирок накта илимге коюлчу айрым олуттуу талаптарга жооп бере албаган, азыркы «дүйнөнүн илимий элесинен» («научная картина мира») оолак, четте турган билимдер чөйрөсү бар. Муну илим сымал билим (околонаучное, псевдонаучное, паранаучное знание) деп коюшат. Мисал иретинде уфологияны («учма тарелкалар» жөнүндөгү иликтөөлөр) же парапсихологияны (адамдын экстрасенсордук касиеттери туурасындагы маалымат, «теориялар») көрсөтсөк болот.

«Чындык деген эмне?»¹. Бул – философиянын байыркы жана түбөлүк суроолорунун бири. Байыркы грек акылмандары да бул суроонун тегерегинде көп баш катырышып, кызуу талаш-тартышка түшүшкөн. Ал Библияда да бөтөнчө мааниге ээ болгон. Иисус Христос чындык туурасында сөз козгогондо, римдик өкүмдар Понтий Пилат «Чындык деген эмне?» деп керкакшык менен суроо узатат. Мааниси: ал Христ билген чындыкты сурап, мен дагы билип, түшүнүп алайын дегенде эмес. Пилат: чындык деген татаал, аны ким билерин ким билет, дегеле чындык өзү

¹ «Что такое истина?» Орус тилиндеги «истина» түшүнүгүнө контекстке, маанисине жараша «чындык», «чын», «чыныгы», «акыйкат», «накта», «нукура», «нагыз» деген сөздөр туура келет. Гносеология маселелеринин алкагында көбүнчө «чындык» деген түшүнүк колдонулат.

барбы-жокпу, бар болсо ага жетиш оңойбу, анан ушу сен, селсаяк насаатчы – чындыкты билесиңби? – деп, тигини какшыктап, шылдыңдап жатат. (Бул эпизоддун көркөм интерпретациясын, түшүндүрмөсүн Чынгыз Айтматовдун «Кыямат», Михаил Булгаковдун «Мастер менен Маргарита» романдарынан табасыңар).

Понтий Пилат таштаган бул собол али күнчө өз маанисинен тайбай келе жатат. Коомдун саясий тарыхын, илим-билимдин өнүп-өсүшүн, дин же искусстводогу олуттуу бурулуш кездерди, тарыхый инсандардын жашоо-турмушун үңүлүп карасак, анда чын менен жалгандын, туура менен натууранын, түз менен адашкандын, ак менен каранын айыгышкан күрөшүнө күбө болобуз. Баарынан кызыгы – чындыкты далилдеш кыйын, башкаларды өз түшүнүгүнө көндүрүш, ынандырыш кыйын, ошол эле учурда ар ким өзүнүкүн чын ойлойт, туура көрөт. Кыргыз «калп кара өзгөй каткырганда, чын чычалап чыга качыптыр» - деп коет. Калп, жалган утурумдук болсо да чынды, чындыкты жеңип кеткен учурлар аз эмес. Мындай кезде «ак ийилет, бирок сынбайт» - деп коюшат.

Чындык (чын) жөнүндөгү түшүнүктүн этикага (адеп-абийирге, жакшылык-жамандыкка) жана юриспруденцияга, укукка (калыс чечим, акыйкат өкүм) байланышкан жактары бар. Биз азыр анын гносеологиялык маанисин, б.а., билимге, таанымга тиешелүү жактарын карап жатабыз. Биздин тигил же бул нерсе туурасында таанып-билгенибиз чынбы (чындыкпы) же жаңылып, алданып жатабызбы? Эгер чын болсо кайсы деңгээлде чын да, аны кантип далилдейбиз, ырастайбыз? Ушул өңдүү суроолор чындык теориясында (теория истины) такай талкууга түшүп келет.

О сущности истины пойдет речь. Для вопроса об истине безразлично, идет ли речь в том или ином случае об истине практического, жизненного опыта или экономического расчета: это может быть истина технического порядка или истина, характеризующая политический ум, в частности, та или иная истина может относиться к сфере художественного творчества, это может быть даже истина мысленного воспоминания или культурной веры. Вопрос о сущности оставляет все это в стороне и затрагивает только то, что отличает всякую истину как таковую.

Но не соскальзываем ли мы с вопросом о сущности в пустоту всеобщего, от которого задыхается всякое мышление? И не показывает ли это соскальзывание при такого рода вопросах беспочвенность всей философии? Ведь обращенное к действительности мышление, если оно имеет глубокие корни, должно прежде всего – и без всяких отступлений – устремиться к тому, чтобы повернуть действительную истину, служащую для нас на сегодняшний день мерилом и точкой опоры, против путаницы мнений и вычислительных операций. Что может дать действительной необходимости отрешенный от всякой действительности («абстрактный») вопрос о сущности истины? Не является ли вопрос о сущности самым несущественным и ни к чему не обязывающим вопросом?

Никто не уйдет от настойчивой убедительности этих сомнений. Никто не смеет просто так игнорировать настойчивую серьезность этих сомнений. Но кто стоит за этими сомнениями? «Здравый» человеческий рассудок. Он стучит в дверь, за которой скрывается осязаемая полезность, и усердствует против знания о сущности сущего, которое как существенное знание с давних пор называется «философией».

М. Хайдеггер. «О сущности истины».

Чындыктын **Уч** концепциясын ажыратып көргөзсөк болот. Биринчиси – **классикалык концепция**, тарыхы Аристотельден башталат. Ал эгер ой-түшүнүк болмушта, иш жүзүндө нерсе кандай болсо ошого дал, туура келсе, анда бул чындык болот деп ырастайт. Ошондуктан ал чындыктын **корреспонденттик** (туура келгендик) концепциясы деп да аталат. «Кыргызстандын борбору - Бишкек». Бул – чындык. «Кыргызстан 1991-жылы мамлекеттик көз карандысыздыкка жеткен». Бул – чындык. Демек, биздин билгенибиз, ой-түшүнүгүбүз иш жүзүндөгүгө туура келсе, биз чындыкты айтып жаткан болобуз. Мына, жөнөкөй, кыска, илгертен келе жаткан аныктама, концепция. Бир караганда таамай-таасын, талашсыз көрүнгөнү менен бул концепция телегейи тегииз эмес, бардык талалка жооп бербейт экен. Талаш көбүнчө ошо «туура келет» (соответствие) деген эмне, аны кантип түшүнсө болот – ушунун тегерегинен чыгат. Анан «иш жүзүндө» (на самом деле) кандай экенин кантип билебиз? Бул дагы ой, түшүнүк,

билим болуп жатпайбы. Демек, ой менен ойду, билим менен билимди катар коюп, салыштырып жаткан болобуз. Айтор, Аристотельден бери колдонулуп келе жаткан бул концепция азыр да өзүнүн жарактуу маани-мазмунун сактап турат, бирок тактоого, толуктоого муктаж.

Экинчиси – чындыктын **когеренттик** (согласованность, шайкештик) концепциясы. Ага ылайык эгер жаңы билим, ой-түшүнүк андан мурунку, андан кенири билимге шайкеш болсо, ага каршы келбесе, анда ал чын болот. Б.а., кайсы бир предметке, проблемага тиешелүү билимдер тутумунда (системасында) ички карама-каршылык болбосо, алар өз ара кыналып, бирин бири ырастап, тиреп-жөлөп турса, анда чын көз караш, теория, ой-пикирге ээ болобуз. Бул критерий, чен-өлчөм илим методологиясында жана тарыхында, теориялык көз караштарды талдап-баалаганда кеңири колдонулат.

Үчүнчүсү – чындыктын **прагматикалык** концепциясы. Ал эгер билим талап-мүдөөгө туура келсе, пайда берсе, оң натыйжага ээ болсо, анда чындык болот, - деп ырастайт. **Практика** чындыктын чен-өлчөмү (критерий) эсептелет. Прагматизмдин негиздөөчүсү, америкалык ойчул Уильям Джеймстин (1842-1910) «Кудай барбы – жокпу, адам кудайга ишенсе, бул анын жашоо-турмушуна пайдалуу болсо, анда бар» - деп айтканы маалым.

Албетте, чындыктын башка да концепциялары бар. Биз кеңири таралган үчөөнө мүнөздөмө бердик. Үчөө тең өзүнө жараша ийгилиги, өзүнө жараша кемчилиги менен айрымаланат. Алар бири бирин толуктап, оңдоп-түздөп турат.

Чындык каккан казыктай жылбай, куюлган калыптай катып калган нерсе эмес. Болмуш кыймылда тургандай эле, ал дагы өзгөрүп-кубулуп, такталып-жаңыланып турат, бөксөсү толот, ийриси түзөлөт. Чындык туурасында сөз кылганда, ой-түшүнүктүн динамикасын эске алып зарыл. Ошондуктан, чыныгы билимдин **абсолюттук** жана **салыштырмалуу** жагын ажыратып кароо келип чыккан. Теориялык адабиятта **абсолюттук чындык** (абсолютная истина) жана **салыштырмалуу чындык** (относительная истина) деген түшүнүктөр кездешет. Кээде алар мындай чечмеленет: биринчиси – телегейи тегиз, кынтыксыз, шексиз, туташ чындык же иш жүзүндө болбос, жетпес идеал катарында алдыга, келечекке жетелеген нерсе, ал эми экинчиси болсо – өтөр-кетер, утурумдук,

бир карасаң чын, бир карасаң калп көрүнгөн ой-түшүнүк. Бул – шарттуу, бир беткей, ала качма түшүндүрмө (интерпретация). Эгер ушул эки категориянын маани-мазмунун оңунан түшүнсөк, анда мындай тыянак жасаганыбыз эп. Ар кандай чын билимдин түбөлүк, мейкин-мезгилге, убакыт-шартка көз каранды болбогон, качан болбосун, кайда болбосун өз маанисин сактаган жактары (бөлүктөрү) болот, ошол эле учурда анын жүрө-жүрө такталып, оңдолуп, кеңейип келген жактары бар. Ошондуктан, ар кандай чындыктын абсолюттук жана салыштырмалуу касиеттери биримдикте, бүтүндүн бөлүктөрү, эгиздин түгөйлөрү сымал турат. Эйнштейндин физикасы Ньютондун физикасын оңдоду, түздөдү, толуктады, ошол эле кезде классикалык физика таптакыр таштандыга ыргытылган жок, ал өзүнүн оң, туура маани-мазмунун сактап калды.

* * *

Как некогда в разросшихся хвощах
Ревела от сознания бессилья
Тварь скользкая, почуя на плечах
Еще не появившиеся крылья, –

Так век за веком – скоро ли, господь?–
Под скальпелем природы и искусства
Кричит наш дух, изнемогает плоть,
Рождая орган для шестого чувства.

Н.Гумилев

* * *

Кымбатзат дүйнөсү (же аксиология)

Суроолор:

- Аксиология деген эмне?
- Аксиология качан, кантип түзүлгөн?
- Аксиологиялык негизги концепциялар кайсы?
- Кымбатзат деген эмне?
- Кымбатзаттын кандай түрлөрү бар?
- Кымбаттык кантип аныкталат?

✓ **Аксиология** – философиянын бир бөлүгү. Бул термин грекче *axia* – кымбат, баалуу жана *logos* - окуу деген сөздөрдөн чыккан. Аксиология – баалуу, кымбат нерселердин теориясы, ошол туурасындагы илим болуп эсептелет.

Адам болмуштагы нерсе, кубулуш, окуяларды таанып-билет, иликтеп түшүнөт. Бул анын тааным иш-аракети (познавательная деятельность) аркылуу жүзөгө ашат. Адам болмушту өзгөртүп курат, жаңы нерселерди жасайт, башка адамдар менен мамиле түзүп, коом турмушуна аралашат. Бул – анын практикасы, иш жүзү (практическая деятельность) аркылуу жүзөгө ашат. Ошол эле учурда адамдын жашоо-турмушунун дагы бир маанилүү жагы бар. Ал ой-түшүнүк түрүндө курчаган дүйнөнү аңдап-түшүнүү, иш жүзүндө аны өзгөртүп-өнүктүрүү менен катар аны баалайт, болмуштагы нерселердин маанисин аныктап, баа берет, баасын бычат, жактырып-жактырбаганы болот, жакшы-жаман көргөнү болот. Кымбатын аздектеп, жакпаганын четке кагат. Баарынан кымбат көргөн, эч нерсеге теңебеген, баа жеткис нерселер бар. Бул – баалоо иш-аракети (оценочная деятельность) аркылуу жүрөт. Философиянын ушундай кымбат, баалуу, барктуу нерселер дүйнөсүн иликтеген бөлүгү аксиология аталат.

Аксиологиянын теория укугун, статусун алып, өзүнчө окуу катарында калыптанып өнүгүшү немец физиологу жана философу Г.Лотценин ысмы менен байланышкан. Ал XIX кылымдын 60-70-жылдары кымбатзат дүйнөсүн өзүнчө ажыратып караш зарылдыгын далилдеген. «Кымбатзат» (ценность) категориясын негиздеп, ал болмуштагы кубулуштардан (фактылар) жана аларды акыл-ой аркасында таанып-билүүдөн (чындык, истина)

айырмаланат деп чыккан. Ошондон баштап аксиология ушул аты менен философиянын өзгөчө тармагы катарында каралып келет.

Ар кыл философиялык системада бул теориянын орду ар кандай. Кээ бир окууларда аксиологиянын бары-жогу кепке алынбайт, кымбаттык маселеси (проблема ценностей) атайылап ажыратылбайт. Ал эми башка бир багыт, агымдарда бул маселе философиялык иликтөөлөрдүн очогун, башкы максатын түзөт. Аксиологиянын өзгөчө мааниси этикада, эстетикада, психологияда даана көрүнөт. Ошону менен катар бул теориянын аталышы ар кандай болушу ыктымал, маселен, кымбаттык философиясы же кымбаттык этикасы, кымбаттык теориясы.

Бирок, кандай болбосун маселенин реалдуу маани-мазмуну бар жана теория деңгээлинде изилдөөгө татыктуу. Ошондуктан, терминдин өзү XIX кылымда колдонулганы менен аксиологиянын проблемалары илгертен эле талкууга түшүп келген.

Аталышы эмес, мазмун жагынан алганда аксиологиянын башатын антика философиясынан табабыз. Платон болмуштун (бытиенун) эки жагын иликтеп, сезимдик жагы – реалдуу (көрүп-сезип турган) дүйнө, ал эми сезимден өйдөсү (сверхчувственный) – акыл-ой менен ачылчу дүйнө (умопостигаемая реальность) деп үйрөткөн. Ошол эле учурда бул эки жактын (дүйнөнүн) биримдигин ырастаган, аны Бирлик (Единое) атаган, ал эми Бирлик – бул **Жакшы** (Благо) деп эсептеген. Мындайча айтканда, физикалык дүйнө менен акыл-эс дүйнөсүн бириктирген негиз аксиологиялык мазмун алып, кымбаттык иретинде бааланып жатышы.

Бирлик антика философиясында Космос түрүндө же Логос сыпатында каралат. Демек, белгилүү бир тартип, ыраат, гармония жөнүндө кеп болуп жатат. Бул болсо аларга баа берилип, кымбаттыгы аныкталып, наркы белгиленген дегенди билдирет. Байыркы гректер негизинен үч нерсени баалап-барктаган: **Чындык, сулуулук** жана **жакшылык** (истина, красота, добро). Ошондой эле аларды үчилтик санап, бир, бүтүн, туташ кейипте баалашкан. Чындык ар дайым сулуу, ысык, ал жакшылык алып келет. Таза сулуулук чыныгы болот, жакшы көрүнөт, байлык эсептелет. Ал эми жакшылык – чындап жасалат, таза болот, сулуу, көрктүү бааланат. Булар адам коомунун жалпы (универсал), орток байлыгы, кымбатзаты. Жалпы адамзаттык кымбат заттардын

(общечеловеческие ценности) жогорку катмарында турат. Бекеринен Аристотельдин «Платон досум, бирок чындык андан кымбат» дегени учкул сөзгө айланып, азыркыга чейин окумал адамдардын оозунан түшпөй келатканы жок.

Батыш Европанын тарыхында III-V кылымдарда грек-рим цивилизациясы кыйрап, оомат орто кылымдарга оойт. Бул доордун эң кымбат көргөнү, эң ыйык тутканы кудай болду, дин байлыгы (религиозные ценности) коом турмушунда үстөмдүк кылды. Динбилердин сөзү нукура чындык, айныгыс акыйкат эсептелип, динбузарлар отко түшүп, дин коргош үчүн эл чабышып, согуш жүрүп, кан төгүлдү. Эгер байыркы маданиятка **космоцентризм** мүнөздүү болсо, орто кылымдардын кымбатзат дүйнөсү **теоцентризмди** борбор тутту. Бул Фома Аквинский (1225-1274) өңдүү «чиркөөнүн мугалимдеринин» эмгектеринде теориялык – философиялык талдоого алынып, ал түптөгөн окум (учение) каада-салтка айланып, азыр да **неотомизм** (диний философия) агымында уланып отурат.

Жаңы заман келип, капитализм калыптанып, рынок жайылып, мамлекеттүүлүк орноп, илим-техника күч алганы (XVI-XIX к.к.) кымбатзат дүйнөсү дагы бир жолу түп-тамырынан бери өзгөрүп – жаңыланды. Анын эң кымбаты, башкы байлыгы катары табият, акыл-эс, адам эсептелди. Жаңы замандын кымбатзат дүйнөсүнө **рациоцентризм** мүнөздүү болду. «Күчтүн баары билимде» («Знание - сила». Бэкон) деген ураан көтөрүлдү.

Жаңы замандын кымбатзат дүйнөсүн теория жагынан талдап-негиздөөгө, аксиологиянын өз алдынча калыптанып – өнүгүшүнө И.Кант зор салым кошкон. Ал бар (сущее) менен кажетти (должное, долженствование) даана жиктеп, баа беришти, кымбаттыкты аныкташты кажетке (керек болор, максаттагы нерселерге) байланыштырат. Натыйжада кымбатзаттын табиятын, анын тек-жайын теориялык деңгээлде андап-түшүнүшкө негиз, шарт түзүлөт. «Кенигсбергдик акылмандын» ишин Фихте, Шеллинг, Гегель, Маркс сымал улуу ойчулдар улантат. Ал эми Герман Лотце аксиологияны философиянын өз алдынча тармагы катарында түптөйт.

Аксиология дуушар болгон негизги теориялык түйүн кымбатзат менен анын кымбатзаттыгын түзгөн, жараткан шарт-жагдайдын ортосундагы байланышты талдап-түшүнүштө чиеленет.

Бул маселени концепция калыбында иликтөө төрт багытка жиктелет.

Биринчиси – **аксиологиялык психологизм** (В. Вундт, Ф. Брентано, А. Мейнонг). Бул багытта адамдын жан дүйнөсү – максат – тилеги, эрк-талабы, сезим-туйгусу, каалоо-мүдөөсү ж.б. кымбаттын, баалуу нерсенин негизи, булагы деп эсептелет. Мындай концепциянын (теориячыл түшүнүктүн) күчтүү жагы – кымбаттыкты тажрыйбага, турмушка тыгыз байланыштырса, чабал жагы – субъективдүүлүк менен объективдүүлүктүн карым катышын, кымбаттын жалпыга орток маани-мазмунун таамай таасын ача албагандыгында.

Кийинкиси – **аксиологиялык нормативизм** (М. Вебер, В. Дильтей, О. Шпенглер). Бул концепциянын өкүлдөрү кымбаттык касиети, мааниси коомдук-маданий турмушта орногон жол-жоболор, норма-эрежелер, каада-салттар менен шартталат деп ырасташат. Алар кымбаттатты социомаданий мейкинге алып чыгып, анын элге орток маани-мазмунун аныктаганы менен, эмне үчүн булардын бири өйдө да, бири төмөн, эмне үчүн адамдар бирин кымбат, артык көрөт да, экинчисин элес албайт, баалабайт деген суроодо буйдалып-чайналышат.

Үчүнчүсү – **аксиологиялык трансцендентализм** (Г. Лотце, В. Виндельбанд, Г. Риккерт). Мында кымбаттаттардын тамыры маданияттын түпкү, тереңдеги башталмаларынан, шарт-жагдайларынан азыктанат деп аныкталат. Натыйжада кымбаттат субъективдүү да эмес, объективдүү да эмес, алардан өйдө, тыш (трансцендентальное) турган кол жеткис бийик дүйнөгө айланат. Асыл максат, аруу тилек, бийик идеал, таза эталон, айныгыс норма сыпатында кымбаттат дүйнөсү болмуштун (бытиенун) үстүнө калкып чыгат. Философиялык жактан күчтүү, чебер, жемиштүү болгону менен бул концепция кымбаттыкты өзүнчө эле сырга бөлүп, акыл жеткис, сезим өткүс акыбалга көтөрүп таштайт. Төртүнчүсү – **аксиологиялык онтологизм**. Мунун өзгөчөлүгү мындай. Аны шарттуу түрдө гана бир багыт деп эсептешке болот, анткени ал кучагына тарткан теориялык түзүмдөр, окумдар ар түрлүү – башкы маселелери боюнча да, аларды изилдөө жолыктары боюнча да ич ара бир кыйла айырмаланышат. Ошол эле учурда аларды бириктирген, жакындаткан белгилер да талашсыз.

Аксиологиялык онтологизм ХХ кылымдын туундусу. Мурунку концепциялардан олуттуу айырмаланат. Эгер аксиологиялык психологизм субъектилик мүнөзгө ээ болсо, аксиологиялык нормативизм эреже, калып, норма, каада-салтка таянса, ал эми аксиологиялык трансцендентализм бийик метафизикалык маңызды негиз тутса, аксиологиялык онтологизмдин жалпы, мүнөздүү белгиси – кымбатзаттын тамырын адам болмушунун (человеческое бытие) кыртышынан издегенинде, **кымбатзаттын барлыгын** (ценностное бытие) адам турмушунун мейкининде иликтеп, жашоонун маанисине (смысл жизни) байлаганында. Кымбатзат дүйнөсүн вертикалынан (тигинен) – «бийик», «терең» сыяктуу - эмес, горизонталынан, капталдата, мезгил агымында караганында.

Экзистенциализм, феноменология, персонализм, «жаңы онтология», герменевтика, постмодерн – ХХ кылымдагы философиянын ири агымдары. Ар биринин өзгөчө жолу, жүзү, кызматы бар. Ошол эле кезде алардын аксиологиялык мазмунун аныктасак, бул теориялык түзүмдөрдү бириктирген белгини табабыз. Бул – кымбаттыктын негизин, башатын адам болмушунан көрүш. Ошондуктан, аларды онтологизм позициясына кошуп, аксиологиядагы өзгөчө багыт катарында баалашыбыз ылайыктуу.

Бул багыттын башатында Ницшенин кымбатзат, байлыктын баарын кайра баалоо («переоценка всех ценностей») зарылдыгы туурасындагы, Бергсондун убакыт жөнүндөгү окумдары турат. Гуссерль феноменологияда «жашоо дүйнөсүн» («жизненный мир») ачып, кымбаттыкты маани (**смысл**) маселеси менен туташтырган. Аксиологиялык онтологизмдин даңкын эки философ катуу чыгарган. М.Шелер Канттын айткандарын төгүндөшкө аракет жасап, кымбатзат тышкы (трансценденталдык) эмес, ички (имманенттик) касиет экенин, ал «жүрөктүн логикасына» (сезим, эмоция) баш иерин далилдөөгө далалат кылган. Ал эми Н. Гартман Шелерге жакын болгону менен андан айырмаланып, кымбатзатка мамилени эмоциялык – трансценденталдык мүнөздө сыпаттаган, «үмүт», «күтүү», «кызыгуу», «каалоо» сыяктуу категорияларга таянган. Ал адам эки дүйнөнүн – реалдуу жана идеялык дүйнөнүн ортосунда, кесилишинде турат деп эсептейт. Идеялык болмуштун (идеальное бытие) негизги түрү – кымбатзат дүйнөсү, демек, ал реалдуу жана идеялык дүйнөнүн ортосунда,

кесилишинде турат деп эсептейт. Идеялык болмуштун (идеальное бытие) негизги түрү – кымбатзат дүйнөсү, демек, ал реалдуу дүйнөгө адам аркылуу таасир этет деп түшүнөт.

Албетте, жогоруда кыскача сыпатталган теориялык позициялар, аксиологиялык концепциялар кымбатзат, байлык дүйнөсүнүн маани-мазмунун категориялар тутуму аркасында талдап, чечмелеп, ырааттап түшүнүш үчүн жасалган аракет-далалаттын натыйжасы. Эмне үчүн айрым нерселерди кымбат, байлык көрөбүз? Эмненин негизинде болмуштагы кубулуш, окуялардын бирин өйдө, бирин төмөн санайбыз? Бул алардын касиет, сапатына байланыштуубу же биздин талап-мүдөө, каалоо-тилек, сезим-табигибизге көз карандыбы? Же кымбатзаттар коомдогу каада-салт, тартип-таалим, эреже-жоболор аркылуу аныкталабы? Ушул өңдүү суроолорго далилдүү, ишенимдүү жооп табыш, алардын тек-жайын, маани-маңызын ой-түшүнүктүн элегинен өткөзүш – аксиологиялык окумдардын милдети.

Албетте, турмушта адмдын **ойлогону, баалаганы** жана **кылганы** ажырагыс байланышта, бир бүтүн процесс, бирин-бири шарттап турат. Дүйнө, аны таанып-билиш жана ага баа бериш бир тутумга бириккен. Ал эми теорияда биз аларды айырмалап, өз алдынча турушун акыл-ойго салып түшүнүүгө аракет кылабыз. Ошондо «кымбатзат деген эмне?», (өзүнчө турганда, «ценность сама по себе») «анын табияты, түзүлүшү, кызмат-орду кандай?» - өңдүү суроолор келип чыгат.

Кымбатзат – бул адамдын жашоосунда, коомдук турмушунда белгилүү бир мааниси, баасы бар нерсе (зат, кубулуш, окуя, идея, эреже ж.б.). Албетте, бул так аныктама (дефиниция) эмес. Бирок, талкууга алынып жаткан маселенин маңызын туюнтат.

Нерсе болуп, аны баалаган, кымбаттаган жак – субъект болбосо, анда кымбатзат жок. Физикалык, механикалык дүйнө бар, бирок анын баасы, мааниси жок. Субъект (инсан, топ, коом, адамзат) болуп, ага керек, зарыл, кажет, ал умтулган, издеген, көздөгөн, суктанган, жактырган нерсе болбосо, мында да кымбатзат жок. Адам карандай кыял-ой, идея менен жашай албайт. Демек, кымбатзат кош, жуп, экилик түзүлүшкө ээ: баалуу, маанилүү нерсе жана аны баалай билген, маанисин түшүнгөн,

кымбатзаттыгын аныктаган адам. Бул жагынан баалама мамиле (ценностное отношение) тааным жана иш жүзүндөгү (практикалык) мамилелерге окшош: нерсе жана ал туурасындагы ой, билим; нерсе жана ага багытталган иш-аракет. Таанып-билүү чөйрөсүндө нерсе менен ойду салыштырып, чын-төгүнүн тактайбыз. Иш жүзүндө (практикада) максат ишке аштыбы – жокпу – негизгиси ушул. Ал эми кымбатзат дүйнөсүндө жагдай башкача. Адам болмушунун бул жааты татаал мазмун – түзүлүшкө ээ.

Кымбатзаттын табиятын теориялап, концепциялап түшүнүүдө бирине-бири карама-каршы, бирок экөө тең жүйөлүү көрүнгөн түшүнгөн, позициялар келип чыгат. Аларды **аксиологиялык антиномиялар**¹ деп атап койсок ылайык:

- кымбатзат – субъективдүү нерсе; кымбатзат объективдүү нерсе;
- кымбаттык нерсенин сапаты; кымбаттык – адамдын мамилеси;
- кымбатзатты адамдын жан-дүйнөсү түзөт; кымбатзат башка заттардан жаралат;
- кымбаттык акыл, билим, ой-түшүнүк, аркылуу аныкталат; кымбаттык эмоция, интуиция, көмүскө-түшүнүксүз сезим-туюмдар аркылуу билинет;
- нерсенин баасын, кымбаттыгын далилдеп, аргументтеп түшүндүрсө болот; муну башкаларга далилдеш, түшүндүрүш мүмкүн эмес;
- кымбатзат – түбөлүк, абсолюттук болот, эскирбейт да көөнөрбөйт; кымбатзат – утурумдук, мезгил жагдайга жараша өзгөрүлмө, салыштырмалуу.
- Кымбатзат – реалдуу нерсе; кымбатзат – идея, кыял – ойдогу нерсе ж.б.

Аксиология мындай антонимияларды орду-ордуна коюп, аларды «элдештириши», келиштириши керек. Анткени, алар жаңылыштыктын, билбестиктин, адашкандыктын натыйжасы эмес, алар адам болмушунун татаалдыгынан чыгып отурат.

¹ **Антиномия** – гректин antinomia - «закондогу, мыйзамдагы карама-каршылык» деген сөзүнөн. Экөө тең далилдүү, бирок эки ача ой-пикир дегенди туюнтат.

Под этой рубрикой «переоценки ценностей» мы представляем себе выдвижение видоизмененных ценностей на место всех прежних ценностей. Однако для Ницше «переоценка» означает, что исчезает именно «место» для прежних ценностей, а не так, что просто расширяются они сами. Иначе говоря: изменяются вид и направленность полагания ценностей и определение сути ценностей. Этой переоценкой бытие впервые осмысливается как ценность. Тем самым метафизика становится мышлением в ценностях. В эту перемену входит то, что не просто все прежние ценности падают жертвой обесценения, но что прежде всего лишается корней сама потребность в ценностях прежнего рода на их прежнем месте, а именно в сверхчувственном. Искоренение прежних потребностей всего надежнее произойдет путем воспитания растущей нечувствительности к прежним ценностям, путем изглаживания из памяти прежней истории посредством переписывания ее основных моментов. «Переоценка прежних ценностей» есть прежде всего перемена в прежнем полагании ценностей и «взрачивание» новых ценностных потребностей.

Если такая переоценка всех прежних ценностей должна быть не только предпринята, но и обоснована, то для этого требуется какой-то «новый принцип», т.е. такой подход, при котором сущее в целом было бы подвергнуто принципиально новому определению. А это истолкование сущего в целом не будет исходить от какого-то заранее «над» ним поставленного сверхчувственного только в случае, если новые ценности и критерий их оценки будут черпаться из самого сущего. Само сущее в таком случае нуждается в каком-то новом истолковании, чтобы его принципиальные черты получили определение, делающее его пригодным служить в качестве «принципа» составления новой таблицы ценностей и в качестве масштаба для них соответствующего упорядочения по рангу.

М.Хайдеггер. «Европейский нигилизм».

Кымбатзаттар көп, бирдей эмес, ар түрдүү. Ошондуктан кымбатзаттардын **ырааты** (иерархия ценностей) жөнүндөгү маселе коюлат. Себеби бири – өйдө, экинчиси төмөн, бири зарыл, экинчиси анчалык эмес, бири – чоң, экинчиси майда. Адегенде белгилей турган жагдай, демек, адам жашоосунда, коом турмушунда кымбатзаттар ой келди, чачылган кейипте эмес, өз-өзүнчө орун ээлеп, белгилүү бир тартипте, ыраатта жайгашат. Конок тоскондо төргө ким отурат? Сыйлуу конок. Анан калганы өз-өз ордун табат. Жүк жүктөсөк, ашык баштары болсо, кандайларын калтырабыз? Анча кереги жокторун, кымбат эместерин. Кыргыздар: «биринчи байлык – ден соолук, экинчи байлык – ак жоолук, үчүнчү байлык – он соолук» - дейт. Демек, кымбатзаттар дүйнөсү канчалык бай, жыш болсо, ошончолук ырааттуу байланышта, катар-катар, катмар-катмар түзүлүш күткөн. Бул – бир. Экинчиден, кымбатзаттардын ырааты адамдын, коомдун, доордун өзгөчөлүгүнө жараша болот. Кымбат санаганы кайсы (ценностные ориентации) – ушул жагынан адамдар бири-биринен айырмаланат. Динчил менен динбезердин (атеисттин) Кудайга мамилеси табиятынан карама-каршы. Ар кайсы коомдун, элдин кымбат туткан, баалап-барктаган, ызаттап-урматтаган нерселери бирдей эмес. Бул алардын тарыхына, каада салтына, жашоо-шартына, курчаган чөйрөсүнө байланышкан. Ошондой эле ар мезгилдин, доордун өзүнө мүнөздүү баалуу-барктуу нерселери болот. Демек, үчүнчүдөн, кымбатзаттын ырааты какчыйып катып калган, калыбынан жанбаган, турушунан өзгөрбөс түзүм (структура) эмес. Ал кыймылда турат, өзгөрүп-кубулат, жаңырып-кеңейет. Адам жашап-өсүп, тажрыйба топтогон сайын анын кымбат санаганы да өзгөрүп отурат. Мезгил өтүп, доор алмашса, кымбатзат дүйнөсү да жаңыланат, байыйт. Цивилизациянын өзү-кымбат, баалуу нерселердин көбөйүшү-кеңейиши, бири эскирип, экинчиси жаралып турушу.

Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө (артык).

*

Алыскы туугандан жакынкы кошуна.

*

Дос айрылат – тууган кайрылат.

*

Атка бергис кунан бар,
Кызга бергис жубан бар.

*

Сабырдын түбү - сары алтын.

*

Карга баласын «аппагым» дейт.

*

Эрди намыс өлтүрөт.
Коенду камыш өлтүрөт.

*

Акмактын көзү казанда,
Акылдуунун көзү отто.

*

Акылдууну ата тут,
Эстүүнү эне тут.

*

Айткыча сөз сенин кулуң,
Айткандан кийин сен сөздүн кулусуң.

*

Ушул маанидеги макал-лакаптарды топтоп,
мазмунун талдап, башка элдердин темалаш макал-
лакаптарына салыштырып көрсөң, көптөгөн кызык
нерселерди табасың.

Кымбатзат иерархиясы менен тыгыз байланышкан жагдай-бул **тандоо** (выбор, ориентация), приоритет аныктоо маселеси. Каржы чектелүү болсо, күч жетпесе же убакыт тар учурда кымбатзатты тандашка, маани-баасына ылайык тизмектешке, башкысын (приоритетти) өзгөчө бөлүп карашка туура келет. **Экзистенциализмде**¹ терең да, кенен да иликтелген бул жагдай (ситуация выбора) адамды, коомду сынайт. Ушундан адамдын кулк-мүнөзү, ыйман-пейили, коомдук нравалык-интеллектуалдык абалы, деңгээли, көздөгөн максат, бет алган жагы ачык көрүнөт.

Тандаш маселеси жомок-уламыш, насаат кеп, анекдоттордо көп козголот, таамай-таасын сыпатталат. Муну атайылап иликтеп көрсөңөр кызык жагдайларды табасыңар. Ушул жаатта көп кезиккен, ар элге-улутка орток (интернациональное) кубулуштардын бири – адамдын каалаганын орундаткан «сыйкырлуу» зат. Демейде, үч гана каалоо-тилегиң аткарылат. Мисалы, бир бүлөгө, эрди-аялга ушундай сыйкырлуу нерсе тиет. Экөө кеңешип-талашып отуруп, «биринчи акчабыз көп болсун» - дешет. Убакыт өтүп-өтпөй чабарман келет. Көрсө, аскерде жүргөн уулу каза болуп, армия ага кун (компенсация) төлөгөн экен. Ата-эне күйүткө түшүп, «Акчанын кереги жок, балабызды көрсөк болду» - дейт. Экинчи каалоо-тилеги. Акчадан айрылышат, бирок, уулунун өзү эмес, анын сөлөкөт-арбагы келет. Ого бетер күйүтү күчөгөн ата-эне үчүнчү каалоосун айтат «сөлөкөт-арбак» жоголсун дешке аргасыз болот.

Кымбатзат ар кандай түрдө болот. Ири алды аксиологияда эки түрү ажыратылат: «кымбат нерселер» (предметные ценности) – болмуштагы, турмуштагы реалдуу нерселер, окуялар, кубулуштар, буюмдар. Анан «ойдогу кымбаттар» (нормативные, идеальные, субъективные ценности) – эрежелер, чектөө-тыюулар,

¹ **Экзистенциализм** – XX кылымдагы философиялык агымдардын бири. Башкы маселеси – адам баласынын, инсандын жашоо-тиричилиги, бакты-кайгысы, өмүр-өлүмү ж.б.у.с. Германия, Францияда кеңири жайылып, 60-жылдары катуу өнүккөн.

максат-тилектер, каада-салттар, идеалдар, үлгүлөр, баары эмес, албетте. Адам болмушунун мейкининде белгилүү бир деңгээлде тургандары, ошого жеткендери.

Ошондой эле коом турмушунун чөйрөлөрүнө ылайык этикалык (адеп-абийирге тиешелүү), эстетикалык (искусствого, болмуштун көркүнө байланыштуу), рухий, интеллектуалдык, гуманитардык, саясий, диний ж.б. кымбатзаттарды ажыратышат. Алардын өзгөчө маани-мазмуну, кымбат-орду аныкталат.

Из благ одни относятся к ценностям (timia), другие к хвалимым (epaineta) вещам, третьи - к возможностям (dinamcis). Ценным я называю благо божественное, самое лучшее, например душу, ум, то, что изначально, первопринцип и тому подобное. Причем ценимое - это почитаемое, и именно такого рода вещи у всех в чести. Добродетель тоже ценность... Хвалимое благо - это те же добродетели в той мере, в какой согласные с ними действия вызывают похвалу. Блага - возможности - это власть, богатство, сила, красота. Добродетельный человек сумеет воспользоваться ими для добра, дурной - для зла, почему такие блага и называют возможностями.

Аристотель. «Большая этика».

Баалама мамиленин (оценочное отношение) да ар кыл түрү, деңгээли болот. Жеке адам, инсан баалаган, аздектеген, кымбат туткан нерселер бар. Ошону менен катар социалдык топ (коллектив, айыл-апа, жаштар ж.б.), улут, мамлекет, маданият деңгээлинде же жалпы адамзат, цивилизация баалап барктаган, кастарлаган нерселер болот.

Баа бериштин, маани аныкташтын мүнөзүнө жараша мындай позициялар ажыратылат:

- **НИГИЛИЗМ** - кымбатзаттарды туташ танат, баарын жокко чыгарат, баарын кайрадан баалап чыгыш зарыл деп эсептейт (И. Тургеневдин, Ф. Ницшенин ысымдары менен байланышкан);
- **ПЕССИМИЗМ** - дүйнөнүн жаман, «көлөкө», кемтик жагын көрүш, ошону ой-санаанын борборунда кармаш, жакшылыктан, келечектен, жеңиштен үмүт үзүш;

- **ОПТИМИЗМ** – тескерисинче, турмуштун жакшы, «жарык» жагын көрүш, ийгиликти, жакшылыкты ойлош, келечекке үмүт менен караш, жеңишке ишениш;
- **реализм** – аксиологиялык мааниде кымбатзатка туура, калыс баа бериш, турмуштун жаман-жакшысын, ак-карасын бирдей караш, чындыкка, бар нерсеге тике, ачык-айкын мамиле жасаш.

Что такое пессимизм? Результат столкновения двух разных оптимизмов.

Станислав Ежи Лец

*

Пессимизм – это настроение, оптимизм – воля.

Ален

*

Оптимист - это человек, который точно знает, до чего плох может быть мир; а пессимист открывает это заново каждое утро.

Питер Устинов

*

Оптимист заявляет, что мы живем в лучшем из миров, а пессимист опасается, что это чистая правда.

Джеймс Кабелл

*

Оптимист считает, что хуже быть не может; пессимист – что может быть еще хуже.

Неизвестный автор

*

Я пришел к выводу, что оптимист считает хорошим все, кроме себя самого.

Гильберт Честертон

Арийне, бул аксиологиялык позициялар «таза» түрүндө такай кездешпейт. Бирок, адамдын курчаган дүйнөгө, жашоо-турмушка кылган мамилесинен алардын өзгөчөлүгүн даана ажыратса болот.

Кымбатзаттын адам жашоосундагы, коом турмушундагы кызматы кайсы, орду кандай? Бул жагынан эки жагдайды атайлап караганыбыз туура. Биринчиси – кымбатзаттын **аныктагыч, орноткуч** (конститутивное) мүнөзү, экинчиси – анын долбоорлук (проективное), утурлагыч кызматы.

Жашоо, турмуш дегендин өзү кымбат, баалуу нерселерге таянып, негизделип турат. Коом, маданият ири алдыда – кымбатзат дүйнөсү. Жашоонун маани-маңызы (смысл жизни), коомдун өрчүп-өнүгүшү ушул дүйнө менен шартталган. Ата-Мекени, туулган жери үчүн эр жигиттер өмүрүн саят. Сүйүү, махабат үчүн адам баарынан кечет. Чындык издеп, баарына кайыл болгон илимпоздор бар. Пендезат бийлик, байлык, тынчтык, ар-намыс, атак-даңк үчүн күчүн, жанын, убактысын аябаган учурлар болот. Айтор, кымбатзат турмушту аныктайт, анын өзөгүн түзөт.

Кымбатзаттын касиети ушунда – аны сөзсүз эле ээлеп, менчиктеп, энчилеп алыш шарт эмес. Ал материалдык байлыктан айырмаланып, өз баасын, баркын рух мейкининде сактап турат. Кээде адам кымбат нерсесин ээлеп алыш эмес, андан баш тартыш аркылуу өзүнүн нагыз мамилесин көрсөтөт. Бул жагдайдын, ситуациянын түпүлгүсү (архетип) – Сулайман пайгамбардын өкүмү. Аңыз кепте мындай айтылат: эки аял бир баланы талашып, арызданып келишет. «Менин балам» - деп бири жанталашса, экинчиси андан калбай «менин балам» - деп далилдешке далбас урат. Айласы түгөнгөн калыс, «анда баланы экиге бөлө чабалы, жарымын сен ал, жарымын сен ал» - деп өкүм кылат. Ошондо аялдардын бири «баланы албайм, тигиге бере бериңиз, тирүү болсо болду» - деп чыркырап жиберет. Көрсө, бала чынында ошонуку экен. Сулайман пайгамбар ушундай жол менен өкүм чыгарып баланы өз энесине берген имиш.

Кыргыздын даңазалуу акыны Алыкул Осмонов минтип жазган:

Мен тансам нандан танам, ырдан танбайм.

Ыры жок өмүрүмө канаттанбайм.

Кудайга жүз мертебе калп айтсам да,

Ырыма бир мертебе калп айталбайм.

Кымбатзатка (поэзияга) болгон мамилени мындан курч, мындан таамай, мындан күчтүү ким туюнтат?

Ошондой эле адамдын көздөгөнү, умтулганы, коомдук турмуштун бет алган багыты кымбатзаттарга жараша болот. Демек, «келечектин долбоору» (проектирование будущего) адамдын, коомдун баалап-барктаган, кымбат санаган нерселери кайсылар – ушуга жараша түзүлөт. Алар дем берип, алга сүрөп, бийикке жетелеп кайрат ашырат.

Жогоруда белгилегендей, кымбатзаттын табияты татаал, мааниси өзгөчө. Аксиологиялык концепция, теориялардын орчундуу милдети – баалуу кымбат нерселердин бирдей негизин, жалпы касиетин аныкташ.

* * *

Шартр собору

*Миң кубулуп турат дүйнө курчаган,
Ар кыл өмүр өтөйт адам баласы.
Кылган-эткен бирдей болуп турса да,
Ар кыл ою, ар кыл тилек, санаасы.*

*Орто кылым. Франция. Селяви.
Кол араба, таш ташыган эл өтөт.
Бир абышка жол четинде береги,
Сырлуу карап, улам суроо жөнөтөт.*

*«Айтчы, балам, эмне кылып жатасың?»
Анда тиги «Көзүң жокпу?» - дегендей,
Кармагандай карыянын катасын,
«Таш ташыйм» деп, жолун улайт кебелбей.*

*Экинчиси токтойт анын жанына.
Суроону угат. Жооп издеп кысылат.
«Ээ, карыя, кара курсак камы да».
Жолун улайт, кол араба кычырап.*

*Кийинкиси өтө берет жаркылдап,
Дагы узатат бу карыя соболун.
Сыймык менен имаратка кол жаңсап,
«Куруп жатам» - дейт ал – Шартр соборун.*

*Орто кылым. Франция. Шартрда
Сонун собор күндөн күнгө бийиктейт.
Бир карыя ташымандар артында,
«Турмуш – ушул, түркүн маани, бир иш» - дейт*

* * *

Э
,
А
К
Л
Н
Х
М
Л
К
Н
Н
,
Ө
Г.
Н
И
А
Г.
Я
Ч
Л
Е
А
Н
Г.
У.
Ө
П
М
Л
Р
П
Г,
М

Адам баласы (же антропология)

Суроолор:

- *Философиялык антропология деген эмне?*
- *Философия адам проблемасын кандайча коет?*
- *Адамдын маңызы эмнеде?*
- *Адам кантип жаралган?*
- *«Антропологиялык катастрофа» деген эмне?*
- *Инсан деген ким?*
- *Гуманизм деген эмне?*

Философия ири алдыда адамдын болмушу жөнүндөгү илим, адамдын жашоо – турмушу, табият – тагдыры туурасындагы ой-түшүнүк. Адамдын адамдык касиети ал өз «Менин» (человеческое я, личность) аңдап – баалап, курчап турган дүйнөдөгү өз ордун табышка жасаган аракетинен башталгандай эле¹, адамзаттын тарыхый жолу да ал жан – жаныбарлар дүйнөсүнөн бөлүнүп, коом турмушунун тартип – эрежелерин орнотуп, өзүнүн ким экенин түшүнө баштагандан өлчөнөт. Кийин акылман – ойчулдар бул маселени терең талдап, өз мезгилине ылайык түшүнүк, категорияларды түзүп, теория - концепция деңгээлинде анын маани – мазмунун аныкташка күч үрөшкөн. Философиянын тарыхын сыдыра карасак орчундуу теория, концепция, системалардын баарынан ойчулдар адам маселесине атайлап кайрылганына күбө болобуз. Демек, сөздүн кең маанисинде байыртан баштап адам баласынын сырын ачып, анын жашоосунун түпкү маани-маңызын түшүнүшкө аракет кылыштын натыйжасында жаралган идея, көз караш, ой-санааларды **философиялык антропологиянын** энчисине ыйгарсак ылайык.

Бирок, философиялык антропология туурасында чындап сөз кылганда мындай жагдайларды эске алганыбыз эп. Биринчиден, философиянын тарыхый өсүп өнүгүшү шуру тизген

¹ Жогоруда сөз болгон, кичинекейинен көз, кулак, тилден ажырап, кийин атайын таалим-тарбиянын аркасында кадимкидей киши катарына кошулган балдардын бири Наташа Корнеева 9-класста окуп жүргөнүндө минтип жазат: «көйнөк – меники, жоолук – меники, кол – меники, бут – меники, жүрөк – меники, ал эми **мен** өзүм кайдамын?».

сымал бир кылка болгон эмес, ар кыл этаптарга, доорлорго жиктелет. Алардын өзүнө мүнөздүү идеялары, ой-түшүнүктөрү, теориялары бар. Байыркы грек философиясына **космоцентризм** мүнөздүү: Сократтын этикалык окумун эске албаганда, грек ойчулдары космос, аалам, дүйнөнүн тек-жайы туурасындагы маселелерге көңүлдүн борборунан орун беришкен. Протагордун «бардык нерсе адам аркылуу аныкталат» («человек - мера всех вещей») деген туюнтмасы кеңири таркаганы менен адам проблемасы теориялык ойдун четинде калып, философтор эң алды «дүйнө кантип жаралып, кандай түзүлгөн» деген суроо менен алек болушкан. Ал эми орто кылымдарда философиянын өзөгүн **теоцентризм** түзгөн. Бардык нерсе барып - келип кудайдын кудурети менен түшүндүрүлгөн. Адамдын жашоо - турмушу, өмүр - өлүмү, ой - тилеги да диний түшүнүктөрдүн күзгүсүндө каралган. Жаңы заман (новое время) өз шаанисин орноткон. Философия акыл - эс, аң - сезим, билим - илим категорияларын төбөсүнө көтөрүп, гносеология кеңири кулач жайып, адам биринчи кезекте таанып - билүүнүн субъектиси (эткени) катарында каралган. Бул доордун философиясына **рациоцентризм** мүнөздүү. Ал эми XIX кылымдын аягындагы, XX кылымдагы философия **антропоцентризмге** ооду десек болот. Себеби, адам меселеси курч коюлуп, адам баласынын табият - тагдыры философиялык татаал проблема катары көңүлдүн борборун ээлси баштаган. Бытие меселеси ири алдыда адамдын бытиесу (болмушу) турпатында талдоого алынат. Илим, техника, цивилизация адам баласынын жашоо турмушунун түпкү маселесине байланыштуу иликтенет. Структурализмдин¹ М. Фуко сымал өкүлдөрү «Адам жоголду. Адам идеясынын күнү бүттү» деп жар салганы менен иш жүзүндө бул багыт адам меселеси философия үчүн айланып өткүс, буйтап кеткис предмет экенин айгинеледи.

Экинчиден, философиялык антропологияга адам туурасында айтылган - жазылгандын баары кире бербейт. Ал философиялык ой - пикирдин, рефлексиянын белгилүү бир деңгээли, түрү, атайлап негизделген, тарам-тарам болуп иштелип чыккан системасы. Ушул маанисинде анын башатын Д. Висконун, Х. Вольфун окумдарына такашат. Ошондон тартып адам

¹. Структурализм - XX кылымдагы негизги философиялык багыттардын бири. Анда маданият, коом «структура» (түзүлүш) категориясы аркылуу теориялык талдоого алынат.

жөнүндөгү философиялык окум өз нугун таап, өзүнчө стиль күтүп өнүгө баштайт. Антропология¹ адам жөнүндөгү илим катарында көп тармактан куралат, анын медицина, табият таанууга тиешелүү тармактары бар. XX кылымда социологиялык, педагогикалык, юридикалык, структурачыл, культурологиялык антропология өңдүү теориялык багыттар пайда болду. Ал эми философиялык багыт катары түптөлүп – өнүгүшүнө И. Кант зор салым кошкон. Өзүнүн окумал адамдарга, интеллектуалдарга кеңири маалым үч суроосунун («Эмнени таанып биле алам?», «Эмне кылышым керек?», «Эмнеден үмүт кылсам болот?») башын бириктирип, мунун баары түпкүлүгүндө бир эле «Адам деген ким?» деген суроону түзөт деп ырастаган. Чын - чынына келгенде философиянын маңызын этика, адамдын адеп-абийири туурасындагы илим аныктайт деп эсептеген. Ал өзүнүн «Антропологияга прагматикалык көз караш» деген эмгегинде (1798-ж.) адам маселесине атайлап кайрылганы менен башка изилдөөлөрүндө да бул проблеманы төргө өткөргөн, өзгөчө орун берген!

Үчүнчүдөн, өзгөчө мааниде философиялык антропология XX кылымдын туундусу саналат. Себеби, М. Шелер, А. Гелен, Х. Плеснер жана аларды ээрчиген башка философтордун эмгектеринде адам маселесин иликтеген бөтөнчө багыт калыптанدى. Эгер мурун адам туурасындагы билимдерди жыйнап, жалпылап, бир тармакка туташтырууга, системалаштырууга аракет жасалса, эми ушул милдет уланып, бирок аны менен катар антропологияны изилдөөнүн принциби (жол-жобосу) иретинде түшүнүү орноп, бул багыт теориялык ойломдун өзүнчө жолу, методу, стили экени да көрүндү. Сөздүн чектелген, такталган маанисинде ушул багыт «философиялык антропология» аталып жүрөт.

Аталган терминдин кең же тар маанисинде болсун, адам табияты туурасында ой жүгүртүү «дух», «жан», «акыл-эс», «азаттык», «адеп-абийир», «болмуш», «инсан», «экзистенция», «жашоо» сыяктуу категориялардын кайсынысын негиз кылбасын адамдын маңызы туурасындагы маселе философиянын тамыр кагышын аныктаган «түбөлүк проблема» бойдон калат.

¹ Антропология – грекче anthropos, «адам» деген сөздөн.

Адам жалпы эле гуманитардык илимдердин изилдөө объектиси болуп эсептелет. Педагогика аны билим – таалим берүү жагынан карайт. Тарых илими пендезаттын, коомдун өзгөрүп – өнүгүшүн убакыт алкагында сыпаттайт. Экономиканы адамдын мүдөө – талабы, эмгеги, өндүргүч күчү кызыктырат. Психология, лингвистика, эстетика ж.б. илимдер өз жобо, мыйзам категорияларына ылайык адам проблемасынын өзгөчө жаатына көңүл тигет!

Бирок түпкүлүгү «адам теориясын» түзүш философиянын энчиленген милдети эсептелет. Себеби философиянын өзү адам өзүнүн адамдыгын аңдап – түшүнүүгө жасаган аракетинен келип чыккан. Ойчул, акылман адам маселесин мындайча коет. Аалам – чексиз: анда миллиондогон ар түрдүү нерселер жашайт. Ошолордун арасында адам бар, анын өзгөчө дүйнөсү бар. Адам башкалардан эмнеси менен айырмаланат? Анын маңызын аныктап турган башкы касиет кайсы? Адамдын адамдыгы эмнеде?

Ар кайсы философиялык теория, агым, багыттарда адамдын өзгөчө касиети катарында ар кандай белгиси көрсөтүлөт. Бирок, көпчүлүк ойчулдар макул тапкан аныктама да бар. Адам баласы ай-ааламда кайталангыс (уникальное), керемет (чудо) неме. Биз билген табияттын өрчүп – өсүшүнүн кыл чокусу, жеткен жери. Акыл – эси, ага негизделген күч – кубаты, жөндөм – шыгы жагынан жаратылышта андан ашкан неме жок. Тереңдетип изилдеген сайын, кенендетип талдаган сайын адам баласынын кайталангыс касиетине таң калганың арта берет.

Илимге караганда поэзияга жакын бул сөздөр чындыгында эле адам табиятынын бир жагы татаал, сырлуу, түшүнгүс экенин айгинелесе, экинчи жагы бийик, суктаныч, сыймык экенин күбөлөйт.

Философияда адам өзгөчөлүгү ар кыл мүнөздө сыпатталат, аныкталат. Натыйжада адамдын белгилүү бир элеси (образ человека) түзүлүп, анын кайсы бир түрү (тип, архетип¹) өзгөчө мааниге ээ болуп, өзүнчө философиялык - антропологиялык окум куралат.

Homo naturalis (человек натуральный, естественный) – **табигый адам**. Ал табият туундусу, биологиялык жандык, жан-

¹ Архетип – алгачкы, баштапкы тип, түрдүн түпкү түрү.

жаныбарлардын жогорку, өнүккөн түрү, табият тартуулаган инстинкттерге баш иет, эркине, акылына баш бербеген сезим - туюмдарга жетеленет.

Homo religiosis (человек религиозный, верующий) - **динчил адам**. Кудайдын кудуретине, бейиш менен тозокко ишениш, дин жол-жоболорун карманыш адам баласын айбандан айырмалайт дешет. Дин жолуна түшкөндөн тартып адам адам болуп, жан-жаныбарлардан бөлүнүп чыккан деп эсептейт.

Homo sapiens (человек разумный) ▽ **акыл - эстүү адам**. Бул - элдин баарына маалым, кеңири таркаган элес (образ). Адамды адам кылып турган башкы касиет - анын акыл - эси деп ырасталат. Адам баласынын тирүү жандык арасындагы өзгөчөлүгү туурасында кеп кылганда ири алдыда ушул элес эске түшөт. Бирок мындай түшүнүктүн тууралыгына шек кылган окум, теориялар да аз эмес.

Homo faber (человек создающий орудий) - **курал-жарак жасаган адам**². Айбандан айрымаланып, адам курал жасайт, тигил же бул затты жарак иретинде колдонот (тээ жер каймактаганда таштан бычак жасап, жыгачтан союл кылган), турмуш - тиргилиги табиятта жок, өз колунан чыккан буюмдарга таянат. Адамдын, коомдун, цивилизациянын тарыхы - бул курал - жарактардын улам көбөйүп, улам өркүндөп, күчү, кызматы, курамы барган сайын артып, «экинчи табияттын» (второя природа) түзүлүшүнүн тарыхы, таш бычактан космос кораблине чейин баскан жол.

Homo symboliens (человек символический) - символ түзгөн, **символ урунган адам**. Айбандар дүйнөсүндө биологиянын эреже - талаптары кандай орун ээлесе, адам жашоо-турмушунда деле ошондой. Бирок, андан сырткары адам баласы өзүнүн кыялы (воображение, фантазия) аркасында символдор дүйнөсүн түзөт, ушу дүйнөнүн курчоосунда, мейкининде күн көрүп, өмүр сүрөт.

Философиялык антропологияда адам элесинин жогоруда кыскача мүнөздөлгөн түрлөрү негизгилери болуп эсептелет. Алардан бөлөк, мурун - кийин аныкталган дагы көптөгөн туюнтма - формулалар бар, ар кимиси көңүл буруп, талдап-иликтөөгө арзыйт. Бирок, жалпылай келгенде аларды жогоркуларга кошуп же жанаша койсо болот.

² Франклин: animal instrumentificum, animal tools making.

Zoon politicon (общественное животное) ✓ **коомдук жаныбар**. Бул байыркы грек ойчулу Аристотель берген аныктама. Анын айтымында адамдын өзгөчөлүгү анын башкалар менен чогуу жашап, бирге оокат өткөргөнүндө. Адам баласы бүлө күтүп, балалуу-чакалуу болуп, коомдук турмуштун эреже талаптарын кармап, мамлекет баштаган саясий институттарга баш иет.

Homo ludens (человек играющий) – **оюнкараак адам** (Хейзинга). Адамдын жашоо-турмушу оюн (игра) категориясынын жарыгында каралат. Адамдын өзгөчөлүгү анын ойной алганында, оюнга берилгенинде, иш-кызматын ойноп аткарганында деп эсентелет.

Homo pictus (человек рисующий) ✓ **сүрөтчү адам** (Йонас). Дүйнөнү, айлана-чөйрөнү сүрөттөш, сыпатташ, элесин тартыш (сөз, шарттуу белги, боек, үн, сызма-чийме ж.б. аркылуу) – адамды айбандан ажыратып тургандай.

Homo creator (человек творящий) ✓ **чыгармачыл адам** (В.Е. Мюльман). Адамдын адамдыгы анын чыгармачыл аракет, шык-жөндөмүнө, жаңыны жаратышына байланышат.

Homo viator (человек странник) ✓ **жолоочу адам** (Г.Марсель). Адам такай жолдо, сапарда, ал кудайга бет алып, ушул жолунда өз «сырын» (тайна) түшүнүшкө далалат кылат.

Адамдын телегейи тегиз, баары шайма-шай эмес. Анын элесинин «көлөкө», «көө» жактары да айрым аныктамаларда баса көргөзүлөт.

Homo degeneratus (человек дегенеративный, разрушающий) – **талкалагыч адам**. Бул көз карашта жаратылып адамды жаратканда жаңылып калган. Адам баласы түбүндө, канында жырткыч, агрессиячыл инстинкттерге берилет, зордук - зомбулукка оойт. Ал табияттын өзүн талкалап, айлана-чөйрөсүн бүлдүрүп, шаар-кыштактарды өрттөп, кызыл кыргын согуш чыгарат. Башынан караниет.

Homo insiens (человек неумелый) – **айласыз адам**. (Х.Ортега – и – Гассет). Табиятынан адам баласы бечара, чабал. Жашоо – тиричиликке эби - камы жок. Тубаса сезим туюмдары, инстинкттери айбандыкынан кем, жетишсиз. Шор тартып, кыйналып - кысталып, айласы куруп отуруп, адам баласы жашоо-турмушка эптешет, көнөт, өзүнө тиешелүү шарт түзөт, курал-

жарак жасайт, техника чыгарат. Ал эми биологиялык жандык иретинде колуна эч нерсе келбеген неме.

«Человек – всего лишь тростник, слабейшее из творений природы, вовсе не надо всей Вселенной, достаточно дуновения ветра, капли воды. Но пусть даже его уничтожит Вселенная, человек все равно возвышеннее, чем она, ибо он сознает, что расстанется с жизнью и что слабее Вселенной, а она ничего не сознает».

Блез Паскаль.

Философиялык антропологиянын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири В.Брюнинг адам табияты, маңызы жөнүндөгү концепция, окумдарды мындай түрлөргө бөлөт.

Салт философия (традиционная) же **субстанционализм**: дүйнөдө белгилүү бир тартип өкүм сүрөт, баары өз-өз ордуна коюлган. Ар нерсенин маани - маңызы, баасы, баркы бекем тартип орногон ушул мейкинде аныкталат. Адам баласынын жашоо турмушу да объективдүү, абсолюттук ушундай тартип менен аныкталат.

Рационализм: адам жашоосу акыл - эс аркылуу аңдап - билер жол-жоболорго (принциптерге) баш иет. Адам аларды таанып - билип, талдап - түшүнүп, иш - аракетин ошого негиздейт.

Натурализм: адамды биологиялык мыйзамдар башкарат. Адам баласынын ой - түшүнүгү, кылган - эткени, табият берген касиеттерге жараша болот.

Персонализм: адамдын керт башына өзгөчө маани берилет; инсан, анын кайталангыс тагдыры, жан-дүйнөсү, тажрыйбасы баарынан жогору коюлат.

Экзистенциализм: инсан маселеси (проблема личности) алдыга чыгып, анын өзгөчөлүгү (индивидуальность), эркиндиги жогору баа алат; адамдын жашоо-турмушу анын жигерине (активдүүлүгүнө) байланат. Карым-катыш, контакт, коммуникация (Кудай, башка кишилер, а түгүл буюмдар менен) өзгөчө баалуу, маанилүү эсептелет.

Иррационализм: адам жашоосу дайра агымындай, форма, норма, структура жоголуп, баары өзгөрүп - кубулуп турат. Тирүүлүк (жизнь), турмуш агымы талап - тартипке, эреже -

жобого баш бербейт. Акыл - эске баш ийбеген, эркеккө көнбөгөн көмүскө, түшүнгүс күчтөр пенденин өмүрүнө бийлик кылат.

Трансцендентализм: адам өзүн - өзү долбоорлоп, өзүн - өзү жасайт. Жагдайды талдап, туурасын тандап, таразалап, чечим кабыл алат. Алдына максат коюп, өзүнө милдет алат, адамдык парзын аткарат. Турмуштун агымын нукка бурат, баш аламандыкты ооздуктап, тартип орнотот. Ушунун баарын адам өзүнүн табиятынан, тарыхынан, мезгилинен тыш (өйдө, жогору) турган (транс) күч, структура, нерселер аркылуу жүзөгө ашырат.

Албетте, бул классификация, түргө бөлүш шарттуу мүнөзгө ээ. Анын үстүнө В.Брюнингдин терминологиясын философиялык антропологиянын курчамында түшүнүшүбүз эп. Себеби, рационализм же трансцендентализм өндүү терминдердин философияда башка маани - мазмуну да бар.

Ал эми башкы нерсе мында: адам маңызы жөнүндөгү философиялык окум, теориялар ар кыл. Алардын өз алдынча максат - милдети, тутунган жол - жоболору, өзүнчө тили бар. Ошол эле учурда аларды тизип, ич ара салыштырып, талдап көрсөк, белгилүү бир топторго бөлүнүп, маани - мазмуну боюнча өз ара жиктелерин көрөбүз.

Адамдын адамдыгы туурасында сөз кылганда «адам кантип жаралган?» деген суроону айланып өтүп кете албайбыз. Бул маселе **антропосоциогенез** аталат. Бир чети, ал абдан маанилүү болсо, бир чети, ал ошончолук татаал, табышмак. Динге ишенгендер адамды Кудай жараткан деп түшүндүрсө, илимпоздор Жер шарынын шартында табигый акыбалда пайда болгонун ырастайт. Ал эми ХХ кылымда адам баласынын түп теги башка планетадан келген деген көз караш да таркай баштады. Булар айтылып - делип кала берчү жөнөкөй ойтүшүнүктөр эмес. Кеп адамдын маңызы, табияты туурасындагы маселеге такалат.

Дарвиндин эволюциячыл теориясы адам маймылдан чыккан деп далилдейт (бирок барган сайын мунун чындыгына шек келтирген илимпоздордун саны көбөйүп жатат)¹. Аны жактагандар - Геккель, Гексли, Фохт 1863-жылы «Жетишпеген

¹ Учурда Дарвин лекциясын бүткөн соң, айрым «акылдуу» айымдар «Сиздин чоң атаңыз маймыл беле, же чоң апанызбы?» деп - шылдыңдашчу экен. Аяда лектор кебелбей «Сиз чоң апам болбой калганыңызга абдан кубанам» - деп жооп берчү имиш.

бөлүк» (недостающее звено) деген ат менен кецири тараган проблеманы коюшат. Айтса - айтпаса, бизге маалымы, бир тарабында - адам сымал маймылдар, экинчи тарабында - өзүбүз, азыркы адамдар. Экөөнүн арасы алыс, ортосунда бир нерсе жетишпейт. Болжолдо миңдеген жыл созулган мындай «секирик» кантип жасалган? Бул суроого азырынча толук, ынанарлык жооп жок. Илим «жетишпеген бөлүктүн» изин таба элек.

Пресловутое недостающее звено между обезьяной и цивилизованным человеком-это как раз мы.

Конрад Лоренц.

Человек - это канат, натянутый между животным и сверхчеловеком, канат над пропастью. В человеке ценно то, что он мост, а не цель.

Фридрих Ницше.

Дарвин, анын артынан Энгельс ж.б. адамды эмгек жараткан деп эсептешет. Мээнет кылып жан багып, эмгек куралдарын жасап отуруп, «жетишпеген бөлүк» тик туруп, колдору ийкемдүү болуп, мээси күчөп, адамга айланганы ырасталат. Бирок, ушундан улам мындай суроо туулат. Азыркы жан - жаныбарлар деле миллиондогон жыл илгери ушул кейпінде, турпатында экен. Алар деле кыйналып - кысталып, кыйынчылык - оорчулук менен жан багат. Анан эмне үчүн homo sapiens - «акыл - эстүү адамга» айланган эмес? Ошентип, адамдын жаралышынын эмгектик теориясын (трудовая теория происхождения человека) натуура эсептегендер да аз эмес.

Арийне, илим антропосоциогенез жаатында жаңы фактыларды таап, мурун ойго келбеген тыянактарга жетиши ажеп эмес. Бирок, азыркы тапта адамдын жаралышын сырткы шарт - факторлорго эмес, ички жакка, адамдын акыл - эсине, арнамысына, ыйман-ынсабына байлап караш керек деген көз караш өтүмдүү. Адам сыртынан эмес, ичинен өзгөрүп - өсүп отурган. Улам тапканын оңдоп - түзөп, жакшыртып, атадан балага, улуудан кичүүгө өткөрүп отуруп, адамды адам кылчу механизмдерди түзгөн. Коом барган сайын күчтөнүп, байып, айласы ашып, кулачы кеңейип келген.

Адамдын табияты тууралуу маселе козголгондо сөзсүз түрдө социалдык жана биологиялык шарт - жагдайлардын, факторлордун карым - катышы, маани - орду жөнүндө да сөз болот. Бу дагы илимде көптөн бери талаш - тартышка түшүп келе жаткан темалардан.

Француз жазуучусу Веркордун «Адамбы же айбанбы»? деген философиялык повести бар. Анын сюжети мындай. Ар кайсы адистерден куралган экспедиция адам буту баспаган бир аймактан өзүнчө жашаган жаныбарларга кабылышат. Турган турушунда, кылган-эткенинде адам десе адам эмес, айбан десе айбан эмес. «Булар - ким»? деген суроого жооп издешет. Акыры муну так ажыратыш максатында журналист тигилердин бирөөнү өлтүрөт. Эгер адамды өлтүргөн болсо, жоопко тартылмак. Жок, айбанды, жаныбарды эле өлтүргөн деген тыянак чыкса, анда бул кылмыш эсептелмек эмес. Ушул окуянын тегерегинде адам баласынын өзгөчөлүгү эмнеде, адамды адам кылып турган башкы касиет кайсы деген суроолор кызуу талашка түшөт. Көрсө, адеп - абийир да, кудайга ишениш - ишенбеш да, тил, аң-сезим да чен-өлчөм, критерий боло албайт экен. Повесттин мааниси ушуга такалат.

Ушул жаатта эки кайчы позицияны, көз карашты ажыратсак болот. Бир тарабы адам табияты бүтүндөй коомдук мүнөзгө ээ, аны социалдык факторлор түзөт, биологиялык шарттар эч нерсе чечпейт деп эсептейт. Экинчи тарабы, адамдын коомдук касиеттери менен бирге биологиялык касиеттерин да моюнга алат, буларга маани берет.

XX кылымдын 2-жарымында **социобиология** аталган илим тармагы пайда болду. Аны Э. Уилсон негиздеген. Социобиология адам баласына мүнөздүү иш - аракет, кылык - жорук жан - жаныбарлар дүйнөсүндө да кезигерин көргөзөт. Айталы, альтруизм (өзүнө пайда издебестен башкаларга жакшылык кылуу), өз конушун коргош, непотизм (бүлө күтүү,

эрди-аял, бала-чаканын үйүр болушу), агрессия, ынтымак ж.б. Арийне, бул сөздөр жан-жаныбарларга карата шарттуу түрдө, метафора иретинде колдонулат. Ошентсе да, адам турмушунда биологиялык факторлор таптакыр жокко чыгарылышы мүмкүн эмес. Кеп, аларга кандай маани беребиз, аларды кандай баалайбыз - ушунда.

Адамдын өзгөчөлүгүн аныкташ аракетин узак, бай жана кызыктуу тарых аркалайт. Маселен, имишке караганда бир акылман (Платон) «адам - бул жүнү жок, эки буттуу жаныбар» десе, экинчиси короздун жүнүн жулуп туруп, жыңалачтап, эл алдына кое берип, кесиптешин күлкүгө калтырган имиш.

Адам ден менен жандын ажырагыс биримдиги. Жан (акыл - эс, аң - сезим маанисинде) болбосо ден өлүк. Тирүү болгону менен андай пенденин малдан, айбандан айырмасы жок. Ошондой эле «адам сыпатында» (образ человека) анын дене түзүлүшү (морфология) да кошо тартылган. Акыл - эстүү, аң - сезимдүү болуп, бирок дене түзүлүшү таптакыр башка болсо, аны адам катарына кое албайбыз. Кыялыбызда муну фантастика дүйнөсүндө «чоочун планеталыктын» (инопланетянин) сан түрлүү образы аркылуу элестетип келебиз. Дүйнөгө атагы кеткен польшалык жазуучу - фантаст Станислав Лемдин «Солярис» аттуу чыгармасында акыл - эстүү океандын тарыхы баяндалат. Иш жүзүндө кай бир учурда айрым айбандардын (маймыл, ит, жылкы, пил ж.б.) кылыгын көрүп, «адамдан да акылдуу» деп тамшанып, алардын дене түзүлүшү гана бизден өйдө эмес экенин айгинелеп тургандай көрүнөт. Албетте, бизге маалым Ааламда акыл - эси адамдан өткөн эч ким жок. Бирок, «адам сыпаты» - бул карандай акыл - эс, аң - сезим эмес, ушул улуу касиетке ээ болгон, белгилүү бир түзүлүштөгү ден дагы.

Адам кээде ден (телесное) менен рухтун, акыл - эстин (духовное) талашына түшөт. Бирин тандай албай кыйноо тартат. Ден тартып кетсе артка түшөт, айбандыгы козголот, акыл - эс оодарып кетсе, адамдыгы бийиктейт, көтөрүлөт.

XX кылымдын философиясында **«антропологиялык катастрофа»** деген түшүнүк пайда болду. Ядролук согуш адамзатты тыптыйпыл кылышы мүмкүн. Адамзат курчаган табигый чөйрөнү талкалап, бүлүнтүп отуруп, өзүн «экологиялык катастрофанын» жарына такады. Илимпоздор «демографиялык

катастрофа» болушу ыктымал деп болжошот. Ал эми айрым ойчулдар баарынан коркунучтуусу, баарынан ашканы «антропологиялык катастрофа» болушу мүмкүн деп эскертишет. Себеби, адамзат айбанаттан бөлүнүп чыгып, табигый дүйнөнүн чегинен аттап, башка жашоого өткөнү, жер цивилизациясын курганы, күндөн күнгө ойлогон – билгени өсүп, акыл-эси артканы менен анын XX кылымдагы жоруктары «акыл – эстүүлүгүнө» (homo sapiens – человек разумный) шек келтире баштады. Адам баласы – табияттын жаңылыштыгы эмеспи? Жаратылыш аны «адашып» жасап алып, эми андан кутулуштун аргасын издеп жаткан жокпу? Эмне үчүн адам баласы, адамзат акыл – эске сыйбаган иштерди жасайт? Адам өзүнүн «чегине» жетип, эми кыйрай турган мезгилине келген жокпу? Ушул өндүү суроолор XX кылымда олуттуу мүнөз күтө баштады. Кеп адамдын кемчилигинде, жаңылганында, натуура иш – аракетинде гана эмес. Эң башкысы – адамдын адамдык касиетине доо кеткен жокпу, аны сактай алабы, ал «Жараткандын эң бийик, эң мыкты чыгармасы» деген атын актай алабы – ушу туурасында.

У меня ощущение, что среди множества катастроф, которыми славен и угрожает нам XX в., одной из главных и часто скрытой от глаз является антропологическая катастрофа, проявляющаяся совсем не в таких экзотических событиях, как столкновение Земли с астероидом, и не в истощении ее естественных ресурсов или чрезмерном росте населения, и даже не в экологической или ядерной трагедии. Я имею в виду событие, происходящее с самим человеком и связанное с цивилизацией в том смысле, что нечто жизненно важное может необратимо в нем сломаться в связи с разрушением или просто отсутствием цивилизованных основ процесса жизни.

Цивилизация - весьма нежный цветок, весьма хрупкое строение, и в XX в. совершенно очевидно, что этому цветку, этому строению, по которому везде прошли трещины, угрожает гибель. А разрушение основ цивилизации что-то производит и с человеческим элементом, с человеческой материей жизни, выражаясь в антропологической катастрофе, которая, может быть, является прототипом любых иных, возможных глобальных катастроф.

Она может произойти и частично уже происходит в силу

нарушения законов, по которым устроено человеческое сознание и связанная с ним "пристройка", называемая цивилизацией.

М.К. Мамардашвили. «Как я понимаю философию».

Адам болуш үчүн ар дайым адамдыкты сактап, ырастап, ага кам көрүп туруш керек. Жөн койсоң, камын жебесен, аны сакташка күч кубат жумшабасаң, адамдык өзүнөн өзү бузулат, чачырайт, кулайт. Аны жаратылыш түзбөйт, курчаган чөйрө камсыз кылбайт. Кайсы жерде, кайсы учурда болбосун адам өзүн жаратып, сактап, ырастап турат.

Философия адамдын адамдыгын иликтейт. Байыркы коомдун адамы да «толук адам» болгон. Ал азыркы адамга салыштырганда кайсы бир нерсени кем, жетишпеген, кайсы бир нерсени билбеген, түшүнбөгөн болушу ыктымал. Бирок ал өз учурунун адам атына толук укуктуу болгон. Ошол сыңары эле он же жыйырма кылымдан кийин биздин урпактардын жашоо ыңгайы, жолу (образ жизни), турмуш шарты, кылган - эткени, ой - түшүнүгү, кыял - максаты таптакыр башка болушу мүмкүн. Анан ушундай «образдын», адам сыпатынын жанында биз адам баласы катарында өзүбүздү кем, өксүк, бөксө сезмек белек. Жок, биз дагы «толук адамбыз». Ар дайым ушундай. Демек, философия мейкинге (кайсы жерде, кайсы элде) жана мезгилге (кайсы доордо, кайсы коомдо экенине) карабай, адамдын адамдыгын түзүп турган касиет - сапаттарга кызыгат.

Человек, живший почти тысячу лет тому назад, мыслил такими категориями, о которых мы и сегодня подчас не догадываемся. Нам кажется, что мы люди, живущие во второй половине XX века, наследники всей человеческой цивилизации, обо всем знаем лучше и больше, чем наши предшественники. Да, конечно, с точки зрения научно-технической революции мы стоим неизмеримо выше их. Но когда речь идет о человеческой мысли, о постижении человеком своего собственного мира – а искусство и есть в конечном счете постижение духовного мира человека, общества, истории на данном отрезке времени, - то в этом случае нельзя говорить о прогрессе как о чисто поступательном движении вперед.

Ч. Айтматов.

«Азыркы адам» (современный человек) деген түшүнүк философияда шарттуу, чектелген мүнөзгө ээ. Бул өз доорунун, учурунун урунттуу белгилерин топтогон образ. Ал эми адам чын - чынына келгенде ар дайым «азыркы», «ушул жерде, ушул учурда» («здесь и теперь» дешет философтор). Ошол эле кезде адам - бул мүмкүндүк, келечек, долбоор. XX кылымдын улуу жазуучусу У.Фолкнер «адам - бул өткөндүн суммасы» деген! Биз ага «жана келечектин суммасы» деп кошумчаласак жарашат. Себеби, адамдын адамдыгы ал башынан кечирген турмушу, басып өткөн жолу менен гана аныкталбайт. Балким, ири алдыда бул анын өз алдына койгон максаты, эртеңкиден күткөн үмүт - тилеги, болочок жашоо - турмушунун план, долбоору, эң башкысы - ким болгусу келет - ушуга жараша болот.

Адамдын качан, кайда төрөлгөнү анын эркинен тыш. Ата-энени, бир тууганды да таңдай албайт. Ажал качан, кайдан жетерин да билбейт. Анын колунан эмне келет? Ушул өмүрдү татыктуу жашап өтүш, ага маани - мазмун бериш. Жашоонун максаты (смысл жизни) ушунда. Адам эртеби - кечпи өлөрүн билет. Ушуга карабай, кайыл болуп, чыдап, бүк түшүп жатып калбай, адамдык парзын аткарууга кажыбас кайрат, мокобос эрк менен далалат кылат, күч үрөйт.

Өлбөстүк идеясы (бессмертие) адам баласын ар дайым азгырып, ойго салып, тынчын алып келген. Бул теманын тегерегинде жомок-уламыш, кыял-ой, божомол-теориялар пайда болгон. Өлбөстүктүн аргасын табыш, даары-дабасын жасаш, «мүрөктүн суусуна» жетиш-жөнөкөй эле кыял, тамаша — оюндун максаты эмес, атайын изилдөөлөрдүн, камылгалуу иш-аракеттердин предметине айланган. Акыры өлбөстүк-бул адамдын артында калган бала-чакасы, эл үчүн жасаган эмгеги, маданиятты байыткан чыгармасы, тарыхта калтырган изи дегендей тыянакташкан.

Адам маселесине келгенде Ф.Ницшенин мурасынан эки түшүнүктү эскере кеткенибиз эп. Биринчиси — «ашынган адам»

(«сверхчеловек»), экинчиси – «пенделик, өтө эле пенделик» («человеческое, слишком человеческое»). Адабиятта экөөнү тең нигилизм же антигуманизм маанисинде баалаган учурлар кезигет. Ал эми Ницшедин көз карашын тереңдетип түшүнсөк, анда бул сөздөр адамдын адамдыгын иликтөөгө кылдат, таамай мамиле жасаштын күбөсү экенин көрөбүз. Адам ар дайым бийикке (сверхчеловек) умтулуп, адам касиетин жогору көрүп, бийик тутуп, өзүнүн кемтигин толтуруп, ийриси түзөп отуруп гана өз атына татыктуу жашай алат. Адам токтоп, бүтүп калган неме эмес. Ал долбоор, болочок үчүн ачык, мүмкүндүктөрдүн уюткусу.

«Адам» деген түшүнүккө маанилеш «пенде», «киши», «жан», «инсан» (личность) түшүнүктөрү бар. Булардын ичинен акыркысы философияда категориялык мааниге ээ. Ушундан улам эске алчу жагдайлар мындай. Биринчиден, башка илимдер да өз милдетине, жолуна ылайык «инсан» түшүнүгүн колдонушат. Укук жана жоопкерчилик жөнүндө кеп кылганда юристтер үчүн ар бир адам – инсан. Билим – таалим берүү ишинде педагогдор үчүн ар бир бала – инсан. Психологдор болсо жеке адамдын жан дүйнөсүн иликтөөдө бул категорияга кайрылышат. Экинчиден, инсанды улуу адам катары эсептеген илгертен келе жаткан салт бар. Ага ылайык атагы чыккан падыша, аскер башчы, илимпоз, жазуучу ж.б. у.с. гана инсан атына татыктуу.

Ал эми философияда бул категориянын өзүнчө маани-мазмуну бар. Арийне, бардык ойчулдарга орток, жалпы макул тапкан аныктамасы жок. Бирок, адам маселесинин курчамында «инсан» түшүнүгү өзүнө тиешелүү кызмат өтөйт. Адам (индивид) инсан катары коомдук мамилелердин мейкининде калыптанат. Өзүнчө «Менге» (Я) ээ болот, өзүнө жана өзгөлөргө («другие») белгилүү бир мүнөздө мамиле күтөт. Өз иш – аракетин, кылык – жоругу үчүн жоопкерчилиги барын билет. Кайталангыс жүзүн, касиетин сактап, башкалар ага инсан катарында мамиле жасашын күтөт. Өз эркиндиги, ишеними, ыклас – ыктыяры үчүн күрөшөт. Жалпылай айтканда, инсан – бул коомдук мамилелердин, башкалар менен карым катыштын жана өз иш – аракетинин субъектиси. Жер бетинде миллиарддаган жан жашайт. Ошолордун арасында инсан өз «Меним» бар деп эсептейт. Коом инсанды баалап – барктоого милдеттенет. «Инсан» категориясы адамдын

кайталангыстыгын, өзүнчөлүгүн, бүтүндүгүн, бекемдигин ырастайт. «Гуманизм», «гумандуулук», «гуманизация», «гуманитардык», «гуманист» деген сөздөр баарыбызга маалым. Алардын тегинде адамды урматтоо, сыйлоо, адамгерчилик, адамдык касиет өңдүү түшүнүк – маани турат.

Илимде латын тилинен ооп келген терминдер көп. Алардын бири «гуманизм». Түбү «homo» деген сөздөн – «адам». Илик (иликтөө, тек-жайын табуу) жөндөмөсүндө «hominis» (адамдын) болот. Андан «humanus» - «адамдык», «адамгерчилик», «адамды сүйүү», ошол эле кезде «билимдүү», «окумал» дегенди туюнтат. Уланганы: «humanitas» - «адамзат», ошондой эле «билимдүүлүк», «рух маданияты», немец тилине ооп «humanismus», «humanist», «humanistish», «humanitat», французча «humanitaire», «humanite» өңдүү терминдер пайда болгон. Алар кыргыз тилине орусчадан ооп келип, грамматика эрежелерине ылайык колдонулуп жүрөт.

Гуманизм – адамды ызаттоо, сүйүү, баалоо түшүнүгүнө негизделген көз караш, позиция, философия. Албетте, бул эмне себептен, кайсы зарылдыктан улам пайда болду, адам коомунда, турмушунда адамдык, адамгерчилик, адамды баалаш, сыйлаш өзүнөн өзү боло турган нерсе эмеспи деген суроо туулушу ыктымал.

М. Хайдеггердин айтымында гуманизмдин тамыры Рим республикасынын доорунда өнгөн. Homo humanus («человечный человек», «адамчыл адам») өзүн homo barbarus-тан («варварский человек», «варвар» адам) ажыратып караган. Варвар – түркөй, наадан, орой – олдоксон, таалим – тарбиясыз, маданиятсыз адам. Гректер, римдиктер башка элди, бөтөн кишилерди «варвар» атаган. (Ушундан улам «адам катарына кошуу же кошпоо», «адам саноо», «адам эмес экенсиң» өңдүү сөздөрдүн маани – мазмунун талдап көрүнүз). Гуманизмди атайын бөлүп караш Цицерондон (байыркы рим чечени, оратору, б.з.ч. 106-43-ж.ж.) башталат. Ал адамдын шык - жөндөмү өсүп – байышына умтулууну, адам өзүн өзү күтүнүп, тарбиялап, жогорку маданиятка жетип, адеп –

абийирди, ар – намысты бийик тутушун гуманизм эсептеген. Кийин гуманизм дин, чиркөө, **схоластикага**¹ каршы чыгып, байыркы коомдун маданий мурастарына таянып, адамдын телегейи тегиз идеалын көздөгөн коомдук кыймыл иретинде каралган. Кайра жаралуу доорунда гуманизм гүлдөп өнүгүп, дүйнөлүк маданияттын өзгөчө этабын түзөт. Гуманизм агартуу доорунда (эпоха Просвещения) кадыр - баркы көтөрүлүп, «Агартуу гуманизми» деген атайын атка татыйт. XVIII кылымдын аягында, XIX кылымдын башында неогуманизм пайда болот (Гумбольд, Лессинг, Гердер, Гете, Шиллер).

Если же люди понимают под гуманизмом вообще озабоченность тем, чтобы человек освободился для собственной человечности и обрел в ней свое достоинство, то, смотря по трактовке «свободы» и «природы» человека, гуманизм окажется разным. Различаются и пути к его реализации. Гуманизм Маркса не нуждается ни в каком возвращении античности, равно как и тот гуманизм, каковым Сартр считает экзистенциализм. В названном широком смысле христианство тоже гуманизм, поскольку согласно его учению все сводится к спасению души (salus aeterna) человека и история человечества развертывается в рамках истории спасения. Как бы ни были различны эти виды гуманизма по цели и обоснованию, по способу и средствам осуществления, по форме своего учения, они все сходятся на том, что humanitas искомого homo humanus определяется на фоне какого-то уже утвердившегося истолкования природы, истории, мира, мироосновы, т. е. сущего в целом.

Всякий гуманизм или основан на определенной метафизике, или сам себя делает основой для таковой. Всякое определение человеческого существа, заранее предполагающее, будь то сознательно или бессознательно, истолкование сущего в обход вопроса об истине бытия, метафизично. Поэтому своеобразие всякой метафизики — имея в виду способ, каким определяется существо человека — проявляется в том, что она «гуманистична». Соответственно всякий гуманизм остается метафизичным. При определении человечности человека гуманизм

¹ Схоластика – латынча "schola" – (мектеп) деген сөздөн, Орто кылымдарда пайда болгон, философиянын, илимдин өнүгүшүнө тиешелүү, динге негизделген агым, окум.

не только не спрашивает об отношении бытия к человеческому существу. Гуманизм даже мешает поставить этот вопрос, потому что ввиду своего происхождения из метафизики не знает и не понимает его. И наоборот, необходимость и своеобразие забытого в метафизике и из-за нее вопроса об истине бытия не может выйти на свет иначе, чем если среди господства метафизики будет задан вопрос: «Что такое метафизика?» Больше того, всякий вопрос о «бытии», даже вопрос об истине бытия приходится на первых порах вводить как «метафизический».

М. Хайдеггер. «Время и бытие».

Философиялык көз караш, позиция, окум эсебинде гуманизм бу дүйнөдө адам, адамзат баарынан кымбат, баарынан бийик деген ишенимге таянат. Курчаган чөйрө, турмуш шартты, коом тартиби, техника дүйнөсү, социалдык институттар адам баласынын талап – мүдөөсүнө, кызыкчылыгына, тилек – максатына ылайык келиши абзел. Жалпак тил менен айтканда: «баары адам үчүн» – гуманизмдин урааны ушул. Адам баласы кайсы бир максат көздөп, дүйнөнү өзгөртөт, жаңы нерселерди жаратат, турмуш шарттарын кайра курат, табигый же техникалык жаңы күчтөрдү таап – колдонот. Ошондо бирде болбосо бирде, билип – билбей башка адамдарга же жалпы эле адамзатка зыяндуу натыйжа чыгат, адам атына доо кетет, адамдын укугу бузулуп, эркиндиги чектелип, ыза – кордук көрөт, ар – намысы зыян тартат. Гуманизм ушундай жагдайда баш көтөрөт, өз сөзүн айтат, жамандыктын алдын алат, жакшылыкка чакырат.

* * *

Адамдан адамга

Мейкиндик жок ортодо,
Бириккендей арабыз,
Ийинге ийин тийишип
Биз экөөбүз барабыз.
Бирибизди бирибиз
Түшүнүшүп билүүбүз,
Бүттү деген бир гана
Түшүнүктө жүрүбүз.

Бирок адам адамга
Канча жылда барарын,
Канча билсең ошончо
Билбегениң каларын...

Ойлодукпу экөөбүз:
Бирибизге бирибиз
Эми качан жетебиз?...

С.Эралиев.

* * *

Аалам, табият (же натурфилософия)

Суроолор:

- Табият (жаратылыш) деген эмне?
- Илим табиятты ачып бүттүбү?
- Ааламдын чеги барбы?
- Ааламдын теги кандай?
- Аалам кандай түзүлгөн?
- Айлана - чөйрөбүз кандай?
- Экология проблемасы эмнеден чыкты?

Табият табигый илимдер – физика, химия, биология, астрономия ж.б. тарабынан изилденет. Ошол эле учурда ал философияны да кызыктырат. Себеби, адам табияттын курчамында жашайт, Ааламдын бир бөлүгү эсептелет.

«Табият» түшүнүгү «жаратылыш», «аалам», «дүйнө», «универсум», «материя» өңдүү категориялар менен маанилеш, тектеш. Кең маанисинде алардын баарын өз кучагына камтыйт. Ушул сыпатында «табият» дүйнөдө эмне болсо, ошонун баарын, адам коомун кошуп туруп, жалпысын туюнтат. **Бул – бир.**

Экинчиден, табият, жаратылыш дегенде адамзатты курчаган чөйрөнү, биосфераны, тирүүзат (живое) дүйнөсүн түшүнөбүз. Негизинен Жер планетасындагы жашоо шартын, табигый кубулуш, процесстерди ойлойбуз.

Үчүнчү мааниси - өзгөчө. Табият белгилүү бир нерсенин, кубулуштун ички касиетин, маңызын, мүнөздүү жактарын туюнтат. Ушул мааниде, «адамдын табияты», «искусствонун табияты», «мелдештин табияты» сыяктуу сөздөр колдонулат. Демек, ошол нерсенин ажырагыс белгисин, анын өзгөчөлүгүн түзүп турган сапатты айтабыз. Бардык адамдарга же ар кандай көркөм чыгармага тиешелүү касиеттердин курамы, мыйзам ченемдүүлүк «табият» аталат.

Адам табияттын закондоруна, жаратылыштын касиеттерине, ааламдын түзүлүшүнө, курчаган дүйнөнүн турпат – келбетине кайдыгер карай албайт. Себеби, өзү ушул дүйнөдө жашап турат. Демек, аны менен байланышта, ага көз каранды, ага ылайык өмүр сүрөт. Өмүр менен өлүмдүн өзүн табияттын закону деп баалайт.

Философия табигый илимдердин натыйжасын талдап, жалпылап, дүйнөнүн элесин (картина мира) адамдын жашоо-турмушу менен байланышта сыпатташка, курушка аракет кылат. Табият өз турушунда (природа как она есть) – конкрет, так илимдердин предмети. Ал эми адамды курчаган, белгилүү бир маани күткөн дүйнө кейпинде философиянын талдоосуна түшөт.

Адам баласы табияттан киндигин үзүп, өз жолуна түшкөндөн курчаган дүйнөнүн касиет-сырын, «кулк-мүнөзүн» билишке ынтызар болгон. Жаратылыштын байлыгын пайдаланып, малчылык кылып, дыйканчылыкты өрчүтүп, өзүнүн жашоо-турмушуна ылайыктап чөйрө түзө баштаганы тажрыйба топтоп, билим жыйнап, «дүйнөнүн элесин» түзө баштаган.

Адамзат маданиятынын **мифологиялык доорунда** табият күчтөрү, кубулуштары азыр бизге «жомок» көрүнгөн сыпатта кабылданган. Мифтин өзү тигил же бул нерсенин тек-жайын түшүнүүгө жасалган аракеттен жаралат.

От кантип пайда болду? Аны Прометей кудайлардан уурдап келген (грек мифи). Бугу эли кайдан чыккан? Түпкү атасын Бугу эне багып чоңойткон экен (кыргыз мифи). Биз үстүндө жашап жаткан жер кандай? Ал жалпак, аны үч пил көтөрүп турат (индус мифи). Ит деген эмне, куш деген эмне? Айтор, миф баарын түшүндүрөт, баарын орду-ордуна коет./

Теориячыл ойлом тамырлап, философия, илим-билим калыптанышы менен табият сырлары миф мейкининдеги ордунан козголуп, «түшүнүксүз», изилдөөнү, талдоону, далилдөөнү талап эткен проблемага айлана баштайт.

Антика философиясында табият бийик баа алган. Ал ар тарабы шайма-шай, эч бир кемтиги жок идеал эсептелген. Табигый кубулуш сулуу, телегейи текши, гармонияга канык деп бааланат. Жашоо-турмуш табиятка шайкеш келсе, аны менен камыр-жумур болсо гана ойдогудай болот. Табият адамдан бийик, күчтүү, адам баласы аны үлгү тутуп, жолун жолдошу абзел.

Орто кылымдардын философиясы табиятка такыр башка баа берет. «Дүйнө элеси» дин боектору менен тартылып, табият күчтөрү кудайдын кудуретине байланышта каралат. Анын көлөкө, кемтик, зыяндуу жактары сөзгө аланып, табигый нерсе төмөн, пас бааланат. «Кудайлаган» адам баласы табиятты багындырууга, пайдаланууга өтөт.

Кайра жаралуу доорунун философиясы «табиятка көздөй артка» деген ураан астында антика идеалдарына, жол-жоболоруна кайрылат. Табигый нерсе кайрадан суктануунун, мактоонун предметине айланат. Атүгүл бул доордун айрым өкүлдөрү (Ж.Бруно) табиятты кудайга тенең, пантеизмге (баары – кудай деген түшүнүк) ооп кетет.

Жаңы мезгилдин философиясында табияттын прагматикалык элеси, образы түзүлөт. Эми табият илимий изилдөөнүн, практикалык иш-аракеттин предмети. Анын сырларын ачып, күчтөрүн ооздуктап, байлыгын пайдаланыш керек деген көз караш өкүм сүрөт.

Табиятка ушундай пайдакор мамиле жасаш уланып, күчөп отуруп, **XX кылымда** чегине жетип, адамзат анын каарына калып, экологиялык аламатка (катастрофа) дуушар боломбу деп бушайман боло баштады. Табият менен «ынтымак» болуш, аны менен эсептешип, анын мыйзамдарын эске алып пайдаланыш зарылдыгын адам баласы түшүнүүгө өттү.

Натыйжада илимде, философияда **ноосфера** концепциясы жаралды (Т. де Шарден, Е. Ле-Руа, В.И. Вернадский). Жаратылыш менен адамдын, коомдун карым-катышы акыл-эстин мейкини катары каралды. Грекче «нус» - «акыл-эс» деген сөздөн ат алган бул концепция ноосфера - биосферанын өрчүп-өнүгүшүнүн натыйжасы, табияттын «акыл-эс бийлеген катмары» экенин ырастады.

Илим түптөлгөнү адам өзүн курчаган дүйнөнү түшүнүүгө, анын кайдан чыкканын, кантип ушундайча түзүлүп, тизилип калганын иликтеп билүүгө аракет жумшап келе жатат. Барган сайын билгени кеңейип, түшүнүгү артып, табияттын жаңы сырларын табууда. Бирок, уч-кыйыры көрүнбөйт.

Аалам, табият - чексиз. Илимдин айныгыс тыянактарынын бири ушул. Адам үчүн дүйнө үч бөлүктөн турат: мегадүйнө – бүтүндөй ай-аалам, космос, галактикалар; макродүйнө – адам көрүп-билип, аралашып жашап жаткан бөлүгү; микродүйнө – демейде көрүнбөгөн, билинбеген, приборлор, техникалар, эксперимент аркылуу гана ачылчу кубулуш, нерселер: атом, электрон ж.б. Ошондо адам дүйнөсү ортодо-турса, оң жагы дагы, сол жагы дагы чексиз.

Мегадүйнөнүн чексиздиги эртеби-кечпи жаңы планета, галактикалар ачылат, ааламдын жаңы мейкинине жол табылат деген кеп. Демек, адам акылы, күч-дарамети табияттын жаңы касиеттерин, мыйзам ченемдерин ачышы ыктымал. Же бүтүндөй ай-аалам бүгүн биз билген физикалык (ж.б.) закондорго гана баш иеби? Ааламдын башка бир бурчунда цивилизация, акыл-эстүү немелер болушу ыктымал. Болсо, кандай түрдө, акыбалда болушу мүмкүн? «Сол жак» - микродүйнө да чексиз. Майда бөлүкчөлөр улам «майдаланып», тереңдеп, жаңы катмарлар ачылып жатат. Эки жарым миң жыл мурун гректер дүйнө атомдон куралат, ал эми атом эң майда, бөлүнбөс нерсе дешсе, XX кылымдын илими микродүйнөнүн адамды аң-таң кылган касиеттерин ачты. Дүйнөнүн сыпаты (картина мира) кескин өзгөрдү. Өз илиминин ушунчалык асты-үстү түшкөнүнө чыдай албаган айрым физиктер эс-учун жоготуп, бирөө-жарымы жашоодон аша кечип, өз өмүрүн өзү кыйды. Бул эки жарым миң жыл чегиндеги окуя. Ал эми адамзат бөөдө кырсыктан, аламаттан тышкары болуп, дагы он, жүз миң жыл жашаса дүйнө сыпаты кандай өзгөрүшү ыктымал?

*Быть может эти электроны,
Миры, где пять материков.
Там искусства, войны, троны,
И память сорока веков.*

*Еще быть может каждый атом,
Вселенная, где сто планет.
Там все, что здесь, в объеме сжатом,
И то, чего здесь нет.*

В.Брюсов

Ал эми макродүйнөчү? Ал эки катмардан турат: **табигый** (естественное) жана **жасалма** (искусственное). Башкача айтканда, табиятта өзүнөн өзү болуп келе жаткан, ал чийген чийинден чыкпаган, табигый мыйзамдардын чегинде турган нерселер бар. Анан дүйнөдө өзүнөн өзү болбой турган, табияттын мыйзамдарынан тикелей уланып чыкпаган, адамдын акыл-эси

ойлоп таап, адамдын колунан жаралган нерселер бар. Адам баласы табиятка баш ийгени менен, анын мыйзамдарын аттап өтө албаганы менен «жасалма дүйнөнү» мезгил өткөн сайын, доор алмашкан сайын ыкчам кеңейтип, чапчаң өзгөртүп келе жатат. Эгер айнек болбосо биздин цивилизация кандай түрдө, кейинте болот эле? Электр энергиясын пайдалана электе адамзат кантип жашаган? Болбосо, телефон, телевизор, компьютерге чейинки турмушту элестетип көргүлөчү. Биз бет алган информация коомунун турмушун болжоп ойлогулачы.

Табият менен коом биргелешкен, жанашкан, өтмө-катар байланышкан дүйнөнү алсак «табигый» жана «жасалма» дегендердин чегин так-таамай ажыратуу өзгөчө мааниге ээ экенине күбө болобуз. Анткени биз билген табият «мүмкүн» болгон дүйнөнү аныктайт. Табияттын мыйзамдарына сыйбаган, ылайык келбеген нерсе «мүмкүн эмес». Биз билген дүйнөдө «түбөлүк кыймылдаткыч» (пэрпэтуум мобилэ) мүмкүн эмес. Же адамдын өлбөстүгү (түрүү неме катарында) жөнүндөгү кыял-ойду алалы. Буга да табият «мүмкүн эмес» деп жооп берет. Демек, «жасалма» дүйнөнүн өзү «табигый» дүйнөнүн чегинде жашайт. Ошол эле учурда адамзат цивилизациясы табиятта өзүнөн өзү чыккан нерсе эмес экени талашсыз.

*Асман, ай, жылдыз бүткөндө
Улангансын, дүнүйө.*

Жер титиреп бүткөндө

Куралгансын, дүнүйө.

Он сегиз миң Ааламды,

Бир жараттын, дүнүйө.

Кемтиги жок эч жерде

Куп жараттың, дүнүйө.

Аял менен эркекти,

Жуп жараттың, дүнүйө.

Адамзаттын ичинде,

Куп жараттың, дүнүйө.

Жан-жаныбар күйөнү

Бүт жараттын, дүнүйө.

Канаттуудан башкага

Сүт жараттын, дүнүйө.

Күн менен түндү камчылап
Өтүп жаткан дүнүйө,
Журттап журтка ташынып
Көчүп жаткан дүнүйө,
Бири күйсө, бирөбү
Өчүп жаткан дүнүйө...

Түшпөсүн деп ай-жылдыз
Бышык кылган дүнүйө,
Таң калтырып адамды
Кызык кылган дүнүйө,
Өлүм менен коркутуп
Сызык кылган дүнүйө.
Баш-учуна күлүк ой
Учуп кеткис дүнүйө,
Ойлоп-ойлоп олтурсаң
Түбү чексиз дүнүйө,
Керемети дүйнөнүн
Эстен кеткис дүнүйө!

Жеңижок. «Дүнүйө».

Азыркы дүйнө сыпаты мындай. Жансыз табияттын деңгээл, катмарлары: вакуум, элементардык бөлүкчөлөр, атомдор, молекулалар, макрозаттар, планеталар, жылдыздар, галактикалар, галактикалар системасы, метагалактика. Ал эми жандуу табият бул деңгээлдерден турат: клеткага чейинки деңгээл (ДНК, РНК, белоктор), клеткалар, көп клеткалуу организмдер, популяциялар, биоценоздор. Элементардык бөлүкчөлөрдүн өз ара аракетин (взаимодействие) төрт түргө (типке) бөлүнөт: гравитациялык, электромагниттик, алсыз (слабое), ядролук. Эгер алгачкы экөө башынан маалым болсо, кийинки экөөнү илим ХХ кылымда ачты. Азыр физиктер төртөөнүн башын кошуп, орток негизин таап, талаанын бирлик теориясын (единая теория поля) түзө албай эстери ооп, бушайман болуп жатышат. Биз билген дүйнөнүн үч ченемдүү (узуну, туурасы, бийиктиги) мейкини, бир ченемдүү (өткөндөн азыркы аркылуу келечекке) мезгили бар. Ошол эле учурда теориялык ойлом мейкин көп ченемдүү (айталы,

микродүйнөдө тогуз чен), ал эми мезгил таптакыр башкача жүрүшү, өтүшү мүмкүн деп ырастайт.

Албетте, ааламдын млрд. жыл илгери – кийинки абалы бизге тиешеси жок көрүнүшү ыктымал. Же микродүйнөнүн касиеттери билимге тойбогон бир ууч илимпоздордун эремиги катарында бааланышы мүмкүн. Ал эми чындай келсек бул адам болмушуна, адамдын өзүн-өзү түшүнүп, адамдыгын сактап-кастарлашына түздөн түз тиешеси бар. Демек, философия да табият илимдеринин натыйжаларынан, азыр тартылып жаткан дүйнө элесинен, сүрөтүнөн айланып өтө албайт. Себеби, адамзаттын «мен киммин, ким элем, ким болом?» деген суроосу «бизди курчаган табияттын маңызы кандай, чеги кайсы; бул дүйнөдө эмне мүмкүн да, эмне мүмкүн эмес?» деген суроодон ажырагыс.

Табият темасы философияда **экология** маселеси менен байланышта да козголот. Адамдын практикалык иш-аракетинин, коомдун айлана-чөйрөгө жасаган мамилесинин арты кандай – бу да орчундуу суроолордон. ХХ кылымда экофилософия, экогуманизм, биоэтика өндүү түшүнүктөр пайда болду. Себеби, адам баласы «табият-энеме» туура, акыл-эстүү мамиле жасап жатамы, жокпу?» – деп санаа тартышка аргасыз. Таза суу азайса эмне ичебиз? Көмүр түгөнсө эмне жагабыз? Токойду кыйып-кесип, талкалап таштасак арты кандай болот? Озон жыртыктары кеңейип-көбөйүп кетсе жер бетиндеги жашоо эмнеге дуушар келет? Планетадагы табият ресурстары чектелүү; аларды кандай пайдаланганыбыз оң? Ушул өндүү суроолор философиялык маани-мазмун алып, адамдын жашоо-турмушу, акыл-эси, ар-намысы, ыйман-ынсабы туурасындагы маселелерге кошуна коюлат.

Табият маселесин талдаган философиялык ойлом мындай тыянактарга келет. Биринчиден, табият адамдын болушуна жол берет, ал адам баласынын өзгөчөлүгүнө, талап-мүдөөсүнө «жараша» түзүлгөн (бул «антроптук жобо», «антропный принцип» аталат). Физика ырастагандай, табияттын негизинде константа аталган бир нече туруктуу нерсе жатат: Планктын туруктуусу (постоянная Планка), жарыктын ылдамдыгы, гравитациянын туруктуулугу ж.б. Эгер алар бир аз эле башкача болгондо бу

¹ Биз күнүмдүк турмуштан улам «өтүгүн тар болсо, дүйнөнүн кеңдиги курусун» - деп коебуз. Иш жүзүндө дүйнө кеңби-тарбы, адам турмушу ошого жараша болот.

дүйнөдө адам болмок эмес. Ошондуктан, табият адам болгудай, адам аны таанып түшүнгүдөй, анда жашагыдай түрдө түзүлгөн деп эсептелет.

Экинчиден, тирүү неме катарында адам «табияттын баласы». Анын өмүрү, жашоо-тиричилиги табигый мыйзамдарга баш иет. Дем алат, тамак ичет, уктайт, эс алат. Табияттан тышкы, табиятта жок нерселерди табигый пайдубалга (фундаментке), негизге таянып жасайт.

Үчүнчүдөн, адам өзүнүн адамдык касиеттерин табигый материалды пайдаланып, ага сиңирип, чегерип, символикалык, рухий болмушка айландырат. Таш чегип, көзү өткөн ата-энесине эстелик коет. Гүл үзүп, сүйгөнүнө белек кылат. Кылыч темирден, аны курал урунат. Желек жибектен, аны көздүн карегиндей коргойт. Тоо-таш, жер-суунун баары окшош өңдүү, бирок эр жигит өз ата-мекени үчүн жанын кыят. Айтор, табигый зат символикалык маани-мазмун күтүп, коомдун, маданияттын мыйзамдарына ылайык орун алат.

Адам табият мүшкүлүнө учурашы ыктымал. Адам андан ырайым, мээрим күтүшү мүмкүн. Адам анын сырын ачып, ойдогудай башкарууга аракет кылат. Эмнеси болсо да, ал табиятка жасаган мамилесин акыл-эс таразасына салып, аяр-сый мүнөздө күтүшү абзел.

* * *

*Не то, что мните вы, природа:
Не слепок, не бездушный лик —
В ней есть душа, в ней есть свобода,
В ней есть любовь, в ней есть язык.*

Ф.И.Тютчев

* * *

*Фрагментарность вселенной мне что-то не нравится,
Придется к ученому немцу отправиться,
Короткий расчет у него с бытием:
К разумному все приведя сочетанию,
Он старым шлафроком и прочим тряпьем
Прорехи заштопает у мироздания*

Г.Гейне

Коом турмушу (же социофилософия)

Суроолор:

- Коом деген эмне?
- Кандай социалдык теориялар бар?
- Коом кантип жаралган?
- Коомдун түзүлүшү (структурасы) кандай?
- Адам коому кандай жолду басып өттү?
- Тарыхтын өз мыйзамдары барбы?
- Маданият деген эмне?
- Цивилизация деген эмне?

Адам турмушу – коом турмушу. Коомду адам түзөт, ошол эле учурда адамдын өзү коомдон тыш жашай албайт. Бирок экөө эки башка түшүнүк. «Коом» деген сөздү кеңири урунабыз жана анын бир нече мааниси бар экенин жакшы билебиз.

Биринчи кезекте «коом» дегенде адамдын чогуу жашоо-турмушун, биргелешкен иш-аракетин түшүнөбүз. Ушул маанисинде ал айыл-кыштак, шаар, мамлекет, теги, маданияты, тарыхы бир эл (европалык же азиялык коом), регионду билдирет.

Ошондой эле атайын уюшулган «коомдор» бар. Аларга кайсы бир кесиптин, өнөрдүн, кызыкчылыктын, ой-максаттын негизинде бириккен, уюшкан адамдардын тобу кирет. Бул спортто, чарбада, искусстводо, граждандык турмушта кеңири кезигет.

«Коом» дегендин дагы бир өзгөчө мааниси ага бүтүндөй адамзат, анын өтмүшү жана келечеги, адам баласын табияттан ажыратып турган нерселердин баары кирет. Ушундай кең маанисинде «коом» менен «табият» жиктелип, биз билген дүйнө экиге бөлүнөт: ар кандай нерсе табигый мүнөздө болот же коомдук кубулушка кирет.

Адамдын жашоо-турмушуна тиешелүү болгон соң философия «коом» деген түшүнүктүн жогоруда белгиленген маанилерине да кайдыгер карабайт. Бирок аны ири алдыда, бул сөздүн үчүнчү мааниси кызыктырат. Анткени, философия мындай суроолорго жооп издейт: коом деген өзү эмне, анын табияты, маңызы кандай? ал кантип жаралып, кантип ушундайча түзүлүп калган? жан-жаныбарлардан айырмаланып адамдар эмне үчүн

ушундай жашоо-турмуш кечирет? коомдун өзүнө тиешелүү мыйзамдары кандай? Кыскасы – дүйнөдөгү бардык нерселерден айырмаланган өзүнчө «коом» аталган маңыз (сущность) бар, бул эмне? Ушул суроого кандай жооп табабыз, калган адам баласына байланышкан маселелерди ошого жараша түшүнөбүз. Демек, философияда «коом» деген адамдын, адамзаттын аларды табияттан бөлүп турган өзгөчө касиет – белгилеринин системасын туюнтат. Башкача айтканда, адамды коомдук (социалдык) «атом», бирлик (единица) катары караса да, үй-бүлөдөн баштап бүтүндөй адамзатка чейинки адамдын биргелешкен жашоо-турмушун, иш-аракетин, өз ара байланышын, бирикмесин караса да философия алардын негизин түзүп турган, аларга орток маңызды издейт.

✓ Коомду изилдөө, концепция, теория деңгээлинде талдап түшүнүү – абдан татаал иш. Коомду ар кыл мүнөздөгү, ар кандай түрдөгү нерселер, процесстер, структура – системалар түзөт. Анын бүтүн турпатын, толук абалын көрүш мүмкүн эмес. Биз коомдун бир бөлүгүн, бир капталын, белгилүү бир учурдагы абалын гана көрөбүз. Ал эми өз турган-турушунда, (мезгил алкагында) (өткөнү, азыркысы, келечеги) коом бизге теория, модель, схемалар аркылуу гана көрүнөт.

✓ Коом туурасындагы негизделген, туташкан ой-түшүнүктөр, көз караштар, окумдар **коом таанууну** (обществознание) түзөт. Бул катарга философия, тарых, социология, экономика, педагогика ж.б. кирет. Коомдун маңызы, коомдук турмуштун касиеттери, өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү теориялык ой-жүгүртүүлөр илгертен эле башталган. Айталы, Платондун «идеядагы мамлекет» (идеальное государство) туурасындагы окуму Байыркы Грециядагы социалдык теория болгон. Андан кийинки айтылуу акылмандардын мурасына назар бурсак алардан биринде аз, биринде көп болгону менен коомдук турмушка байланышкан олуттуу ой-пикирлерин, көз караштарын табабыз. Айталы, Гегель коомдун өнүгүшүн, тарыхын «абсолюттук дух», «дүйнөлүк акыл-эс» категорияларынын жарыгына салып карайт. Коом таануунун, философиянын тарыхында ушул жагынан караганда ар кыл окумдарды, агымдарды, багыттарды көрөбүз. XIX кылымдын башында коом жөнүндөгү атайын илим катарында социология философиядан бөлүнүп чыгып, өз алдынча өнүгө баштаган. Аны түптөгөндөрдүн бири О.Конт (1798-1857) коом турмушундагы

кубулуштардын объективдүү негиздерин аныктоо милдетин коюп, философиядагы позитивизм² багытына жол ачкан. XX кылымда социология дүркүрөп өнүгүп, коомдун ар тарабын өз кучагына тартып, өндүрүш жаатындабы, саясат, башкаруу жаатындабы ж.б. жүрүп жаткан процесстердин жалпы сүрөтүн даана көргөзүүчү илим катарында кадыр-баркы өстү. Адатта ал экиге – теориялык социология жана колдонмо (прикладная) социология болуп жиктелет. Биринчиси философияга жакын, өтмө катар байланышта.

Коомдун теориясы жөнүндө кеп кылганда Карл Маркстын окумун буйтап өтүш мүмкүн эмес. Марксизм социализмдин теориясы жана коммунизмдин идеологиясы кейпінде көздөгөн максатына жетпей, орто жолдо кыйраганы менен коомдук өнүгүштүн философиялык концепциясы иретинде гуманитардык илим-билимге зор салым кошту. **Тарыхты материалистче түшүнүү** (К.Маркстын окуму) – күчтүү, жемиштүү, социалдык теориялардын бири. Анын илимге кошкон салымы – коомдук кубулуштардын айрым объективдүү шарттарын, механизмдерин ачканында.

XIX кылымдын аягында, XX кылымдын башында коом таануунун методологиясына байланышкан маселелер курч коюлат. Табият илимдеринен айырмаланып, гуманитардык илимдер өз жол-жоболорун, коомдук кубулуштарды иликтеп-түшүнүүнүн өзгөчө ык-эптерин, каражаттарын табышы зарыл деген талап кеңири таркайт. В.Дильтей (1833-1911) баштаган философтор: табият таануу менен коом таануу түп тамырынан айырмаланат; табият кубулуштарын биз түшүндүрөбүз (объяснение), ал эми коом окуяларын биз түшүнөбүз (понимание); бул таптакыр эки башка методология деп ырасташат.

Азыркыга чейин коом жөнүндөгү теориялар катмарында талаш-тартыштар, кайчы көз-караштар көп. Философиянын ичинде ар кыл концепция, модель, парадигмалар кездешет. Демейде, коомдун философиясына карата «социалдык философия», «социалдык метафизика» өңдүү түшүнүктөр

² Позитивизм – философиялык агым, латынча positivus – он, туура деген сөздөн ат алган. Классикалык позитивизм, неопозитивизм, постпозитивизм болуп жиктелет. Негизги талабы – фактыга, конкреттүү билимге, «оң» натыйжага таянуу, абстракциядан, «метофизикадан» качуу.

колдонулат. Бул багытты «социофилософия» деп айтсак да жарашат.

Жогоруда онтология жөнүндө сөз кылганда ал барлыкты изилдээрин белгилеп, аны кызыктырган предметтердин катарына коомдук кубулуштар да кирерин айтканбыз. Ушул мааниде «коомдук болмуш» (общественное, социальное бытие), «коомдун онтологиясы» (онтология социального) деген түшүнүктөр кездешет. Мында коом турмушу адамдардын аң-сезимдүү, максат көздөгөн иш-аракетине негизделгени менен анын өтүшүнүн, түзүлүшүнүн, өзгөрүшүнүн адам эркине баш бербеген мыйзамдары, жолдору бар экени ырасталат. И Канттын тили менен айтканда «канткенде коом болот?» (как возможно общество) деген суроо коюлат.

Адамдар кандай мыйзамченемдердин негизинде биргелешип, байланышып, өз ара катышып жашайт, иш кылат? Бул коомдук кубулуштардын маңызын аныктап-түшүнүштө олуттуу маани күткөн маселе. Ушундан улам адабиятта мындай көз караштар жиктелет: **натурализм** – коомду жаратылыштын, өзгөчө жан-жаныбарлар дүйнөсүнүн табигый уландысы катарында карайт. Коомдун түзүлүшүн, өнүгүш өзгөчөлүктөрүн, тарых ыраатын бирөөлөрү космос нурлары, күн жарык ритмдерине, экинчилери айлана-чөйрөгө, географиялык шарттарга, дагы башкалары адамдын биологиялык-генетикалык касиеттерине байланыштырат; **идеализм** – адамдарды идеялар, ишенимдер, ой-түшүнүктөр бириктирет деп эсептейт. Диний көз караштын же мамлекеттик идеологиянын негизинде бириккен майда же чоң топтор коомдук турмушта олуттуу күчкө айланышы ажеп эмес; **социопсихологизм** – мында инсан, индивид аралык байланыш, карым-катышка башкы маани берилет, жеке адам «социалдык атом» кейпинде бааланып, коом алардын ортосундагы адамдык мамилелерден турат, коом – индивиддердин жыйындысы деп каралат.

Албетте, мындай жиктөө жалпы жана шарттуу мүнөзгө ээ. Иш жүзүндө теориялардын маани-мазмуну кыйла татаал, көп кырдуу.

«Коом жана адам» маселесине келгенде теориялардын эки парадигмасы¹ даана бөлүнүп турат. Жалпылаштырып, жөнөкөйлөтүп айтканда **биринчи тараптагылар** коомду өз алдынча турган адамдардын механикалык жыйындысы жана алардын өз ара аракетинин натыйжасы катары карашат. «Даяр», калыптанып калган адамдар биргелешет да, тигил же бул себептен улам макулдашып, анан коомду түзүшөт. **Экинчи тарабы**, тескерисинче, коом жеке адамдардан мурда калыптанган, алардын үстүндө өзүнчө турган, аларды өз кучагына тарткан күч, структура деп эсептешет.} «Таза» түрүндө сейрек кезиксе да бул эки парадигма коом менен адамдын карым-катышын иликтеген көптөгөн концепция, теорияларды экиге ажыратып турат. Эки жагынын тең тиешелүү негиздери, жүйөөлөрү бар. Ошол эле кезде экөөндө тең «бир нерсе» кемдей, жетишпегендей. Бир топ социалдык окумдар ушул парадигмалардын ортосунан орун алып, аларды «элдештирүүгө», бириктирүүгө аракет жасашат. «Коом менен адам бир» деген туура көрүнгөнү менен, оңой айтылганы менен аны далилдеш, ырасташ кыйын болуп чыгат. Ошондуктан көпчүлүк позициялар жогоруда белгиленген эки парадигманын бирине ооп кетишет.

Разрыв между уровнем современных проблем и уровнем мышления будет расти, если не отыщется выход, и в этом главная трагедия цивилизации. Благодаря верности и плодотворности своих основ она плодоносит с быстротой и легкостью, уже недоступной человеческому восприятию. Не думаю, что когда-либо происходило подобное. Все цивилизации погибали от несовершенства своих основ. Европейской грозит обратное. В Риме и Греции потерпели крах устои, но не сам человек. Римскую империю доконала техническая слабость. Когда население ее разрослось и спешно пришлось решать неотложные хозяйственные задачи, решить которые могла лишь техника, античный мир двинулся вспять, стал вырождаться и зачах.

¹ **Парадигма** – грекче «paradeigma» - үлгү, калып деген сөздөн. Илим методологиясында проблема коюунун жана чечүүнүн мүнөзүн, чегин, өзгөчөлүгүн аныктаган мамилени (подход) түшүндүрөт.

Но сегодня крах терпит сам человек, уже неспособный попевать за своей цивилизацией. Оторопь берет, когда люди вполне культурные трактуют злободневную тему. Словно заскорузлые крестьянские пальцы вылавливают со стола иголку. К политическим и социальным вопросам они приступают с таким набором допотопных понятий, какой годился в дело двести лет назад для преодоления трудностей в двести раз легче.

Растущая цивилизация – не что иное, как жгучая проблема. Чем больше достижений, тем в большей они опасности. Чем лучше жизнь, тем она сложнее. Разумеется, с усложнением самих проблем усложняются и средства для их разрешения. Но каждое новое поколение должно овладеть ими во всей полноте.

Х.Ортега-и-Гассет. «Избранные труды».

Коомдук кубулуштарды изилдөөнүн методологиясы туурасында кеп кылганда мындай жагдайга көңүл бурганыбыз он. XX кылымдын 70-80-жылдары социалдык-гуманитардык илимдерде **системачыл мамиле** (системный подход) күч алган. Изилдөөнүн предмети (коомдук кубулуштар, окуялар, процесстер) система түрүндө каралып, системачыл методдун; принциптердин негизинде олуттуу теориялык натыйжалар алынат. Кийинки мезгилде коомдук кубулуштарды теориялык талдоого алууда **синергетикалык мамиле** да кеңири жайыла баштады. Синергетика грекче *sinergeia* – «биргелешкен кыймыл» деген сөздөн аталган. Ал табияттагы, коомдогу, рух чөйрөсүндөгү өзүн өзү уюштуруу (самоорганизация) процесстерин изилдеген, баш аламан (хаос) кыймылдын тартипке, калыпка (космос) түшүшүнүн мыйзамдарын издеген илимий багыт. Синергетикалык парадигма табият илимдеринде кеңири кулач жайган.

Коомдун пайда болушу (социогенез) жана адамдын пайда болушу (антропогенез) бири биринен ажырагыс, өз ара шартташкан, өтмө катар байланышкан процесс. Бул биримдикти **«антропосоциогенез»** түшүнүгү аркылуу туюнтабыз. Адам коомунун тарыхы – бул адам баласынын тарыхы. Бирок бир бүтүн процессти ар башка жагынан карап, анын ар түрдүү касиет, белгилерин аныктаса болот. Коомдун пайда болушу туурасындагы

маселе коюлганда көңүлдүн борборуна адамдар ортосундагы карым-катыш кандайча калыптанып-өөрчүгөн, алардын биргелешкен иш-аракети кантип башталып, кантип күчөп-кеңейген, чогуу-чаран жашоонун шарт-жагдайлары кантип түзүлүп, кандайча өркүндөп отурган, топтолуп турмуш күтүш кандайча уюшкан – ушул өңдүү суроолор тартылат.

Тарых илими, этнология алгачкы адамсымалдар – австралопитектер, питекантроптор – он миллиондогон жылдар илгери жашаганын айгинелейт. Ошондон жүрө отуруп акыры кадимки адам жаралса, бул узак процесс ошол эле кезде коомдук касиеттердин, байланыштардын калыптанып-өркүндөшүн да өзүнө камтыйт. Жан-жаныбарлардын үйүр-топторунан айрымаланып, адамдардын биргелешкен жашоо-турмушу түп-тамырынан бери башка механизмдердин, жол-ыкмалардын негизинде уюшкан. Коом турмушунун эреже-тартиптери калыптанып, кайсы бир иш-аракеттерге тыюу салынып, бирге жашоонун нормалары улуудан кичүүгө өтүп, каада-салт сакталып, бирге жашоо белгилүү бир калыптарга түшө баштаган. Үй-бүлө, урук-тууган, дос-душман, өз-жат өңдүү социалдык институттар пайда болгон. Адамдарды бириктирген, алардын өз ара байланышын иретке салып, тейлеп турган символикалык курал-каражаттар көбөйгөн. Коом улам татаалдап, жаңыланып, трансформацияга түшүп жүрүп отурган.

Коом – өзүнчө бир бүтүн организм, **татаал система**. Ал ар кандай түрдөгү, деңгээлдеги, мүнөздөгү бөлүктөрдөн, элементтерден, подсистемалардан турат. Алардын ортосундагы байланыш, аракет не бир татаал структураларды жаратат.

Коом өз турмушун камсыз кылып, тиешелүү шарттарды түзүп, зарыл болгон касиет-сапаттарын сактап, улам-улам өнүктүрүп, өркүндөтүп жүрүп отурат. Социофилософияда бул – **«коомдук өндүрүш»** аталат. Коом өзүн өзү кайталап, жаңылап өндүрүп турбаса, чачырап, кыйрап калат.

«Если рассматривать буржуазное общество в его целом, то в качестве конечного результата общественного процесса производства всегда выступает само общество, т.е. человек в его общественных отношениях. Все, что имеет прочную форму, как, например, продукт и т.д. выступает в этом движении как момент. Сам непосредственный процесс

производства выступает здесь только как момент. Условия и предметные воплощения процесса производства сами в одинаковой степени являются его моментами, а в качестве его субъектов выступают только индивиды, но индивиды в их взаимоотношениях, которые они как воспроизводят, так и производят заново. Здесь перед нами – их собственный процесс движения, в котором они обновляют создаваемый мир богатства».

Карл Маркс.

Коомдук өндүрүш төмөнкү тармак, чөйрөлөргө ажырайт:

- **материалдык өндүрүш.** Адам баласынын астына аш, үстүнө үй керек. Завод-фабрикаларды курат. Мыктан баштап компьютерге чейин курал-жарак жасайт. Калктын жашоосуна эмне керек болсо, ал эмнеге мутаж болсо, ошонун баары өндүрүлүп турушу шарт. Өз кезегинде өндүрүш жаңы муктаждыктарды тууйт. Коомдун, цивилизациянын деңгээли ири алдыда анын материалдык өндүрүшүнөн, колдонгон, урунган буюм-тайымынан, жашоо шартынан, өндүрүш технологиясынан көрүнөт;

- **рух өндүрүш** (духовное производство). Коом турмушу – бул идеялардын, идеологиялардын, символдордун, кымбатзаттардын, ар кыл ой-түшүнүк, көз караштардын мейкини, аренасы. Рух дүйнөсү такай кыймылда болуп, өзгөрүп, кеңейип, жаңыланып турат. Илим жаңы билимдерди түзөт. Искусстводо жаңы чыгармалар жаралып, классика элдин көркөм-эстетикалык муктаждыгын канааттандырат. Дин мезгилге жараша, жагдайга ылайык өз идеяларын жайылтып, далилдөөгө аракет кылат. Ар кайсы эл, улут, мамлекет өз идеологиясын тутуп, каада-салтын сактап, келечектин долбоорунун планын түзөт. Маалымат каражаттары (гезит-журнал, китеп, радио, телекоммуникация ж.б.) улам барган сайын өсүп, күчөп отурат.

Демек, жаңы идеялар жаралып, мурункулары кайрадан өндүрүлүп турмайын коомдун рухий турмушу токтоп калат;

- **адам өстүрүү** («өндүрүш»). Адам да белгилүү бир коомдун мүчөсү, өкүлү катарында өнүп-өсүшү абзел. Бала таалим-тарбиянын көп катмарлуу системасы аркылуу гана коомго аралашат. Ата-эне, теңтуш, мектеп, университет, көчө-шаар – баары адам «өндүрүүгө» катышат. Коомдо адамга таалим-тарбия,

билим берүү, кесип үйрөтүү, адис даярдоо, интеллектуалдык өсүштү, адеп-абийирди сакташты камсыз кылуу – ушуларга тиешелүү шарттар, механизмдер, институттар түзүлөт. Коом турмушунда устат, мугалим, педагог өзгөчө статус алат;

- **коомдук байланыш, карым-катышты өндүрүш.** Коом белгилүү мааниде адамдардын ортосундагы карым-катыштан түзүлгөн соң, бул байланыштар да демейкидей, ойдогудай сакталып, өз кызматын жазбай аткарып турушу үчүн кайсы бир шарттардын камсыз болушун талап этет. Үй-бүлө, айыл-апа, коллектив, мамлекет болобу, же кесипке, саясий көз карашка байланышкан уюм, иш чара болобу – айтор, социалдык карым-катыш такай «өндүрүлүп» турушу зарыл. Улуттук – этникалык процесстер же демографиялык өзгөрүштөр белгилүү бир байланыштардан ажырай албайт. Ушундай байланыштардын негизинде ар кыл социалдык топтор, катмарлар түзүлөт.

Биз коомдук өндүрүштүн башкы багыттарын санап өттүк. Алардын орток, окшош белги-касиеттери бар. Ошол эле учурда ар бирине мүнөздүү өзүнчө шарттар, технологиялар, жол-жоболор, ык-эптер болушу да талашсыз нерсе.

Социофилософиядагы олуттуу суроолордун бири мындай: коомдун тарыхый өнүгүшү кайсы бир мыйзам ченемдерге ээби же кокустук мүнөзүндөгү ой-келди, баш-аягы жок процесспи?

Тарых – бул тек гана артта калган мезгил, өткөн-кеткендин «изи» же өтмүш жөнүндөгү ой-пикирлердин жыйындысы эмес. Философияда тарых коом болмушу (социальное бытие), анын ички логкасы, иретке келиши, түшүнүүнү талап кылган мазмун-мааниси катарында каралат. Илимпоздор, ойчулдар адам коомунун тарыхын ар кандай этаптарга бөлүп, алардын өзгөчө белгилерин мүнөздөшөт. Маселен, марксизм **коомдук-экономикалык формация** жөнүндөгү концепция сунуш кылып, коомдун тарыхын беш тепкичке бөлгөн: адгачкы жамааттык коом, кул ээлик коом, феодализм, капитализм жана коммунизм. Мындай ажыратуунун негизи катарында өндүрүш жолу (способ производства) эсептелген. Башкача айтканда, материалдык байлык кандай жол менен өндүрүлсө, калганы-социалдык мамилелер, рухий кубулуштар, маданият, адеп-абийир ошого ылайык болот деп ырасталган.

Адабиятта коомдун басып өткөн жолун үч этапка ажыратуу да кеңири кездешет. Мындай көз карашты жактоочулар коом турмушун комплекс түрүндө карап, анын ар тарабына орток белгикасиеттерди аныктап, узак мөөнөткө созулган доорлорду жиктешет. Алгачкысы – **салтчыл коом** (традиционное общество). Мында коом турмушу негизинен каада-салт аркылуу жөнгө салынып, коомдук мамилелер тутумунда адамдардын жеке байланышы (личная связь) чечүүчү күчкө айланып, социалдык мейкин жана социалдык мезгил туруктуу мүнөздө ыраатталган болот. Кийинки доор – бул **индустриячыл коом** (же модерн, азыркы коом). Ал капиталисттик мамилелердин түптөлүп-өнүгүшүнөн башталып, илим-техниканын натыйжасына негизделип, акча менен байлыктын арааны жүрүп, коомдук мамилелердин системасында инсан өзгөчө орун ээлеген, статус алган коом иретинде бааланат. Ошол эле учурда мындай заманда адам чоң социалдык системалардын кучагында калып, жеке байланыш жалпы, абстракция түрүндөгү байланыштарга, институттарга орун бошотуп (мамлекет, укук, илим ж.б.), коомдук идеология күчүнө кирген болот. Бул – негизинен биз жашап жаткан коом эсептелет. Үчүнчүсү – **постмодерн**, азыркыдан кийинки коом. Ал өз жүзүн али толук көргөзө элек. Бирок, аны индустрия коомуна каршы коюп, аны танган, ага шайкеш келбеген белгилерин иреттей баштаганда коом тарыхынын жаңы тилкеси алдыбызда турганына аздыр-көптүр ынанып калабыз.

Адам коомунун тарыхый өзгөрүп-өнүгүшүн башка жол-жоболордун негизинде иликтегендер да аз эмес. Айталы, британиялык тарыхчы, ойчул А.Тойнби (1889-1975) коом тарыхын өз-өзүнчө өнүгүп-өсчү социалдык организм, бирлик, «цивилизациялардын» (кытай, индия, европа ж.б.) тарыхы катары баалайт да, ар бир «цивилизациянын» өз тагдыры, өз жолу бар, «жаралат», «өсөт», «кемийт», «алын жоготуп, кыйрайт» деп эсептейт.

Албетте, азырынча бу тарапта элдин баарынын купулуна толгон, бардык талапка жооп берген теорияны көрсөтө коюш мүмкүн эмес. Ар биринин өз максатына жараша жеткен натыйжасы, тапкан жемиши, ошол эле кезде «талуу жерлери» бар. Ал эми жалпылай келгенде мындай жагдайларды белгилегенибиз оң. **Биринчиден**, коомдун тарыхый өнүгүшү-белгилүү **бир**

мыйзамченемдерге баш ийген процесс. Коом система турпатында жашаган соң, анын ар кайсы бөлүктөрү, тараптары белгилүү бир тартипте байланышып, белгилүү бир ыраатта бирин бири шарттап, таяп, аныктап турат. Демек, тарых агымын нукка салып, багытын аныктап турган шарт, фактор, күчтөрдү туура ажыратып, мыйзамченемдүү окуяларды иреттеп, теория деңгээлинде анын ички логикасын түшүнсө болот.

Экинчиден, ар бир инсандын, социалдык топтун, катмардын өз талап-мүдөсү, кызыкчылыгы, тилек-максаты бар. Ар бири өз ниетин жүзөгө ашырууга аракет кылат. Ушундан улам коом турмушу баш аламан иш-аракеттердин, карама-каршылыктардын арена катарында көрүнүшү да мүмкүн. Ал эми иш жүзүндө тарых ар ким каалаган жагына буруп кетчү процесс эмес, белгилүү бир тартип, эреже, салт сакталган кыймыл экенин түшүнөбүз. Тарыхтын өз жолу, өз «эрки» бар. Ошондуктан, социофилософияда көп кепке алынган темалардын бири – бул коом турмушундагы **эркиндик** менен **зарылдыктын** өз ара байланышы, карым-катышы туурасындагы маселе.

Үчүнчүдөн, тарыхый процесстин жалпы, универсал касиеттери, ошол эле кезде айрым регионго, мезгилге тиешелүү өзгөчөлүктөрү да бар. Ар бир инсан өзүн өзү баамдап-андап билген өздүү коом да өз турмушун талдап-баалап түшүнөт, өзү жөнүндөгү ой-түшүнүктөрдүн тутумун, системасын түзөт. Мындайча айтканда, **коом аң-сезими** (общественное сознание) да болот. Бирок, ушундан улам тарых алкагында да, учурдагысын алсак да коомдун аң-сезими коомдун болмушун, анын чыныгы турмушун толук, так чагылдырып көргөзөт деп ойлош натуура. Коом – өзүнчө болмуш (реальность, бытие), объективдүү процесс, анын ички механизмдери, түзүлүшү, логикасы бар. Ошондуктан, коом турмушун тарыхый жагынан да, азыркы ал-абалын да атайлап иликтеп, теориялык негиз, жол-жоболорго таянып талдаш талап этилет.

*Однажды Гегель ненароком,
И вероятно, наугад,
Назвал историка пророком,
Предугадывающим назад.*

Б.Пастернак

(Иш жүзүндө тарыхчыны олуяга салыштырган Гегель эмес, А. Шлегель болгон).

* * *

Социологдордун арасында мындай накыл кеп (притча) бар. Жерге башка планетадан социологдордун тобу учуп келет. Адамдардын жашоо-тирилигин изилдеп-түшүнүү максатын көздөгөн «өзгөплансталык» илимпоздор жер турмушун иликтөөгө киришет. Бир топ убактан кийин бир кызматкер жетекчисине сүйүнүп-сүрдүгүп чуркап келет. «Профессор. Биз бекер эле убара болуп жатыптырбыз. Мен эң сонун архив таптым. Көрсө Жердин социологдору да такай адам коомун иликтеп, социологиялык отчетторду түзүп, журналдарды чыгарып турушчу экен. Эми биз баарын түшүнүп-билишке мүмкүндүк таптык» - дейт. Анда профессор тигинин демин суутуп, мындай жооп узатат: «Шашпа. Бул - адамдардын өзү жөнүндө ойлогондору, өздөрүнө берген баасы. Андай маалыматтар туура, так, толук болбойт. Биз алардын ой-түшүнүктөрүнө кирбеген, көмүскөдө калган, алар сөз кылбаган фактыларды таап, изилдешибиз зарыл. Ошондо гана адамдардын жашоо турмушун туура түшүнүшкө мүмкүндүк болот».

(Эми ошол притчанын маани-мазмунун чечмелеп көргүлө).

Коомдун өнүгүшүн иликтеп-түшүнүүдө сөзсүз түрдө «тарых жана инсан» деген проблемага туш келебиз. Тарых жүрүшүндө инсандын, жеке адамдын орду кандай? Инсан тек гана тарыхтын «эркине» баш ийип, анын агымында калкып кете береби же бул агымды буруп, тездетип же жайлатып, өз каалаганын жасашка алкүчү жетеби? Бул суроонун жооптору көп жана ар кыл. Эки четкисин бөлүп көрсөтсөк мындай. **Бир жааты** тарыхтын «сырын» инсандын ой-түшүнүк, тилек-максат, кулк-мүнөзүнөн издешет. Коомдун турмушу, өсүп-өнүгүшү, тарыхтын түшкөн нугу улуу инсандардын (падыша, хан-вазир, аскер башы, даанышман-ойчул, пайгамбар, илимпоз ж.б.) чечимине, иш-аракетине жараша болот деп эсептешет. **Экинчи жааты** тарыхты жеке адам менен «иши жок», инсан менен эсептешпей, өз өкүмүн жүргүзүп, өз кыймылын

уланткан процесс катары баалайт. Экөө тең бир беткей, купулга толбойт. Ар кимибиз адамзат тарыхында бир адамдын эрки менен коом өнүгүшү, турмушу түп-тамырынан өзгөрүп кеткен учурлары болгонун, ошондой эле көпчүлүктүн талап-мүдөөсүнө, ниет-тилегине карабай тарых өз эркин жүзөгө ашырган кездер өткөнүн жакшы билебиз. Азыркы окуяларга кайрылалычы. «Өлбөс-өчпөс» көрүнгөн СССР ичинен ирип, өзүнөн-өзү бузулуп отуруп кыйрадыбы же Горбачевдун «боштугунан», Ельциндин «өкүмдүгүнөн» («Беловежьедеги келишим») улам чачырап кеттиби? Эркин Кыргызстандын түптөлүп-өнүгүшүндө Президент Аскар Акаевдин ролу кандай? Мындай тарыхый процесстерди талдап-түшүнүүгө тарых менен инсандын карым-катышы жөнүндөгү маселени түпкүлүгүндө кандай андап-баалайбыз - ушул түз же кыйыр түрдө таасир этет.

[Философияда «коом» түшүнүгүн «маданияттан» ажыратып караш мүмкүн эмес. Атүгүл табиятка каршы койгондо экөө синоним, бир түшүнүк болуп эсептелет. Ошол эле учурда «маданият» категориясынын өзгөчө теориялык маани-мазмуну бар.

[Маданият - көп кырлуу, сан мүнөздүү, татаал кубулуш. Аны культурология, тарых, этнология, социология, психология, теология, антропология ж.б. билим тармактары иликтейт. Ал эми философияда **«маданият философиясы», «культурфилософия»** (В.Мюллер киргизген) деген багыт бар.

«Маданият» түшүнүгүнүн аныктамалары абдан арбын. Америкалык окумуштуулар А.Кребер, К.Клакхон 1920-1950-жылдардын арасында жарыяланган эмгектерди атайын талдап отуруп, «маданияттын» 157 аныктамасын тизмелеген. Ал эми россиялык изилдөөчү Л.Е.Кертмандын эсеби боюнча алардын саны 400дөн ашуун.]

Арийне, ири алдыда «философия маданиятты кандай түшүнөт?» деген суроо чыгат. Маданият деген эмне, анын маңызы кайсы? Маданият көп түрлүү, көп кырлуу, бирок аларды бириктирген, туташтырган орток, жалпы негиз-касиеттер кандай? Маданияттын коом турмушундагы, адам жашоосундагы орду-кызматы не? Маданият кантип өнүп-өсөт? Илгертен философтор ушулардын тегерегинде ой калчап келет.

[Маданият - бул адам коому, адам турмушу. Ошондуктан философия маданияттын ондогон аныктамаларынын ичинен анын

адам болмушу менен ширелген мазмунун тандайт. Башкача айтканда, **маданият** – адам турмушунун жолу-ыгы (способ), адамдын өсүп-өркүндөшүнүн формасы, адамдардын өз карым-катышынын ирети-тартиби, адамдын иш аракетинин эби-сыны. Демек, философия маданияттын маңызын адам болмушунан (бытие) айрып карай албайт. Адам маданият аркылуу, анын «тегирмендеринен» тартылып өткөндө гана адам болот.

Несомненно, что человеческую Культуру образуют различные виды деятельности, которые развиваются различными путями, преследуя различные цели. Если мы сами довольствуемся созерцанием результатов этих видов деятельности – мифами, религиозными ритуалами или верованиями, произведениями искусства, научными теориями, - то привести их к общему знаменателю оказывается невозможным. Философский синтез, однако, означает нечто иное. Здесь мы видим не единство следствий, а единство действий; не единство продуктов, а единство творческого процесса. Если термин «человечество» вообще что-то означает, то он означает, по крайней мере, что вопреки всем различиям и противоположностям разнообразных форм всякая деятельность направлена к единой цели. В конечном счете должна быть найдена общая черта, характерная особенность, посредством которой все эти формы согласуются и гармонизируются. Если мы сможем определить эту особенность, расходящиеся лучи сойдутся, соединятся в мыслительном фокусе. Мы подчеркнули уже, что такая организация фактов человеческой культуры осуществляется в отдельных науках – в лингвистике, сравнительном изучении мифов и религий, в истории искусств. Все эти науки стремятся исходить из некоторых принципов, из определенных «категорий», с помощью которых явления религии, искусства, языка систематизируются, упорядочиваются. Философии не с чего было бы начать, если бы не этот первоначальный синтез, достигаемый самими науками. Но в свою очередь философия не может этим довольствоваться: она должна стремиться к достижению гораздо большего сгущения и централизации. В безграничном множестве и разнообразии мифических образов, религиозных учений, языковых форм, произведений искусства философская мысль раскрывает

единство общей функции, которая объединяет эти творения. Миф, религия, искусство, язык и даже наука выглядят теперь как множество вариаций на одну тему, а задача философии состоит в том, чтобы заставить нас услышать эту тему и понять ее.

Э. Кассирер. «Опыт о человеке».

Бир жагынан, маданият адамдын **чыгармачыл иш-аракети**, анын жемиши, натыйжасы. Адам баласы эргип, шыктанып, ойлонуп, кыйналып отуруп жаңы кымбатзаттарды түзөт, жашоо-турмушту жакшыртат, көркөм байлык жаратат. Илим тереңдеп, искусство гүлдөп, өнөр өсүп, турмуштун кызыгы артып, рух көкөлөйт. Эски, мурунку менен чектелип калбай, жаңыны жаратуу, мурда жокту ойлоп таап, жайылтуу, билбегенди үйрөнүү бул маданияттын динамикасын, кыймылын түзөт. Экинчи жагынан, маданият - **норма, калып, эрежелердин дүйнөсү**. Коомдун токтоосуз, кайнаган турмушунда улам уюп, улам кайталанып отуруп, маданият мейкини түзүлөт, көпчүлүккө тааныш жол-жобо, ык-эптер куралат, каада-салт калыптанат. Нормага ылайык келсе **маданият**, андан алыс турса **наданият** (наадан, билимсиз, түшүнүгү тар-тайыз деген мааниден) болот. Демек, маданият чыгармачыл иш-аракет (инновация) менен калыптанган, уюган норма, салттардын айкашынан турат.

Адатта, маданият тигил же бул элдин, улуттун жашоо-турмуш жолуна-ыгына, алар күткөн, баалаган, кастарлаган кымбатзаттарга байланышта каралат да, анын эки жагы ажыратылат. **Материалдык маданият** – бул турмуш-тиргилик шарты, үй-жай, курал-жарак, буюм-тайымдар. **Рухий (духовный) маданият** – бул ой-түшүнүк, ар-намыс, өнөр-шык, искусство чыгармалары, салт-санаа ж.б.

«Большая часть культуры остается скрытой и находится за пределами сознательного контроля, составляя основу основ человеческого существования. Даже в том случае, когда небольшие частички культуры становятся частью сознательной жизни, их трудно изменить не потому, что они были прочувствованы и прожиты людьми, а потому, что люди не могут действовать или взаимодействовать каким-либо осмысленным образом, кроме как через посредство культуры».

Эдуард Холл.

Дүйнөлүк алкакта Чыгыш жана Батыш маданияты ажыратып каралат. Ал эми О.Шпенглер (1880-1936) маданиятты 8 түргө (типке) жиктейт: египет, индия, вавилон, магия (араб-византия), кытай, аполлон (грек-рим), фауст (батыш европа), майя маданияты. Ар бир маданиятты тирүү организмге салыштырып, анын өмүрүн болжолдо миң жылга чектеп, ал «туулат» да «өлөт» деп эсептеген. Өзүнүн «Европанын батышы» деген эмгегинде батыш европа маданиятын күнү бүтүп бараткан стадияда деп мүнөздөгөн. Маданият типологиясынын дагы көптөгөн варианттары бар.

Бул жаатта назар бурчу жагдайлар мындай.

Биринчиден, маданияттын көп түрдүүлүгү адам табиятынын көр кырдуулугуна, байлыгына, татаалдыгына байланыштуу. Адамдын турмуш ыгы, ой-санаасы, калоо-тилеги, өнөр-шыгы сансыз, чексиз, ошондуктан маданият да сан кырлуу. Маданият – бул адамдын өсүшүнө, өркүндөшүнө мүмкүнчүлүк түзгөн мейкин, адам жылган сайын анын кыйыры (горизонту) улам жылып, кеңейип отурат.

Экинчиден, ар кандай маданияттын өзгөчөлүгү, бөтөнчө маани-мазмуну бар, ошол эле учурда алар өз ара байланышта, бирине бири таасир этет, биринен бири үйрөнөт. Ушул маанисинде маданияттын жалпы, универсал белгилери, мазмуну да байып, кеңейип, жаңыланып турат.

Үчүнчүдөн, айрым алынган маданияттын өзү ар жактуу. Анын очогу жана чет жагы болот. Илимпоздор «субкультура», «контркультура» деген кубулуштарды ажыратышат. Жеке адамдын маданияты туурасында сөз болот. Ошондой эле элитага жана массага тиешелүү маданият жөнүндө айтылат.

Кандай болбосун, философия маданиятты адамдын өзүн өзү түшүнүп, шык-жөндөмүн жүзөгө ашырып, талап-мүдөөсүн аткарууга жол ачкан мейкин катарында карайт.

Культура – это лишь тоненькая яблочная кожура над раскаленным хаосом.

Ф.Ницше

* * *
Культура – это приблизительно то, что делаем мы и чего не делают обезьяны.

Лорд Раглан

* * *
Культура – это то, что остается, когда все остальное забыто.

Э.Эррио

* * *
Культура начинается с запретов.

Ю.Лотман

* * *
Цивилизация – это власть над миром, культура – любовь к миру.

А.Кэмпинский

* * *
Культуру нельзя унаследовать, ее надо завоевать.

А.Мальро

«Коом», «маданият» түшүнүктөрүнүн катарында «цивилизация» турат. Кайсы бир манисинде маданият менен цивилизация бир, маанилеш түшүнүктөр. Бирок, концепция денгээлинде изилдөөчүлөр экөөнү даана ажыратышат. Атүгүл азыр Батыштык социогуманитардык билимдер чөйрөсүндө өзгөчө тармак – «civilisational studies» (цивилизацияларды изилдөө) пайда болду.

Цивилизация – латынча civitas – «шаар, граждандык коом, мамлекет» деген түшүнүктөн тамыр алган. Алгач «цивилизация» термини француз тилинде XVIII кылымдын экинчи жарымында колдонула баштаган. Монтескье, Вольтер, Тюрго, Кондорсе өңдүү ойчулдардын эмгектеринде бул түшүнүк акыл-эске негизделген телегейи тегиз коомду, акыл-эске шайкеш келген мыйзамдуулук жана калыстыкты, правалык жана интеллектуалдык бийиктикти туюндурган. XIX кылымдын башында Европада «цивилизациянын этнографиялык концепциясы» түзүлөт. Ал адамзат маданиятынын көп түрдүүлүгүнө маани берип, «ар бир элдин өз цивилизациясы бар» деп ырастайт. Бара-бара философияда цивилизациянын ар кыл теория, концепциялары жаралат. Алардын негизгилерин мындайча ажыратсак болот:

1. Цивилизация – адамзат тарыхынын варварчылыктан кийинки баскычы. Ал таптардын, мамлекеттердин түзүлүшү, шаарлардын пайда болушу (урбанизация); жазуунун колдонулушу менен шартталат.
2. Цивилизация – маданиятка маанилеш. Экөө тең коомдун өсүп-өнүгүшүн, адам жараткан кымбатзат, идеал, нормаларды, социалдык болмуштун жолун-ыгын туюндурат.
3. Цивилизация – коомдук турмуштун өзгөчө жагы, деңгээли. Ага «техникалык камсыздык», жашоо-турмуштун көңүлдөгүдөй шарты («комфорт»), «каалаганың» табылганы мүнөздүү.
4. Цивилизация – адамзаттын биримдигин, көп кырлуу маданияттын бүтүндүгүн, жалпы адамзатка орток кымбатзаттардын тутумун билдирет.
5. Цивилизация – ар кандай маданияттын аяккы, «карыган», «соолуп бара жаткан» этабы, убагы. Мындай көз караш ири алдыда О. Шпенглердин ысмы менен байланышкан. Ал элге кенири маалым «маданий-тарыхый айланпа» теориясын түзүп, ага ылайык маданияттын ар бир түрү (тиби) үч стадияны басып өтөт: жаштык, болуп-толуп турган чак, бузулуп-кыйраш убагы, анан бул цивилизацияга айланат деп эсептеген.

Цивилизациянын теориясын түзүүгө А. Тойнби (1889-1975) зор салым кошкон. Ал өзүнүн он томдон турган даназалуу эмгегинде адамзат маданиятын тарыхый жактан кеңири изилдөөгө алып, цивилизацияны элементтери белгилүү тартипте жайгашкан, байланышкан система катарында мүнөздөйт да, табият же коом «чакырык» (Вызов) таштайт да, ага «жооп» (Ответ) бермек болуп, адамдар мейкин-мезгили аныкталган чекене (локальная) цивилизация түзүшөт деп тастыктайт.

Ал эми Тоффлер, Белл өндүү изилдөөчүлөр коомдогу өндүргүч күчтөрдүн өнүгүш деңгээлине жараша, экономикалык күч-кубатына ылайык цивилизацияны төмөнкүдөй түргө бөлөт:

- баштапкы цивилизация (архаикалык, салтчыл, алгачкы коом);
- агрардык-өнөрчүлүк (ремесленная) цивилизация;
- индустрия (өнөр жай) цивилизациясы;

- азыркы, индустриядан кийинки (постиндустриальная), информациялык цивилизация.

Адабиятта мындан башка да бир катар классификациялар учурайт. Цивилизациянын ар кандай чечмеленгенине карабай, бул изилдөөлөр адам коомунун өнүгүшүн теория денгээлинде талдап-түшүнүү максатынан туулуп отурат. Цивилизация – адамзат тагдырынын биримдигин, тарыхый процесстин бүтүндүгүн, адам акыл-эси жеткен ийгиликтерди, анын техникалык-технологиялык күч-кубатын, көздөгөн максатын, алган багытын мүнөздөйт.

... *Различение культуры и цивилизации стало популярным со времени Шпенглера, но оно не есть его изобретение. Терминология тут условна. Французы, например, предпочитают слово цивилизация, понимая под этим культуру, немцы предпочитают слово культура. Русские раньше употребляли слово цивилизация, а с начала XX века отдали предпочтение слову культура. Но славянофилы, К.Леонтьев, Достоевский и др. уже отлично понимали различие между культурой и цивилизацией. Ошибка Шпенглера заключалась в том, что он придал чисто хронологический смысл словам цивилизация и культура и увидел в них смену эпох. Между тем как всегда будут существовать культура и цивилизация и в известном смысле цивилизация старше и первичнее культуры, культура образуется позже. Изобретение технических орудий, самых элементарных орудий примитивными людьми есть цивилизация, как цивилизация есть всякий социализирующий процесс. Латинское слово цивилизация указывает на социальный характер указываемого этим словом процесса. Цивилизацией нужно обозначать более социально-коллективный процесс, культурой же – процесс более индивидуальный и идущий вглубь. Мы, например, говорим, что у этого человека есть высокая культура, но не можем сказать, что у этого человека очень высокая цивилизация. Мы говорим духовная культура, но не говорим духовная цивилизация. Цивилизация означает большую степень объективации и социализации, культура же более связана с личностью и духом. Культура*

означает обработку материала актом духа, победы формы над материей. Она более связана с творческим актом человека.

Н.Бердяев . «О рабстве и свободе человека».

* * *

История

*В судьбе племен людских, в их непрерывной смене
Есть рифы тайные, как в бездне темных вод.
Тот безнадежно слеп, кто в бегах поколений
Лишь бури разглядел да волн кругооборот.*

*Над бурями царит могучее дыханье,
Во мраке грозном небесный луч горит.
И кликах праздничных, в смертном содроганье
Таинственная речь не тщетно говорит.*

*И разные века, что братья исполины,
Различны участью, но в замыслах близки,
По разному пути идут к мете единой,
И пламенем одним горят их маяки.*

В.Гюго

* * *

Адамзаттын келечеги (же футурология)

Суроолор:

- Футурология деген эмне?
- Келечекти билип болобу?
- Келечекти аңдап-билиштин мааниси эмнеде?
- Адам цивилизациясынын келечеги кандай?

Футурология – адамзаттын, коомдун келечегин иликтеген окум, «болочоктун концепциясы» (латынча futurum – «келечек» деген сөздөн чыккан). Ушул маанисинде адегенде 1943 – жылы немец социологу О.Флехтхейм тарабынан колдонулуп, кийин кеңири таркаган.

Чын-чынына келгенде адам баласы эч качан келечекке көңүлү кош караган эмес. Жашоо-турмуштун өзү аны келер чак жөнүндө ойлонууга мажбур кылган. Адам өз келечегин болжоп билүүгө, алдын алууга, өзү билбесе «көзү ачыктарга» айтгырып, кабардар болуп, камдуу тосушка аракет кылган. «Келечекти билүүнүн» ар түрдүү айла-амалдарын тапкан (төлгө, карта ачуу ж.б.).

Философияда Платондун «идеядагы мамлекет» (идеальное государство) жөнүндөгү окуму алгачкы «футурологиялык» концепциялардан болгон десек жарашат. Ошондой эле **утопиялык**¹ окумдарда (Т.Мор, Т.Кампенелла) да футурологиялык маани-мазмун бар дешке болот. Бирок илим-билимдин өзгөчө тармагы иретинде футурология ХХ кылымдын экинчи жарымынын туундусу жана анын өз тарыхы, тагдыры бар.

Биринчиден, **«глобал проблемалар»** аталган, жалпы адамзатты сарсанаа кылган маселелер – экономикалык, экологиялык, демографиялык, согуштук-ядролук – адамзаттын, жер цивилизациясынын бир бүтүн экенин ачык-айкын көргөздү. Өз-өзүнчө жашаган элдер, мамлекеттер тагдыры, келечеги бир

1 **Утопия** – грекче ou – «жок» жана topos – «орун, жер» деген сөздөрдөн, «жок жер, кыялдагы өлкө» дегенди түшүндүрөт, ушул багыттагы изилдөө, көз караштарды камтыйт.

экинин даана сезип-билишип, буга чогуу кам көрүү зарылдыгын түшүнүштү.

Экинчиден, **коммуникация** каражаттары, информация технологиялары алысты жакын кылып, ар жердегилерди бир мейкинге туташтырды. XX кылымдын 60-жылдары канадалык социолог М.Маклюэн «дүйнө чоң кыштакка айланат» деп болжосо, бул бат эле чындыкка айланып, азыр Жердин берки бетиндеги жаңылык көз ачып-жумгуча Жердин наркы бетине жетип, адамзат өзүнүн биримдигин ого бетер ачык түшүндү.

Үчүнчүдөн, XX кылымда адамзат өнүгүүнүн **ресурстары**, мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө ойлонууга аргасыз болду. Табигый ресурстар канчага жетет? Техникалык прогресс кайда алып барат? Интеллектуалдык ресурсубуз канча? Эртең адам баласы кандай муктаждыктарга бет келиши ыктымал? Ушул өңдүү суроолор жалпысынан (абстракция мүнөзүндө) эмес, практикалык иш-аракеттердин чегинде коюла баштады.

Төртүнчүдөн, XX кылымдын аягында, XXI кылымдын башында **глобализация** процесси күч алып, адамзаттын экономикалык, техникалык, интеллектуалдык биригиши (интеграция) ыкчамдап, ошол эле учурда бул процесстен жабыр тарткан, аны натуура эсептеген **антиглобализм** кыймылы пайда болду.

Натыйжада, бир жагынан адамзат өзүнүн бир бүтүн экенин көрдү. Сөздүн нукура маанисинде адамзат жок, бөлөк-бөлөк элдер, мамлекеттер гана бар деп эсептегендер да аз эмес. Америкалык философ С.Чейз: «Эй, адамзат, бери кел – деп чакырып көрчү, жаныңа бир Адам басып келер бекен» - дейт. Бирок, XX кылым адамзаттын бүтүндүгүн таамай-таасын көргөздү. Экинчи жагынан, бир тагдыр, орток келечек туурасында олуттуу ой тегеретип, чогуу кам көрүш зарылдыгы туулду. Бул же тигил региондун, бул же тигил иштин эртеңкиси эмес, жалпы адамзаттын жакынкы келечеги изилдөөнүн, талдоонун предметине айланды. Демек, футурология – бул келечек туурасындагы ар кандай ой-пикир, божомолдордун жыйындысы эмес, адамзаттын, цивилизациянын келечегин талдап-түшүнүүгө багыт алган философиялык-социалдык окум, агым.

В 1965 в статье в журнале «HORIZON» я ввел термин «футурошок», чтобы описать стресс и дезориентацию, которые возникают у людей, подверженных слишком большому количеству перемен за слишком короткий срок. Захваченный этой идеей, я посетил многие университеты, исследовательские центры, лаборатории, правительственные учреждения, читая бесчисленные статьи, научные работы, беседуя буквально с сотнями экспертов по различным аспектам перемен, связанного с ними поведения и будущего. Лауреаты Нобелевской премии, хиппи, психиатры, врачи, бизнесмены, профессиональные футурологи, философы и преподаватели выразили свою заинтересованность в переменных, беспокойство по поводу адаптации, страх перед будущим. Благодаря этому опыту, я пришел к двум выводам.

Во-первых, стало абсолютно ясно, что боязнь будущего является не просто возможной отдаленной опасностью, а реальной болезнью, от которой страдает все большее количество людей. Это психобиологическое состояние можно описать медицинскими и психиатрическими терминами. Эта болезнь – боязнь перемен.

Во-вторых, я был поражен тем, что и те, кто требует больших перемен и создает их, и те, кто, по общему мнению, готовит нас к приспособлению, очень мало знают об адаптации. Убежденные интеллектуалы смело говорили об «обучении переменам» и о «подготовке людей к будущему». Но в действительности никто не знает, как это сделать. К сожалению, мы абсолютно несведущи в том, как человеческое существо приспособляется в нынешней обстановке, меняющейся стремительнее, чем любая другая, в которой когда-либо оказывался человек.

А. Тоффлер. «Футурошок».

Келечек деген эмне? Келечек – бул:

- өткөндүн, азыркынын уландысы, натыйжасы;
- ой-тилек, кыял-үмүт;
- кийинкиге чектеген иштер, эртеңкиден күткөн нерселер;
- алдыга койгон максаттар, аткарчу милдеттер;
- жаңылык, күтүлбөгөн нерселер, ойго келбеген окуялар;
- боло элек, келе элек убак, азыр жок нерсе;
- кааласаң да, каалабасаң да кез келчү нерсе;
- жашоонун мааниси, баасы, ж.б.

Ушуга окшогон дагы толгон-токой мүнөздөмөлөрдү келтирсек болот. Алардын баары бирдей баага арзыбайт, бирдей маани аркалабайт. Бирок, алардын арасында келечектин маани-маңызына, сырына байланышкан, адамдын жашоо-турмушу, ыйман-пейили, ой-санаасына тиешелүү түпкүлүктүү маселелерди козгогон мүнөздөмө-аныктамалар кезигет. Философия аларга назар бурбай, көңүл төшөбөй коюшу мүмкүн эмес. Адам баласы илгертен эле өз келечеги тууралуу олуттуу ой жүгүртүп, анын табиятын – сырын түшүнүшкө аргысыз болгон. «Өмүр», «мезгил», «түбөлүк» деген түшүнүктөргө жанаша «келечек» категориясы уюган. Дүйнөлүк маданияттын мейкинине көз жиберсек, философия менен адабияттын кылымдаган тарыхына кайрылсак, биз келечектин ар кыл элесин, турпатын, моделин табабыз. Анткени, келечек бир жагынан адам болмушунун айрып алгыс касиети, учуру болсо, келечек жөнүндө ойлош – бул адамдын кан-жанына сиңген адат, милдет болсо, экинчи жагынан келечек ошончолук көп кырлуу нерсе, оңою менен чечилбеген, жанбаган маселе.

«Только настоящее существует во времени... Всякое будущее и прошлое таковы лишь в отношении к определенному настоящему, но при этом принадлежат более обширному настоящему. Всегда есть более обширное настоящее, вбирающее в себя прошлое и будущее... Настоящее - это все; прошлое и будущее указывают только на относительную разницу между двумя настоящими»

Ж.Делез

Келечек туурасында ой калчап, акыл тегереткенде бир парадокска¹ дуушар болобуз. Бир жагынан пенденин, жеке адамдын келечеги ачык-айкындай. Албетте, ойлойт, санаа тартат, кыялданат. Бирок, «баары белгилүүдөй», «баягыдай», Үйлөнөт, бала-чакалуу болот. Билим алып, кесип үйрөнүп, ошого жараша кызмат өтөйт. Өзүнүн кайда жетээрин, эмне көрөөрүн билет. Туулгандан өлгөнгө чейинкисин болжолдоп элестете алат. Экинчи жагынан элдин, коомдун, цивилизациянын чегинен караганда келечек – «белгисиз», сырлуу, табышмактуу. 50-100 жылдан кийин кандай болорун билбейбиз. Биздин ата-энелер телевизор, компьютер деген эмне экенин билбеген убак болбоду беле. Бүгүн булар демейки турмушубуздун ажырагыс белгиси. Ал эми биздин

Будущее нельзя предвидеть, но можно изобрести.

Денис Габор

***

Я интересуюсь будущим потому, что собираюсь провести там всю свою остальную жизнь.

Чарлз Кеттеринг

***

Будущие события отбрасывают назад свою тень.

Томас Емпбелл

***

Если вы не думаете о будущем, у вас его и не будет.

Джон Голсуорси

***

Трудно избежать будущего.

Оскар Уайльд

***

Перед прошлым – склони голову, перед будущим – засучи рукава.

Генри Луис Менкен

небере-чөбөрөлөр кандай шартта жашайт? 100-200 жылдан кийин турмуш кандай кейипте болор экен? Айтор – келечек кызык, керемет. Бирок, бизге тиешеси жоктой, «алыстай». Неберибизди

¹ **Парадокс** – гректин paradoxos – «күтүлбөгөн, таң каларлык» деген сөзүнөн, демейки, көнүмүш ой-пикирден кескин айрымаланган, ойго келбеген, карама-каршылыктуу көрүнгөн, бирок жүйөөсү бар көз караш, ой.

ойлошубуз мүмкүн. Бирок 5-10 кылымдан соң адамзат кантип жашайт, цивилизация кандай болот – мунун мага ысык-суугу канча? Демек, бул парадокс келечектин элесин эки жакка керип турган жаанын кызматында.

Келечектин философиялык концепциясы белгилүү бир ой-түшүнүктөрдүн тизмегин, тутумун түзөт, теориялык маани-мазмун батырган схема, парадигмаларды жаратат. Мунун онтологиялык да, гносеологиялык да, аксиологиялык да жактары бар жана адам болмушун иликтеп-талдап түшүнүүдө өзгөчө баага арзыйт. Ошол эле учурда бул категориялар, схемалар футурологиялык изилдөөлөр үчүн да чоң мааниге ээ.

Футурология адам коомунун, цивилизациянын келечегин аңдап-талдап түшүнүүдө адатта боло жүргөн, демейде кайталана турган окуяларды тизмелеп тим болбойт. Ал коомдун турмушундагы, өнүгүшүндөгү олуттуу өзгөрүүлөр, орчундуу бурулуштар, омоктуу тенденциялар туурасында сөз кылат. Футурологиялык изилдөөлөрдү көбүнчө коомдун, цивилизациянын жаңы сапаттык белгилери, жаңы тепкичке өтүшү, социалдык трансформациялар кызыктырат. Футурологдор ири алдыда **«Жаңы коомдун»** элесин, келбетин сүрөттөшкө умтулушат.

Келечектин турум-турпатын түзүш көп **негизге** таянуунун аркасында жүзөгө ашат. Биринчиден, азыркы коомдун турмушундагы башкы багыттар, анын өнүгүп-өзгөрүшүнүн олуттуу тенденциялары, анын мүмкүнчүлүктөрү жана чектери туурасындагы тыянак-бүтүмдөр негиз болот. Экинчиден, өткөндүн орчундуу окуялары, мурункунун сабактары, башкалардын тажрыйбасы эске алынат. Үчүнчүдөн, адам баласы эмнеге кызыгат да, эмнеге умтулат, кайсы нерселерди баалап, кымбат тутат – ушул сыяктуу «түбөлүктүү категориялар» ой-пикирдин кыйырын (горизонтун), нугун аныктап турат.

Эртең кандай коомдо жашайбыз? (Хронология маанисинде эмес, сапаттык мүнөздөмө иретинде). Футурология ага ар түрдүү ат коёт: «постиндустрия коому», «технотрондук коом», «информация коому». Бул өңдүү түшүнүктөрдүн мазмуну бир жагынан азыркы цивилизациянын алдыга озгон тенденцияларын, алардын ички логикасы жана темпи, ыкчамдыгы туурасындагы божомолдорду, ой-түшүнүктөрдү камтыса, экинчи жагынан азыркы коомдун кемтиги, бөксө жактары кайсылар, аларды кантип

ондоп-жакшыртса болот – ушул маселелерди да кучагына алат. Мындай коомдорго орчундуу багыттар боюнча мүнөздөмө берген, анын жалпы турум-турпатын, маанилүү белгилерин туташтырып, аздыр-көптүр толук кейпінде элестетүүгө аракет жасалган изилдөөлөр пайда болду. Футурологдордун айтымында бул качандыр бир убакта орночу коом эмес, адамзат бүгүн анын босогосунда турат, анын илебин, күүсүн сезе баштады.

Постиндустриальное общество, как я говорил, не замещает индустриальное, так же, как индустриальное общество не ликвидирует аграрный сектор экономики. Подобно тому, как на древние фрески в последующие эпохи наносятся новые и новые изображения, более поздние общественные явления накладываются на предыдущие слои, стирая некоторые черты и наращивая ткань общества как единого целого. Чтобы читатель лучше ориентировался в моей аргументации, мне кажется полезным выделить некоторые новые черты постиндустриального общества.

- 1) Центральная роль теоретического знания. Каждое общество всегда опиралось на знания, но только в наши дни систематизация результатов теоретических исследований и материаловедения становится основой технологических инноваций.*
- 2) Создание новой интеллектуальной технологии. Новые математические и экономические методы, такие, как компьютерное линейное программирование, цепи Маркова, стохастические процессы и т.п.*
- 3) Рост класса носителей знания. Наиболее быстрорастущая группа общества – класс технических специалистов и профессионалов.*
- 4) Переход от производства товаров к производству услуг. В постиндустриальном обществе появляются новые виды услуг, прежде всего в гуманитарной области (главным образом в здравоохранении, образовании и социальном обслуживании), а также услуги профессионалов и технических специалистов (например, проведение исследований и оценок, работа с компьютерами, осуществление системного анализа).*

- 5) *Изменения в характере труда. Из процесса труда и повседневной практики исключаются природа, искусственно созданные предметы, а остаются лишь люди, которые учатся взаимодействовать друг с другом. В истории человеческого общества это совершенно новая, не имеющая аналогов ситуация.*
- 6) *Роль женщин. В индустриальном секторе (в частности, на фабрике) трудились в основном мужчины. Постиндустриальный сектор (например, услуги в гуманитарной области) предоставляет широкие возможности занятости и для женщин.*
- 7) *Наука достигает своего зрелого состояния. В настоящее же время не только укрепились связь науки и технологий; она вошла также составной частью в военную сферу и во многом определяет социальные потребности. Все это составляет основную черту постиндустриального общества, а характер новых научных институтов имеет решающее значение для возможности свободного осуществления исследований и получения знаний в будущем.*
- 8) *Ситусы как политические единицы. Предметом социологических исследований, как правило, были классы и страты, то есть горизонтальные единицы общества, вступающие друг с другом в отношения превосходства-подчинения. Однако для постиндустриальных секторов более важными узлами политических связей могут оказаться ситусы (от латинского *situ* – положение, позиция), или вертикально расположенные социальные единицы.*
- 9) *Меритократия. В постиндустриальном обществе, которое по своему характеру есть прежде всего общество технологическое, человек может занять престижное положение не столько по праву наследования или собственности (хотя оно может давать богатство или культурное преимущество), сколько вследствие образования и квалификации.*
- 10) *Конец ограниченности благ? Постиндустриальное общество, в силу самой своей природы, порождает новые дефициты, о которых авторы девятнадцатого и начала двадцатого века не имели представления.*

11) Экономическая теория информации. Как я указывал ранее, информация по самой своей природе есть коллективный, а не частный продукт (т.е. собственность). При производстве индивидуальных товаров предпочтение должно отдаваться конкурентной системе, в противном случае предприятия теряют активность или становятся монополистами. Однако оптимальные социальные инвестиции в знание, позволяющие более широко распространять и использовать его, требуют разработки стратегии сотрудничества. Эта новая проблема, касающаяся роли информации в постиндустриальном обществе, ставит перед экономистами и политиками трудные теоретические и практические задачи.

Д.Белл. «Грядущее постиндустриальное общество».

Коомдун, цивилизациянын келечегин болжолдоп билүү, аңдап түшүнүү үчүн футурология ар кыл жолдорду, ыктарды, каражаттарды колдонот. Ири алдыда - көптөн бери колдонулуп келген, мезгил сынагынан өткөн **прогноз (болжол)** методу. Ар кандай маалымат, жагдай, кырдаал, моделдердин негизинде коомдун жакынкы, көз жеткен келечеги сыпатталат, сүрөттөлөт. Дагы бир олуттуу багыт - **«сценарий»** түзүү. Футурология бул жолду да кеңири пайдалана баштады. Мында коомдун өнүгүшүнүн мүмкүн деп эсептелген бир нече варианты каралат, тигил же бул фактордун күчөп кетишине жараңа ар түрдүү мүмкүнчүлүктөр изилденет. Ошондой эле **долбоорлоо** (проект, проектирование) ыгы келечекти иликтеп-билүүгө олуттуу кызмат кылат. Коом кандай болушу абзел, өнүгүүнүн кайсы жолу жакшы, жакын арада адам өз купулуна толгон, өз мүдөө-муктаждыгына ырас келген коомду кантип курат - мунун да ар кыл «долбоорлору» түзүлүүдө. Албетте, асмандан албайт, куру кыялга батпайт, бирок «каалоо-тилек», «үмүт-максат» аныктоочу күчкө ээ болот («Жакшы тилек - жарым ырыс» дейт кыргыз).

Футурологиялык изилдөөлөрдүн көпчүлүгү колдонгон дагы бир жол-ыкты **«проблемачыл»** деп койсок болот. Мына, адам баласы ХХ кылымдын экинчи жарымында экология проблемасы менен бетме-бет келип, аны алгылыктуу чече албай шаштысы кетип, шайы ооп жатат. Эми бул жагдай эртең кандай болушу

ыктымал? 50-100 жылдан кийин экологиялык акыбал кандай түр күтүшү мүмкүн? Адамзат бул проблемаларды кантип чече алат, бул азап-тозоктон кантип арылат? Кайсы жолду тандап алат? Ушул сымал суроолордун тегерегинде ой жүгүртүү, илик салуу, изилдөө жүргүзүү келерки коомдун белгилүү бир сыпатын берет. Бул катарга «ядролук согуш» коркунучу кошулат. Же, демография проблемасын алалы. Дыйканчылык башталган доордо (10 миң жыл мурун) Жер жүзүндө 5 млн. адам жашаган экен. А бүгүн бир эле Кыргызстанда (биздин чакан мамлекетибизде) ушунча калк жашайт. Болбосо, техникалык-технологиялык өнүгүшкө назар бурсак. Эртең бул адамзатты кай жакка бурушу мүмкүн? Ал эми «антропологиялык апаатчы» (катастрофачы)? Адам баласынын адеп-абийири, ар-намысы, ыйман-пейили кийин кандай ал-акыбалда болор экен? Демек, «проблемачыл» метод адамзат азыр дуушар болуп жаткан кооп-мүшкүлдөрдү изилдөөнүн негизинде келерки коомдун келбетин тартууга аракет кылат, анын маанилүү белгилерин аныкташка далалат жасайт.

Арийне, футурологиянын мындан башка да жол-ыктары көп. Ошондой эле аларды «таза» түрүндө гана эмес, аралаштырып, айкаштырып урунарын эске алганыбыз жөн. Кеп, келечектин элеси ойдон чыгарылган «жомок» эмес, белгилүү бир теориялык базага таянган, сынактан өткөн, ишенимге арзыган метод, ыктардын аркасында түзүлгөн, азыркы иш-аракеттерге, чечим-бүтүмдөргө багыт бере турган кейипте болушунда.

Футуролог возвращался из очередной поездки в Европу. Опять международная конференция, сбор интеллектуалов, опять нескончаемые дискуссии, ставшие образом жизни этой космополитической среды, дискуссии, перетекающие одна в другую в круговороте мнений и предреканий. Речь снова шла о перспективах мировой цивилизации, об опасности монополярности развития и тому подобно – всегда актуальных проблемах, на осмысление которых уходила, можно сказать, вся жизнь гарвардского ученого мужа, и чем глубже казалось бы, постигал он с годами эту науку оракула, тем сильнее становилось ощущение сизифовой неизученности упорно изучаемого – перспектив живущего изо дня в день рода человеческого. И думалось порой, что за доука – вечно

стремиться упреждать судьбу, вечно маяться в поисках смысла жизни, того, что никогда никому не откроется ни сегодня, ни завтра, ни через тысячу лет?! Но попробуй откажи себе в этом неизбывном забеге мысли в будущее, возможно ли не изводиться, не отчаиваться, не пытаться разглядеть то, что еще только маячит на горизонте?! Судьба без образа будущего - бесплодна. Но насколько трудно временами, призывая себя к научной невозмутимости, к позиции «над схваткой», решаться объективно прогнозировать, предсказывать, куда, в какие пропасти норовит закатиться так называемое колесо истории.

Ч.Айтматов. «Тавро Кассандры».

Тиркеме

Философия
Учебно-методический комплекс

Введение

Философия - одна из древних форм знания и мышления, универсальное явление человеческой культуры. Она в качестве учебной дисциплины изучалась и теперь изучается в высшей школе во всем мире. Считается, что любой образованный человек должен быть знаком с основами философских знаний.

Спектр мнений о философии как предмете изучения достаточно широк. Так было всегда. Одним кажется, что это довольно легкое занятие, так как речь идет об известных, широкораспространенных понятиях: мудрость, смысл жизни, мир, человек, сознание, общество, культура и т.п. Другим кажется, что это очень трудное занятие: ставятся вечные проблемы человеческого бытия, обсуждаются абстрактные предметы, применяются непривычные, слишком широкие категории, понятия; через призму философских обобщений обычный, знакомый мир становится «странным», «непонятным». И те, и другие имеют определенное основание для своего заключения. У каждого свое понимание философии, у каждого личностное отношение к ней.

Более того, среди самих философов - специалистов постоянно и настойчиво обсуждается вопрос: «что такое философия на самом деле?»

Несмотря на это, сложился общеизвестный опыт высшего образования: во всех университетах изучается философия, имеются разнообразные программы этой учебной дисциплины, издаются учебники, учебные пособия по философии, изучается «философская классика», студенты сдают экзамен (следовательно, есть определенные требования к усвоению философских знаний), т.е. речь идет о нормальном, известном явлении образовательного процесса.

Какова польза от философии? Это - получение новых знаний; расширение кругозора и мировоззрения; познание самого себя и определение своего места в этом мире; воспитание мышления; обогащение духовного мира; осмысление ценностных ориентаций и многое другое.

Но для того, чтобы изучение философии стало продуктивным, результативным («был толк», как говорится), студент должен быть настроен на серьезный интеллектуальный труд, умственное усилие, духовное упорство. Тогда философия поможет ему стать хорошим специалистом, культурным человеком, интересным собеседником, и может быть, самое важное, иметь адекватное отношение к окружающему миру, разбираться в сложных жизненно важных вопросах.

Курс «Философия» дает общее представление о сущности философии, об ее основных проблемах, охватывает круг наиболее важных философских тем, предусмотренных государственными

образовательными программами, раскрывает содержание исходных, ключевых понятий. Основные задачи курса - познакомить студентов с основами философских знаний, с исходными принципами современного мировоззрения, осветить различные подходы к решению философских проблем.

Дисциплина «Философия» рассчитана на 54 часа лекционных занятий, 36 часов семинарских занятий и 80 часов самостоятельной работы студентов.

Программа по курсу «Философия»

№	Наименование темы	Количество часов		
		Лекции	Семинары	Сам.раб.
1.	Философия, ее сущность, основные проблемы и функции	6	2	
2.	Основные этапы исторического развития философии	12	8	
3.	Онтология. Проблемы бытия.	6	4	
4.	Проблема сознания в философии	4	2	
5.	Гносеология. Проблемы познания	4	4	
6.	Аксиология. Ценностное отношение к миру.	4	2	
7.	Философская антропология	4	4	
8.	Социальная философия	14	10	
Итого:		54	36	80
		170		

Тема 1. Философия, ее сущность, основные проблемы и функции.

Мировоззрение, его формы и уровни. Мировоззрение и философия. Определение понятия «философия». «Естественная» и «теоретическая философия». Специфика философского знания (мышления). Круг основных философских проблем. Так называемый «основной вопрос» философии. Структура философского знания. Основные функции философии.

Тема 2. Основные этапы исторического развития философии

Происхождение философии. Миф, религия, знание и философия.

Философия Древнего Востока. Древнеиндийская философия, ее основные течения (чарвака, джайнизм, буддизм) и особенности. Древнекитайская философия, ее школы (конфуцианство, даосизм) и особенности.

Античная философия. Космоцентризм древнегреческой философии. Учение о развитии. Учение о бытии. Милетская школа. Гераклит. Атомизм. Сократ. Платон. Аристотель.

Философия Средних веков. Ее теоцентризм. Бог, мир, человек. Спор между реализмом и номинализмом. Средневековая схоластика. А. Августин. Ф. Аквинский. Средневековая философия мусульманского Востока.

Философия эпохи Возрождения. Ее антропоцентризм. Гуманизм.

• **Натурфилософия Возрождения.**

Философия Нового времени. Научная революция XVII в., механическая картина мира. Проблема метода познания в философии (Ф. Бэкон, Р. Декарт). Эмпиризм, сенсуализм и рационализм (Дж. Локк, Г. Лейбниц, Д. Юм, Б. Спиноза). Французский материализм XVIII в. (Ж. Ламетри, К. Гельвеций, П. Гольбах, Д. Дидро). Философия Просвещения (Ф. Вольтер, Ж-Ж. Руссо). Классическая немецкая философия (И. Кант, Г. Гегель, Л. Фейербах).

Марксистская философия. Ее возникновение и развитие. Основные идеи марксистской философии. Материалистическое понимание истории и общества. Судьба марксизма в конце XX в.

• **Философия XX века.** Критика и защита классических философских учений (неотомизм, неокантианство, неопозитивизм). Эмпириокритицизм (Э.Мах, Р. Авенариус). Борьба рационализма и иррационализма (Ф.Ницше, А.Бергсон). Фрейдизм. Сциентизм и антисциентизм. Технократизм (Д. Белл, А.Тоффлер, О.Хаксли). Экзистенциализм. Персонализм. Бытие человека и бытие мира (М.Хайдеггер, Ж-П Сартр). Феноменология (Э.Гуссерль). Религиозные философские учения XX в. Проблема знания и языка: неопозитивизм, структурализм, герменевтика, постпозитивизм. Русская философия.

Кыргызская философия. Содержание понятия и историко-теоретические подходы.

Тема 3. Онтология. Проблема бытия.

Место онтологии в системе философии. Бытие как философская проблема. Типы, формы, уровни бытия. Бытие природы: естественное и

искусственное. Бытие человека. Духовное бытие. Социальное бытие. Философское учение о материи. Движение. Пространство. Время. Мир как философская категория. Общие свойства и закономерности существования мира. Диалектика как метод и теория. Основные принципы, законы и категории диалектики.

Тема 4. Проблема сознания в философии

Сознание как предмет философского изучения. Бытие сознания. Сущность и генезис человеческого сознания. Социально-культурная природа сознания. Формирование и функционирование сознания.

Сознание, язык, деятельность. Структура сознания. Самосознание. Рефлексия. Проблема бессознательного. Интуиция. Сознание и творчество. Мысль, идея, мышление. Развитие творческого мышления. Интеллект животных и человеческий интеллект. Искусственный интеллект.

Тема 5. Гносеология. Проблемы познания.

Место гносеологии в системе философского учения. Эпистемология. Познавательное отношение человека к миру. Познание как деятельность. Субъект и объект познания. Формы и уровни познания. Чувственное познание, его особенности. Рациональное познание. Абстракция. Мышление. Обыденное познание (здравый смысл). Научное познание. Наука как вид духовной деятельности и как социальный институт. Многообразие знания и «модели мира» ("картина мира"). Истина как философская проблема. Объективность истины. Абсолютная и относительная истина. Истина, заблуждение, ложь.

Тема 6. Аксиология. Ценностное отношение к миру.

Аксиология как философское учение. Понятие ценности. Ценностные ориентации личности, социальной группы, общества. Оценка и ценность. Объективное и субъективное в структуре оценки. Ценностные парадигмы: «добро-красота-истина»; «цель-идеал-норма».

Нравственные ценности. Эстетические ценности. Познавательные ценности. Религиозные ценности. Право и свобода. Ценности и интересы. Приоритеты и иерархия ценностей.

Тема 7. Философская антропология.

Человек как предмет комплексного изучения. Философский подход к проблеме человека. Сущность человеческого бытия. Проблемы антропосоциогенеза. Биологическое и социальное в человеке. Проблема жизни и смерти. Идея бессмертия. Концепция и идеал гармоничного

человека. Смысл жизни и предназначение человека. Человеческое общение. Я и другие. Проблема ответственности.

Тема 8. Социальная философия.

Понятие социального. Разные концепции общества. Общество как саморазвивающаяся система. Структура общества. Экономическая, духовная, социальная, политическая жизнь общества. Общественное сознание и его формы.

Историческое развитие общества. Единство и многообразие мировой истории. Теория общественно-экономических формаций.

Теория «локальных цивилизаций». Общественный прогресс и его критерии. Научно-технический прогресс и общество. Необходимость и случайность в истории.

Субъекты и движущие силы исторического процесса. Понятие социальной группы. Типы и взаимодействие социальных групп. Теория общественных классов. Личность и общество. Сознательность и стихийность в развитии общества.

Философское понятие культуры. Общество, человек, культура. Структура и функции культуры. Развитие культуры: традиция и новаторство. Культура и развитие личности. Культура, творчество, сознание.

Понятие цивилизаций. Культура и цивилизация. Типы цивилизации. Современная цивилизация, ее особенности и противоречия. Глобальные проблемы. Футурологические концепции и стратегия будущего.

Планы семинарских занятий по философии

Тема 1. Философия, ее сущность, основные проблемы и функции.

1. Понятие «философия»: содержание и смысл.
2. Место философии в системе знаний.
3. Специфика философских проблем.
4. Роль философии в жизни личности и общества.

Тема 2. Основные этапы исторического развития философии

Занятие 1.

1. Происхождение философии. Миф, религия, философия.
2. Философия Древней Индии.
3. Философия Древнего Китая.

Занятие 2.

1. Общая характеристика античной философии.
2. Учения Платона и Аристотеля.
3. Теоцентризм философии Средневековья.
4. Гуманизм философии эпохи Возрождения.

Занятие 3.

1. Основные проблемы философии Нового времени: разум, познание, наука.
2. Французские материалисты о человеке и обществе.
3. Критическая философия Канта. Диалектика Гегеля.
4. Марксистская философия: общая характеристика.

Занятие 4.

1. Философия XX века: общая характеристика.
2. Экзистенциализм.
3. Феноменология. Неопозитивизм.
4. История философской мысли кыргызского народа.

Тема 3. Онтология. Проблема бытия.

Занятие 1.

1. Проблема бытия в античной философии.
2. Бытие, его типы и уровни.
3. Философское учение о материи. Движение. Пространство. Время.

Занятие 2.

1. Диалектика как метод и как теория.
2. Основные законы диалектики.
3. Основные категории диалектики.

Тема 4. Проблема сознания в философии

1. Сознание как философская проблема.
2. Структура и функции сознания.
3. Сознание и самосознание.

Тема 5. Гносеология. Проблемы познания.

Занятие 1.

1. Познание как человеческая деятельность.
2. Чувственное и рациональное в познании.
3. Многообразие знания. Научное познание.

Занятие 2.

1. Истина как философская проблема.
2. Абсолютность и относительность истины.
1. Истина и заблуждение.

Тема 6. Аксиология. Ценностное отношение к миру.

1. Природа ценностного отношения к миру.
2. Ценности человеческого бытия.
3. Материальные и духовные ценности.

Тема 7. Философская антропология

Занятие 1.

1. Проблема человека в философии.
2. Происхождение человека.
3. Биологическое и социальное в человеке.

Занятие 2.

1. Сущность человеческого бытия.
2. Смысл жизни и предназначение человека.
3. Проблемы ответственности человека.

Тема 8. Социальная философия

Занятие 1.

1. Концепции общества. Сущность общества.
2. Структура общества. Основные сферы общественной жизни.
3. Общественное сознание и его формы.

Занятие 2.

1. Историческое развитие общества: общие закономерности.
2. Теория общественно-экономических формаций. Теория «локальных цивилизаций».
3. Общественный прогресс и его критерии.

Занятие 3.

1. Социальная структура общества.
2. Государство и общество.
3. Личность и общество.

Занятие 4.

1. Сущность культуры.
2. Структура и функции культуры.
3. Культура и развитие личности.

Занятие 5.

1. Цивилизация и ее типы.
2. Основные черты современной цивилизации.
3. Будущее человеческого общества. Футурология.

Методические указания к изучению основных тем курса «Философия»

Общие указания. Разумеется, любой студент в той или иной степени знаком со словом и понятием «философия». Но в данном случае философия выступает как учебная дисциплина, предусмотренная государственным стандартом высшего образования, существует определенная программа, учебный план и известные формы проверки знаний студентов. Следовательно, изучение философии должно иметь основательный и систематический характер.

Тут необходима помощь преподавателя. Однако главное зависит от самого студента. Во-первых, важно осознать, что философия - это "не обычный" предмет, это особая форма духовной жизни и интеллектуального развития, она очень полезна для развития творческого мышления, расширения, обогащения внутреннего мира, адекватного и глубокого понимания окружающей действительности, для того, чтобы правильно жить и действовать. Поэтому, установка «лишь бы сдать экзамен» является здесь очень вредной. Во-вторых, требуется серьезное занятие, умственное напряжение, интеллектуальное усилие. Надо внимательно изучать достаточно большой объем философских текстов. И упорный труд приносит свои плоды: студент открывает для себя загадочный, интересный мир человеческого духа, разума, культуры.

Философская литература очень богата и разнообразна: среди них «философская классика», словари, энциклопедии, учебники, учебные пособия, теоретические исследования. Поэтому, важна правильная ориентация в выборе учебной литературы. В этом помогут программа курса и, конечно, преподаватель. Следующее. Надо уметь работать с философскими текстами. Имеется в виду не только «чтение с карандашом» или конспектирование. Это само собой разумеется. Для правильного понимания философских текстов важно:

- найти ключевые идеи произведения;
- адекватно определить ход мышления автора (или авторов);
- умение за знакомыми, привычными словами открыть особый философский смысл;
- понимать своеобразие философского языка.

Другое важное условие настоящего изучения философии заключается в необходимости самостоятельно думать. Есть разные идеи, мысли об одном и том же, разные подходы, концепции. Вопрос об «истинности-ложности» тех или иных философских взглядов является достаточно сложным и тонким. Поэтому, существенно, изучая философские тексты, определить собственное отношение к обсуждаемому предмету. То есть у вас есть определенное понимание

данного вопроса, и это поможет вам разобраться во взглядах и мнениях других людей, авторов. В каком-то смысле заниматься философией означает заниматься самопознанием, самоопределением. Еще раз следует подчеркнуть: изучая философские тексты, учитесь мыслить самостоятельно, учитесь философствовать.

При подготовке к учебным занятиям, при изучении того или иного вопроса лучше начинать со справочной литературы-энциклопедии, словарей. Затем обратиться к конспекту лекций, учебнику, учебному пособию. Следующим шагом должно быть внимательное изучение произведения мыслителя-классика, известного философа. Потом попытайтесь все это изложить собственными словами, объяснить суть вопроса другим.

Тема 1. Философия, ее сущность, основные проблемы и функции

Данная тема является определяющей и ключевой темой курса. Поэтому требуется исключительно внимательное изучение основных понятий и положений. Главная задача темы - выяснить вопрос: «что такое философия»? Ознакомить студента с исходными категориями философского мышления.

Философия является, прежде всего, теоретическим «мировоззрением», теоретической основой мировоззрения. Поэтому следует начинать с определения содержания понятия «мировоззрение». Затем надо вычленить его основные формы и уровни. Тогда естественным образом возникает вопрос: «А в чем заключается своеобразии философского мировоззрения?»

Начните с значения слова «философия». Как известно, в переводе с древнегреческого языка оно означает «любовь к мудрости». Почему именно данная область знаний, данная форма духовной деятельности обозначается словом «мудрость»? Тождественны ли понятия «мудрость» и «философия»? Попытайтесь ответить на эти вопросы.

Первоначально у древних греков философия охватывает круг достоверных знаний в целом. Уже потом в ходе дальнейшего развития культуры происходит дифференциация (разделение) знаний и самоопределение философии. То есть у философии есть свое место в системе знаний, наук, свой предмет изучения, свои подходы и методы, собственный язык. Необходимо рассмотреть ход самоопределения философии.

Следующий вопрос в том, чем отличается философия от других наук, от других явлений духовной культуры - искусства, религии,

мифологии? Следует выяснить данный вопрос на конкретном анализе соотношения философии и иных форм мировоззрения и науки. В результате должно быть определено содержание понятия «философия». Оно может быть неоднозначным, потому что до сих пор сами философы спорят о том, «что такое философия»? Тем не менее, есть свойство, на основе которого мы отличаем философию от религии, от мифа, от биологии, от физики и так далее. В определении должно быть отражено данное системообразующее свойство философии.

Кроме того, важно различать «естественную» и «теоретическую» философию. Первая связана с повседневными, обыденными представлениями людей, с явлением искусства, культуры. А вторая - это профессиональные тексты, особый аппарат понятий, специфический язык, система особых концепций и взглядов. Обычно под философией имеется в виду именно этот круг произведений, и это правомерно.

Понимание специфики философии связано с определением круга тех проблем, которые находятся в центре философских размышлений и споров. У каждого мыслителя, философа может быть свое понимание, свое видение. Тем не менее, существуют универсальные, классические, «вечные» вопросы, которые традиционно считаются философскими. В данном случае полезно обратиться к произведениям отдельных классиков (Платона, Канта или Хайдеггера).

В литературе встречается понятие «основной вопрос философии». Необходимо разобраться с историей и сущностью данного понятия. Следовательно, нужно выяснить смысл категорий «материализм», «идеализм» и, возможно, других «измов».

Философия имеет свою структуру, то есть состоит из определенных частей (разделов, учений, теорий), между которыми существуют определенные взаимоотношения и взаимодействия. Это - онтология, метафизика, гносеология, аксиология, социальная философия, этика, философия права, философия истории и тому подобное. Нужно определить место, статус, значение каждого из них и выявить их взаимосвязь, характер такой взаимосвязи.

Для полноценного ответа на вопрос «Что такое философия»? Необходимо изучать функции философии. Они разнообразны: познавательные функции, регулятивные, интегративные, эвристические и тому подобное. Обычно делятся на две группы: мировоззренческие и методологические функции философии. Главное - выяснить для себя: для чего нам философия, что дает нам изучение философии?

В рамках данной темы полезно размышлять также над тем, кого мы обычно называем «философом», «мудрецом»?

Выше отмечена исключительная важность данной темы для понимания курса философии в целом. Многое зависит от того, как нами освоен этот материал. Но если у вас еще отсутствует четкое и однозначное понимание сути философии - это не беда. Потому что изучение философии в целом есть поиск ответа на вопрос «Что такое философия»? Тут имеется своя загадка.

Однако, следует отметить, что приступая к раскрытию содержания первой темы, надо проработать как можно больше классических философских текстов, рассмотреть взгляды великих мыслителей по поводу сущности философии в сопоставлении, найти свой вариант.

Тема 2. Основные этапы исторического развития философии

В известном смысле история философии и есть философия. Здесь аналогия с «историей астрономии» или «историей математики» весьма и весьма условная. Есть «философия Платона», «философия Гегеля» или «философия экзистенциализма». Каждая из них - особая система, своеобразный мир понятий, идей, взглядов.

Принято делить исторический путь философии на следующие этапы: философия Древнего Востока, Античная философия, философия Средних веков, философия эпохи Возрождения, философия Нового времени (в том числе немецкая классическая философия), марксистская философия, философия XX века.

Историко-философский материал практически необъятен. Главная задача данной темы - вычленить основные этапы развития мировой философской мысли, определить их своеобразие, ознакомить студентов с главными идеями, теориями великих, известных философов.

Вначале надо выяснить: как возник такой феномен - «философия»; при каких исторических условиях она возникла; с какими духовными явлениями она генетически взаимосвязана?

Затем рассматриваются отдельные этапы развития философских знаний, начиная с философии Древнего Востока кончая философскими идеями XX века.

При этом важно иметь в виду следующее:

1. Надо определить своеобразие каждого этапа, основания и признаки такого своеобразия, с какими историческими, духовно-культурными причинами связано существование таких особых этапов философского мышления?

2. Следует знать известных представителей того или иного этапа, характерных особенностей, основных идей и категорий их учения. Какие вопросы их волновали? О чем они спорили? Как они воспринимали и понимали мир? Необходимо ознакомиться с отдельными произведениями великих мыслителей.

3. Изучая историко-философский материал, надо думать о том, что в нем устарело и что сохранило свое значение для людей XXI века, чем полезно для нас произведение Платона - мыслителя Древней Греции или Канта - немецкого философа XVIII века? Что характерно для философских идей нашего времени?

4. Есть разные философские взгляды, течения, учения - разные по духу, форме, направленности. Надо попытаться определить - что их объединяет, сближает? Какова между ними взаимосвязь? Тем самым, мы продолжаем думать о сущности философии, о том «что такое философия»?

5. И, если это окажется возможным, найти для себя любимого философа, найти философские произведения по душе, настольную книгу.

Тема 3. Онтология. Проблемы бытия.

Онтология - фундамент философского учения. Учение о бытии - оно лежит в основе любой философской системы. Как нечто существует? Как нечто возможно? С этих вопросов начинается философское мышление. Осмысление других проблем зависит от того, как мы решаем онтологические вопросы. Поэтому, необходимо определить место онтологии в системе философских знаний. При этом следует рассмотреть взаимоотношение понятий «онтология» и «метафизика».

Основными категориями онтологии являются: бытие, сущее, существование, нечто, ничто, реальность, мир и так далее. Ключевое понятие среди них - это категория «бытие». И сложное. Неслучайно М. Хайдеггер, великий философ XX века утверждал, что бытие до сих пор остается загадкой для философии. Хотя оно стало предметом серьезного теоретического мышления уже в рамках античной философии. Опыт показывает, что нелегко разобраться с философским смыслом данного понятия. Тщательный анализ содержания «бытия» является своеобразной испытательной полосой для зрелого теоретического мышления.

Есть разные типы, формы, уровни бытия. Они отличаются друг от друга способом существования. У каждого свои особенности. Одно дело - суть дождя, совершенно другое - суть натюрморта. А загадки человеческого «Я»?

К сфере онтологии относятся вопросы о материи, об ее основных характеристиках. В этом контексте особый смысл приобретает категория «мир». Существуют разные трактовки данной категории. В рамках онтологии изучаются принципы, законы, категории диалектики, которая понимается как философская теория развития (мира, действительности).

Тема 4. Проблема сознания в философии

Сознание является предметом изучения ряда наук - физиологии, педагогики, лингвистики, этнографии и т.д. Среди них особо выделяется философия. Потому что, сущность человеческого сознания традиционный предмет интереса философского мышления.

В чем особенность философского подхода к проблеме сознания? Следует начинать с этого вопроса. В литературе встречаются разные определения данного понятия. Сравнительный анализ нескольких определений «сознания» поможет понять суть проблемы. Каково бытие сознания? Как оно существует? Попробуйте найти конкретный ответ на этот вопрос. Полезно рассмотреть понятие «сознание» в контексте близких к нему по смыслу понятий: дух, душа, разум, мышление, психика.

В чем сущность человеческого сознания? Отвечая на этот вопрос, следует обратиться к генезису сознания. Как оно возникло исторически? Как оно развивалось? При этом раскрывается то, что называется ее «социально-культурной природой». Попробуйте объяснить смысл этого понятия.

Другим важным вопросом темы является следующий: как функционирует сознание? То есть, как оно работает, каковы его функции? Ответ должен быть связан с анализом конкретных явлений человеческой деятельности, общественной жизни, культуры и цивилизации.

Необходимо выяснить структуру сознания. Как оно устроено? Каковы основные его элементы и каковы устойчивые связи между ними? При этом следует обратить внимание на значение категорий «самосознание», «бессознательное», «интуиция».

Для полноты и содержательности темы необходимо рассмотреть «сознание» в более широком проблемном контексте. Это – такие вопросы: сознание и сознательность, сознание и личность, сознание и творчество, сознание и воспитание, сознание и интеллект и так далее.

Тема 5. Гносеология. Проблемы познания.

Гносеология (теория познания) - важная часть философии. Некоторые философы даже их отождествляют. Однако у гносеологии свое место, свои задачи. Как человек познает мир? Как получаются знания? Что означает «знать»? Что такое истина? Вот круг традиционных вопросов гносеологии.

Природа человеческого познания является достаточно сложной для теоретического осмысления. Неслучайно то, что существует множество гносеологических концепций. Поэтому, у нас должно быть определенное понимание сущности человеческого познания.

Познание - это особое отношение человека к миру, это особая форма человеческой деятельности. Следовательно, применяется здесь определенный категориальный аппарат: субъект, объект, предмет, цель, средство, способ, результат. С помощью этих понятий надо попытаться раскрыть сущность познавательного акта.

Есть два уровня познания: чувственный и абстрактный. То есть человек познает мир при помощи органов чувств и путем мышления, абстрагирования. Каждый из этих уровней имеет собственные формы, особенности и соответствующие результаты. Следует охарактеризовать каждого из них на основе конкретных примеров, фактов. Важно и другое: как они - чувственное и рациональное - взаимосвязаны? Что важнее для познания мира - чувство или мысль? Это не простые вопросы. Неслучайно появились такие теоретические позиции, как сенсуализм, эмпиризм, рационализм. Необходимо раскрыть суть данного вопроса, рассмотреть содержание вышеназванных учений.

Существуют разные формы знания: повседневное знание, научное, техническое, религиозное, художественное и тому подобное. Следует определить их структурно-функциональные особенности. При этом необходимо более подробно рассмотреть научное познание в качестве высшей формы рациональности. А также необходимо обсудить вопрос: почему существует многообразие знания?

«Что такое истина»? Это - классический вопрос философии. Все вопросы гносеологии концентрированы вокруг данной проблемы. Существуют разные концепции истины (концепция соответствия, когеренции и прагматизм), разные критерии истины. Каждая из них должна получить конкретное освещение.

Истина - это не абстрактное понятие. Она всегда конкретна. Поэтому следует выделить такие ее характеристики, как объективность, абсолютность, относительность; раскрыть их содержание с помощью определенных примеров.

Кроме того, существенно выяснить, чем отличается истина от заблуждения, почему человек заблуждается? В этом же контексте должно быть рассмотрено соотношение истины и лжи.

Главное - понять суть философского анализа проблемы истины. Ведь она может оказаться практической проблемой конкретного научного исследования и т.д. А в чем смысл философской теории истины?

Тема 6. Аксиология. Ценностное отношение к миру.

Человек не только воздействует на мир, не только познает его, но и оценивает. То есть существует ценностное отношение человека к миру. Существует мир ценностей. Аксиология - это учение о ценностях. Вначале необходимо определить место аксиологии в структуре философского мировоззрения.

Кто мы есть? Что мы ценим? Эти вопросы органически взаимосвязаны. Надо определить сущность ценностного отношения к миру, выявить его структуру. Следует выяснить содержание таких понятий, как «оценка», «ценность».

Важно также адекватное понимание соотношение объективного и субъективного в структуре оценки. Такое соотношение следует рассмотреть на разных уровнях ценностных ориентаций - личности, группы, обществе.

Еще древними греками в качестве высшего блага считались «истина - красота - добро». Существует другая ценностная парадигма «цель - идеал - норма». Все эти категории нуждаются в теоретическом анализе, в эмпирической интерпретации (объяснении).

Есть разные категории ценностей: нравственные, эстетические, религиозные, идеологические, культурные и т. д. Каждая из них должна получить содержательное освещение.

При изучении данной темы стержнем размышления должна быть связка «человек - ценность». Другими словами: что дает учение о ценностях для понимания сущности человека?

Тема 7. Философская антропология

Проблема человека занимает центральное место в системе философии. «Человек и мир» - вот фундаментальные категории философского мышления. Мир представляет интерес для философии с точки зрения человеческого бытия, с точки зрения интересов, потребностей, стремлений человека.

Человек - комплексная проблема наук. Важно определить специфику философского подхода к этой проблеме. Речь идет о сущности человека. Постарайтесь раскрыть содержание данного положения.

С вопросом о сущности человека непосредственно связаны проблемы теоретического понимания происхождения человека. Здесь на переднем плане анализа находится вопрос о соотношении биологического и социального в человеке. Традиционной является также тема «тело и душа» в контексте проблемы человека.

В философии речь идет не о конкретном, эмпирическом человеке, а о «человеке вообще», о «возможном человеке». Очень существенно правильно определить смысл данного понятия.

К важным категориям философской антропологии относятся: смысл жизни, смерть и бессмертие, я и другие.

Значимость данной темы связана с тем, что по сути предметом размышления выступают проблемы человеческого самопонимания, самоопределения. Данные проблемы должны быть осмыслены в свете историко-культурного материала (образ человека в историческом освещении) и реальностей современной цивилизации (самосознание современного человека). При этом должны быть использованы как произведения классиков, так и исследования философов нашего времени.

Тема 8. Социальная философия

Большой круг философских проблем связан с теоретическим осмыслением социального бытия. Что такое общество? В чем сущность социальной реальности? Вот исходные вопросы социальной философии.

Общество является достаточно сложным предметом теоретического анализа. Существуют разные концепции общества, разные модели социальных процессов. Прежде всего следует раскрыть содержание понятия «социальное», которое лежит в основе качественного своеобразия общественных явлений.

Общество должно быть рассмотрено как особый тип системы. Подсистемами, структурными частями являются экономическая жизнь, социальная, духовная. Необходимо осветить их особенности и взаимосвязи. Политика, государство, власть - эти явления социальной реальности должны быть подробно изучены в свете современных событий общественного развития. Чем отличается социальная система от других систем? Ответ на данный вопрос - это определенное понимание сущности общества.

Историческое развитие человеческого общества - закономерный процесс, но многослойный и разнообразный. Поэтому существование

разных подходов, концепций, моделей не случайность. Марксисты предложили теорию общественно-экономических формаций. Известна также теория «локальных цивилизаций». Они и другие теоретические модели заслуживают серьезного анализа.

Одна из важных задач философского осмысления исторического процесса - это определить субъекты этого процесса, что связано с понятием «социальная группа», «класс», «личность». Надо разобраться с соотношением сознательного и стихийного, необходимого и случайного в историческом процессе. При этом желательно использовать богатый исторический материал.

Среди философских проблем общества особо выделяются вопросы о духовной жизни, об общественном сознании и его основных формах.

Важная тема социальной философии - это «человек и общество», «личность и история». Она имеет актуальный характер и требует серьезного внимания.

Особый предмет социально-философской мысли - культура. Существует более 150 определений данного понятия. Необходим сравнительный анализ типичных определений культуры, и выяснение особенностей философского ее понимания. Сущность культуры непосредственно связана с сущностью человека. Следует обосновать значение такого положения.

Культура как способ существования человека имеет определенную структуру, механизмы, функции. Используя богатую литературу теоретического и культурологического характера попытайтесь раскрыть содержание основных характеристик культуры. При этом должны быть освещены нормативные механизмы культуры. Следует рассмотреть взаимосвязь категорий «культура», «традиция», «творчество».

Культура и цивилизация - близкие понятия. Тем не менее «цивилизация» - самостоятельный предмет теоретической мысли. В чем сущность цивилизации? Каковы ее основные типы? Каков характер взаимоотношения цивилизации и человеческого бытия? Эти и аналогичные вопросы должны быть рассмотрены подробно. В глубоком анализе нуждаются проблемы современной цивилизации. Речь идет о том, что рядом, что с нами и оказывает непосредственное влияние на наше самочувствие, самосознание.

Будущее тоже является важным вопросом социальной философии. Прогнозы, стратегия будущего, планирование социального процесса - взаимосвязанные явления и требуется в этом плане глубокий теоретический анализ.

Самостоятельная работа студента

Результативность и продуктивность изучения философии зависят и от организации самостоятельной работы студента. Она может быть осуществлена в следующих формах:

- написание рефератов;
- написание докладов;
- участие в коллективных формах обсуждения;
- работа над контрольными вопросами;
- работа с литературой;
- индивидуальная консультация и другие.

Темы рефератов

1. Философия как мудрость.
2. Философия: наука или искусство?
3. Философия и мировоззрение.
4. Философия и развитие личности.
5. Особенности философского мышления.
6. Специфика философских проблем.
7. Социальные функции философии.
8. Философия и религия.
9. Исторические условия возникновения философии.
10. Мифологические предпосылки философского мировоззрения.
11. Особенности восточного философствования.
12. Проблема сознания в древнеиндийской философии.
13. Проблема человека в древнекитайской философии.
14. Античность как тип культуры.
15. Диалектика в философии Древней Греции.
16. Идея Бога в философии Средних веков.
17. Философия эпохи Возрождения о творческой сущности человека.
18. Проблема самосознания в философии Нового времени.
19. Философия Нового времени о научном методе.
20. Спор между рационализмом и сенсуализмом.
21. Концепция разума в философии Канта.
22. Абсолютный дух Гегеля.
23. Маркс о развитии общества.
24. Личность и ситуация в экзистенциализме.
25. Место феноменологии в философской мысли.
26. Проблема языка в неопозитивизме.
27. Герменевтика - философская теория понимания.
28. Русская идея и русская философия.

29. Что такое «кыргызская философия»?
30. Характерные черты философской мысли кыргызского народа.
31. Менталитет кыргызов.
32. Современный Кыргызстан: проблема национальной идеологии.
33. Онтология: старая и новая.
34. Проблема бытия в современной философии.
35. Бытие и сознание.
36. Сущность и существование.
37. Мир как философская категория.
38. Категория материи.
39. Философский анализ пространства и времени.
40. Диалектика: наука и искусство.
41. Основные черты диалектического мышления.
42. Единство и борьба противоположностей.
43. Мера как философская категория.
44. Содержание и форма.
45. Детерминизм и индетерминизм.
46. Необходимость и случайность в общественной жизни.
47. Действительность и нереализованные возможности.
48. Принцип причинности в современной науке.
49. Бытие и сознание.
50. Сознание и культура.
51. Функции человеческого сознания.
52. Основные факторы развития сознания.
53. Сознания и язык.
54. Сущность и функции самосознания.
55. Рефлексия в структуре сознания.
56. Проблема бессознательного.
57. Интуиция и творческое мышление.
58. Познание как человеческая деятельность.
59. Чувство или разум?
60. Что означает «знать»?
61. Знание и понимание.
62. Многообразие знания и картина мира.
63. Истина как проблема.
64. Возможна ли абсолютная истина?
65. Релятивизм в гносеологии.
66. Основные характеристики научной истины.
67. Научная картина мира.
68. Сущность научного метода.
69. Ценности человеческого бытия.

70. Ценностные ориентации личности.
71. Нравственные ценности в современном обществе.
72. Личность и духовные ценности.
73. Природа эстетических ценностей.
74. Проблема свободы в философии.
75. Человек как философская проблема.
76. Идея «возможного человека».
77. Идеал и реальность.
78. Душа и тело человека.
79. Идея бессмертия.
80. Загадка человеческого «Я».
81. Проблема интересу субъективности.
82. Природа социального.
83. Общество как система.
84. Социальная структура современного общества.
85. Государство и личность.
86. Институты гражданского общества.
87. Современная демократия.
88. Необходимое и случайное в общественной жизни.
89. Духовная культура.
90. Политическая культура.
91. История и личность.
92. Смысл истории.
93. Культура как способ человеческого существования.
94. Культура и личность.
95. Традиционное и новаторство в культуре.
96. «Массовая культура»: за и против.
97. Цивилизация и человек.
98. Ценности современной цивилизации.
99. Глобальные проблемы современного общества.
100. Экология и общество.
101. Будущее человеческого общества.

Здесь предложена примерная тематика рефератов. Но студенты могут подготовить реферат на другую тему, предварительно согласовав с преподавателем или же изменить формулировку предлагаемой темы.

Контрольные вопросы для самопроверки:

1. Тождественны ли понятия «философия» и «мудрость»?
2. Чем отличается философия от других наук?
3. Что такое «естественная философия»?
4. Почему философия считается универсальным знанием?
5. Почему философские проблемы считаются «вечными»?
6. Чем полезна философия для современного специалиста?
7. Каковы основные функции философии?
8. Возможна ли типология философских вопросов?
9. Можно ли научиться философствовать?
10. Каковы духовные предпосылки происхождения философии?
11. Чем отличается философия от обыденного знания?
12. Что характерно для философии Древней Индии?
13. Что характерно для философии Древнего Китая?
14. Почему античная культура стала колыбелью теоретической философии?
15. В чем проявляется космоцентризм античной философии?
16. Как понималось «первоначало» мира у древнегреческих мыслителей?
17. Как возник «атомизм»?
18. Почему Гераклит считается «отцом диалектики»?
19. В чем сущность теории «идей» Платона?
20. Каков вклад Аристотеля в развитие античной философии?
21. Почему Сократ считается «эталоном философа»?
22. Что означает «теоцентризм философии Средних веков?»
23. Чем спорили номиналисты и реалисты?
24. Каков основной пафос Философии эпохи Возрождения?
25. Почему разум и наука оказались в центре внимания философского размышления Нового времени?
26. Что такое «идолы познания»?
27. Что означает тезис Декарта: «мыслию, следовательно, существую»?
28. Каковы основные черты рационализма?
29. Каковы основания сенсуализма?
30. Что означает пантеизм Спинозы?
31. Что такое «монадология»?
32. Каковы основные черты французского материализма?
33. Что такое скептицизм?
34. Что такое агностицизм?
35. Почему философия Канта характеризуется как «критическая»?
36. Что такое априорное познание?
37. Что означает формула Канта «вещь в себе»?

38. В чем смысл категорического императива Канта?
39. Каково содержание тезиса Гегеля - «все разумное действительно, все действительно разумно»?
40. Что означает панлогизм Гегеля?
41. Каков смысл понятия «абсолютный дух»?
42. Устарел ли марксизм?
43. В чем сущность марксистской концепции общества?
44. Что такое иррационализм?
45. Каковы ключевые идеи экзистенциализма?
46. Каковы основные проблемы неопозитивизма?
47. Что характерно для феноменологии?
48. Каковы общие черты философских учений XX века?
49. Что такое «кыргызская философия»?
50. Что характерно для кыргызской культуры?
51. Тождественны ли понятия «бытие» и «способ бытия»?
52. Почему «бытие» считается основополагающей категорией философии?
53. Какова взаимосвязь категорий «бытие», «реальность», «мир»?
54. В чем специфика духовного бытия?
55. Как взаимосвязаны бытие и сознание?
56. Каковы основные свойства материи?
57. Почему движение считается способом существования материи?
58. Возможно ли нетрехмерное пространство?
59. Каковы последствия необратимости времени?
60. Каковы основные принципы диалектического мышления?
61. В чем заключается единство законов и категорий диалектики?
62. Почему сознание становится теоретической проблемой?
63. Чем отличается человеческое сознание от интеллекта животных?
64. «Социальная природа сознания». Что это означает?
65. Каково взаимодействие сознания и языка?
66. Как устроено сознание?
67. Почему самосознание считается ядром сознания?
68. В чем смысл категории «бессознательное»?
69. Как возникают новые знания?
70. Что означает «знать»?
71. Что нужнее - чувство или разум?
72. Почему существуют разные типы знаний?
73. Почему наука считается высшей формой рациональности?
74. В каком смысле истина является философской проблемой?
75. Существуют ли абсолютные истины?
76. Каковы критерии истины?

77. Что характерно для мира ценностей?
78. Чем различаются «знать» и «оценивать»?
79. От чего зависят ценностные ориентации личности?
80. В каком смысле человек является философской проблемой?
81. Каково содержание понятия «человеческое»?
82. От чего зависит адекватное самопознание?
83. Существует ли единый «смысл жизни»?
84. Возможно ли бессмертие человека?
85. Как возможно взаимопонимание людей?
86. Возможности человека ограничены они или нет?
87. Каково значение понятия «ответственность человека»?
88. Каково содержание понятия «социальное»?
89. Почему общество выступает как система?
90. Каковы основные концепции общества?
91. Что означает «общественная жизнь»?
92. Смысл истории - в чем он заключается?
93. От чего зависит социальная структура общества?
94. Каковы основные формы общественного сознания?
95. Что характерно для политической системы общества?
96. Почему имеются разные концепции культуры?
97. Что важнее для культуры - традиция или инновация?
98. Чем характеризуется духовная культура?
99. В чем смысл понятия «цивилизация»?
100. Что характерно для современной цивилизации?
101. Возможно ли предвидение будущего человеческого общества?

Учебная литература по курсу

Введение в философию. М., 1989.

Мир философии. М., 1989.

Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс. М., 1997.

Философия. Учебник. Под. ред. В.Б. Губина. М., 1998.

Бучило Н.Ф., Чумаков А.Н. Философия. М., 1998.

Кузнецов В.Г. и др. Философия. Учебник. М., 1999.

Алексеев П.В., Панин А.В., Философия. Учебник. М., 1999.

Философия. Уч. пос. Ростов-на-Дону. 2000.

Дополнительная литература:

К теме 1.

- Хрестоматия по философии. М., 1997.
Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? М., 1991, с.51-192.
Ильенков Э.В. Философия и культура. М., 1991, с. 17-101.
Мамардашвили М. Как я понимаю философию. М., 1990, с. 14-72.
Виндельбанд В. Что такое философия? /Избранное: Дух и история./ М., 1995
Хайдеггер М. Что такое философия? / Вопросы философии, 1993, №8, с.113-123
Философское сознание: драматизм обновления. М., 1991.
Бабушкин В.У. О природе философского знания. М., 1978.
Маритен Ж. Философ в мире. М., 1994, с. 17-24.
Ойзерман Т.И. Проблемы историко-философской науки. М., 1982.

К теме 2.

- Современная буржуазная философия. М., 1978.
Критика феноменологического направления современной буржуазной философии. Рига, 1981.
Современный экзистенциализм. М., 1983.
Мельвиль Ю.К. Пути буржуазной философии XX века. М., 1983.
Соловьев Ю.Э. Прошлое толкует нас. Очерки по истории философии и культуры. М., 1991.
Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. М., 1991.
История диалектики. Немецкая классическая философия. М., 1978.
Краткий очерк истории философии. М., 1960.
Богомолов А.С., Ойзерман Т.И. Основы теории историко-философского процесса. М., 1983.
Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия. Л., 1971.
Кессиди Х.Ф. От мифа к логосу. М., 1972.
Асмус В.Ф. История античной философии. М., 1965.
Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981.
История китайской философии. М., 1989.
Бонгард-Левин М., Герасимов А.В. Мудрецы и философы Древней Индии. М., 1975.
Чаттопадхья Д. Живое и мертвое в Индийской философии. М., 1981.
Чаттерджи С., Датта Д. Индийская философия. М., 1994.
Соколов В.В. Средневековая философия М., 1979.
Соколов В.В. Европейская философия XV-XVII веков. М., 1984.
Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. М., 1984.

- Нарский И.С. Западно-Европейская философия XVII века. М., 1974.
Нарский И.С. Западно-Европейская философия XVIII века. М., 1973.
Нарский И.С. Западно-Европейская философия XIX века. М., 1976.
Блинников Л.В. Великие философы. Словарь-справочник. М., 1997.

К теме 3.

- Хайдеггер М. Время и бытие. М., 1993.
Доброхотов А.Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. М., 1986.
Проблемы онтологии в современной буржуазной философии. Рига, 1988.
Рубинштейн С.Л. Человек и мир. М., 1974.
Мелюхин. Материя в ее единстве, бесконечности и развитии. М., 1966.
Кузнецов Б.Г. Разум и бытие. М., 1972.
Ахундов М.Д. Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. М., 1982.
Трубников Н.Н. Время человеческого бытия. М., 1987.
Орлов В. Человек, мир, мировоззрение. М., 1985.
Материалистическая диалектика. Краткий очерк теории. М., 1985.
Материалистическая диалектика как научная система. М., 1983.
Материалистическая диалектика как общая теория развития.
Философские основы теории развития. М., 1982.
Брудный А.А. Пространство возможностей. Б., 2000.

К теме 4.

- Бессознательное: природа, функции, методы исследования. Тбилиси, 1978. т.1
Бассин В.Ф. Проблема бессознательного. М., 1968.
Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. М., 1975.
Чуприкова Н.И. Психика и сознание как функция мозга. М., 1975.
Симонов П.В., Ефимов П.М. Вяземский Ю.П. Происхождение духовности. М., 1989.
Автономова Н.С. Рассудок. Разум. Рациональность. М., 1988.
Гарнцев М.А. Проблема самосознания в западноевропейской философии. М., 1987.
Михайлов Т.Ф. Загадка человеческого Я. М., 1961.
Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. М., 1972.
Дубровский Д.И. Проблема идеального. М., 1983.
Как формируется и функционирует сознание. М., Знание, 1985.
Сатпрем. Шри Ауробиндо, или путешествие сознания. Бишкек, 1992.
Ильенков Э.В. Диалектическая логика. М., 1984.
Мамардашвили М. Как я понимаю философию. М., 1990.

Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975.

Лурия А.Р. Язык и сознание. М., 1988.

Проблема сознания в современной западной философии. М., 1989.

Лой А.Н. Сознание как предмет теории познания. Киев, 1988.

Библер В.С. Мышление как творчество. 1975.

Салиев А.А. Учение о мысли. Б., 2001.

К теме 5.

Лекторский В.А. Субъект. Объект. Познание. М., 1980.

Гносеология в системе философского мировоззрения. М., 1983.

Полани М. Личностное знание. М., 1986.

Тулмин Ст. Человеческое понимание. М., 1984.

Загадки понимания. М., 1990.

Многообразие знания. М., 1990.

Панов В.Г. Чувственное, рациональное, опыт. М., 1976.

Чудинов Э.М. Природа научной истины. М., 1977.

Петров Ю.А. Теория познания. М., 1988.

Ильин В.В. Теория познания. М., 1994.

Ильенков Э.Д. Диалектическая логика. М., 1984.

Швырев В.С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. М., 1978.

Розов М.А. Проблемы эмпирического анализа, научных знаний.

Новосибирск, 1977.

Кукушкина Е.И. Познание, язык культура. М., 1984.

Зотов А.Ф. Структура научного мышления. М., 1983.

Творческая природа научного познания. М., 1984.

Фофанов В.П. Социальная деятельность и теоретическое отражение.

Новосибирск, 1986.

Соломин Ю.Н. Наука как предмет философского анализа. Л., 1988.

Ильин В.В., Калинин А.С. Природа науки: гносеологический анализ. М., 1985.

Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники. М., 1995.

Бокошов Ж.Б. Предпосылочное знание. Б., 1991.

Бокошов Ж. Б. Истоки и горизонты познания. Жалал-Абад, 2000.

Бөкөшов Ж.Б. Таанып-билүүнүн табышмактары. Ф., 1988.

К теме 6.

Проблема ценности в философии. М. Л., 1966.

Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов. М., 1967.

Столович Л.Н. Природа эстетической ценности. М., 1972.

- Грожек В. Марксистская теория оценки. М., 1982.
 Итаниа И. Общество, культура, социология. М., 1984.
 Наука и ценности. Новосибирск, 1987.
 Пильников Э.В. Философия и культура. М., 1991.
 Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. М., 1986.
 Гудосеку И. Идеалы и нормы в социальной деятельности. ВФ, 1984, №1
 Чавчавадзе Н.Э. Человек - культура - ценности. ВФ, 1981, №6
 Бердяев Н.А. Философия свободы. М., 1989.
 Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1990.

К теме 7.

- Гейяр де Шарден П. Феномен человека. М., 1987.
 Григорьян Б.Т. Философская антропология. М., 1982.
 Степин В.С. Философская антропология и философия науки. М., 1992.
 Дубинин Н.П. Что такое человек. М., 1983.
 Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. М., 1984.
 Григорьян Б.Т. Человек, его положение и призвание в современном мире. М., 1986.
 Фром Э. Душа человека. М., 1992.
 Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир - эпоха Просвещения. М., 1995.
 Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX век. М., 1995.
 Фролов И.Т. О человеке и гуманизме. М., 1989.
 Проблема человека в западной философии. М., 1988.
 О человеческом в человеке. М., 1991.
 Человек в системе наук. М., 1989.
 Биология в познании человека. М., 1989.
 Крутова О.Н. Человек и история. М., 1982.
 Кемеров В.Е. Проблема личности. М., 1977.
 Какабадзе З.М. Проблема человеческого бытия. Тбилиси, 1985.
 Ларичев В.Е. Сад Эдема. М., 1980.
 Михайлов Ф. Загадка человеческого "Я". М., 1978.
 Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. М., 1978.
 Скворцов Л.В. Культура самосознания. М., 1989.

К теме 8.

- Тойнби А. Дж. Постигание истории. М., 1991.
 Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.
 Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
 Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. СПб., 1997.

- Тоффлер А. Футурошок. СПб., 1997.
- Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. М., 1999.
- Бердяев Н.А. Смысл истории. М., 1990.
- Каган М.С. Философия культуры. М., 1990.
- Момджян К.Х. Социум. Общество. История. М., 1994.
- Кемеров В.Е. Введение в социальную философию. М., 1994.
- Зиммель Г. Избранное. Философия культуры. М., 1996.
- Общественное сознание и его формы. М., 1986.
- Межуев В.М. Культура и история. М., 1977.
- Арон Р. Этапы развития социологической мысли. М., 1993.
- Трельч Э. Историзм и его проблемы. М., 1994.
- Гобозов И.А. Введение в философию истории. М., 1993.
- Келле В.Ж., Ковальзон М.Я. Теория и история. М., 1981.
- Скворцов Л.В. Субъекты истории и социальное самосознание. М., 1983.
- Манхейм К. Избранное. Социология культуры. СПб.2000.

Тиркеме

Программы спецкурсов:

1. Философия науки.
2. Философия образования.
3. Философия права.

770 356460

Философия науки (Программа спецкурса)

Для студентов старших курсов,
аспирантов и слушателей факультета
повышения квалификации преподавателей.

№	Наименование темы	Количество часов	
		лекции	семинары
1.	Философия науки: специфика и проблемы	2	
2.	Сущность и природа науки	2	
3.	Методы научного познания	2	
4.	Развитие науки	2	
5.	Наука и общество	2	
6.	Современная наука		2
Итого:		10	2
		12	

Тема 1. Философия науки: специфика и проблемы.

Наука как предмет философско-методологических исследований. Специфика философского анализа науки. Философия науки и методология научного исследования. Основные философские концепции науки. Основные проблемы философии науки. Значение философского осмысления феномена науки.

Тема 2. Сущность и природа науки

Феномен науки. Наука как познавательная деятельность. Наука как система знаний. Наука как социальный институт. Специфика научного знания. Научная рациональность. Нормы и идеалы научного исследования. Проблема демаркации. Наука и вненаучные типы знаний. «Научная картина мира». Проблема классификации наук.

Тема 3. Методы научного познания

Научный метод (подход, анализ): определяющие черты. Научный факт и научное объяснение. Проблема – гипотеза-теория. Общепознавательные методы: анализ и синтез, сравнение, классификация, индукция и дедукция, абстракция, обобщение. Эмпирические методы научного познания: наблюдение, измерение, эксперимент. Теоретические методы научного познания: аксиоматический, гипотетико-дедуктивный, конструктивистский. Методы конкретных наук.

Тема 4. Развитие науки

Генезис науки. Предпосылки и контекст научных знаний. Формирование и развитие научной теории. Проблемное поле теории. Возникновение конкурирующих теорий. Выбор новой теории. Парадигма и научные революции. Кумулятивизм и антикумулятивизм. Внешние и внутренние факторы развития науки: экстернализм и интернализм.

Тема 5. Наука и общество

Наука как социокультурный феномен. Образ науки. Этнос науки. Сциентизм и антисциентизм. Наука в жизни общества. Наука и техника. Ученый и общество.

Тема 6. Современная наука (семинар)

Вопросы:

1. Особенности современной науки.
2. Традиции и передний край науки.
3. Фундаментальные и прикладные науки Кыргызстана.

Вопросы для обсуждения:

1. Что такое «философия науки»?
2. Каково соотношение «философии науки» и «методологии науки»?
3. В чем значение философского изучения науки?
4. Каковы основные концепции философского анализа науки?
5. Каковы основные проблемы философии науки?
6. Что такое наука?
7. Чем отличается наука от других форм знания и познания?
8. Каково отношение науки к вненаучным формам духовно-интеллектуальной практики?
9. Что такое «проблема демаркации»?
10. Что такое «научный метод»?

11. Как классифируются методы научного познания?
12. Какова роль общепознавательных методов в науке?
13. Каковы особенности эмпирических методов?
14. Каковы особенности теоретических методов?
15. Как возникла наука?
16. Как формируются научные теории?
17. Как развиваются научные теории?
18. Почему между теориями возникает конкуренция?
19. Что такое «парадигма» в науке?
20. Как совершаются «научные революции»?
21. Что такое кумулятивизм?
22. Что такое экстернализм?
23. Что такое интернализм?
24. Каково место науки в обществе?
25. Что такое «этнос науки»?
26. Почему существует контраверза «сциентизм-антисциентизм»?
27. Какова роль ученого в общественной жизни?
28. Что такое «современная наука»?

Литература по спецкурсу:

1. Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. М., 1998.
2. Структура и развитие науки. М., 1978.
3. Никитин Е.П. Объяснение – функция науки. М., 1970.
4. Поппер К.Р. Логика и рост научного знания. М., 1983.
5. Зотов А.Ф. Структура научного мышления. М., 1973.
6. Косарева Л.М. Предмет науки. М., 1977.
7. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. М., 1986.
8. В поисках теории развития науки. М., 1982.
9. Кун Т. Структура научных революций. М., 1975.
10. Кузнецова Н.И. Наука в ее истории. М., 1982.
11. Меркулов И.П. Гипотетика-дедуктивная модель и развитие научного знания. М., 1980.
12. Горохов В.Г. Концепции современного естествознания и техники. М., 2000.
13. Бокошов Ж.Б. Истоки и горизонты познания. Жалал-Абад, 2000.
14. Бернал Д. Наука в истории общества. М., 1958.
15. Гайденок П.П. Эволюция понятия науки (XVII-XVIII вв.). М., 1987.
16. Коуре А. Очерки истории философской мысли. М., 1985.

17. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. М., 1995.
18. Огурцов А.П. Дисциплинарная структура науки. М., 1988.
19. Полани М. Личностное знание. М., 1985.
20. Розин В.М. Специфика и формирование естественных, технических и гуманитарных наук. Красноярск, 1989.
21. Современная философия науки. Хрестоматия. М., 1994.
22. Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники. М., 1996.
23. Степин В.С. Философская антропология и философия науки. М., 1992.
24. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. М., 1995.
25. Философия. Наука. Цивилизация. М., 1999.

Философия образования

(Программа спецкурса)

Для студентов старших курсов педагогических специальностей, аспирантов и слушателей факультета повышения квалификации преподавателей.

№	Наименование темы	Количество	
		лекции	семинар
1	Философия образования: содержание, структура, функции	2	
2	Образование как деятельность и социокультурный феномен	2	
3	Парадигмы образования	2	
4	Образование и личность	2	
5	Образование и ценности	2	
6	Философские проблемы современного высшего образования		2
Итого:		10	2
		12	

Тема 1. Философия образования: содержание, структура, функции.

Образование как предмет теоретических исследований. Специфика философского подхода. Философия образования в структуре философских знаний. Философия образования и теории, концепции образования. Предмет и основные проблемы философии образования. Категориальный аппарат философии образования. Основные части философии образования и их взаимосвязь. Функции философии образования: познавательные, методологические, мировоззренческие, социокультурные и т.д.

Тема 2. Образование как деятельность и социокультурный феномен

Сущность и бытие образования. Образование как особая форма человеческой деятельности. Структура образовательной деятельности. Образование как система. Образование как социокультурный феномен. Образованность человека: практическая необходимость и социальный

статус. Знание как ценность. Образ учителя в социокультурном контексте. Образование и культура. Образование и общество. Образовательная политика в историческом плане. Современная цивилизация и актуальные проблемы философии образования.

Тема 3. Парадигмы образования

Образование как социальный институт. Концепции образования. Стратегические приоритеты образования. Сциентистская парадигма образования. Гуманистическая парадигма образования. Личностно-креативная парадигма образования. Парадигма образования и культурные традиции. Парадигма образования и педагогические технологии. Парадигма образования и реформы образования.

Тема 4. Образование и личность

Личность как субъект образовательной деятельности. Формирование личности как основа образования. Личность «учителя». Личность «ученика». Потребности, интересы личности и сфера образования. Проблема выбора в сфере образования. Образование и свобода. Образование и самореализация личности.

Тема 5. Образование и ценности

Цели образования. Ценностные аспекты образования. Общество и образование. Образование и воспитание. Профессионализм как ценность. Знание и интеллектуальный потенциал общества. Знание и нравственность. Интеллект и культура. Образование как фактор национальной безопасности. Образование и социальное планирование.

Тема 6. Философские проблемы современного высшего образования (семинар)

просы: 76

1. Современное высшее образование: состояние и проблемы.
2. Реформа высшего образования как глобальная проблема.
3. Философские проблемы высшего образования и перспективы современной цивилизации.

Вопросы для обсуждения:

1. В чем специфика философского подхода к образованию?
2. Что такое «философия образования»?
3. Какие стороны образования являются предметами философского интереса?

4. Каковы основные функции философии образования?
5. Что такое образование? В чем его сущность?
6. Почему образование рассматривается как форма человеческой деятельности?
7. Какова структура образовательной деятельности?
8. Какова взаимосвязь культуры и образования?
9. Каково место образования в жизни общества?
10. Что такое «образовательная политика»?
11. Каковы основные концепции образования?
12. Что такое «парадигма образования»?
13. В чем особенности «сциентистской» парадигмы образования?
14. В чем особенности «гуманистической» парадигмы образования?
15. Что такое «лично - креативная» парадигма образования?
16. Каково взаимоотношение традиции и инновации в сфере образования?
17. Какова взаимосвязь парадигмы образования и педагогических технологий?
18. Каково место личности в пространстве образования?
19. Каковы личностные аспекты образовательной деятельности?
20. Каковы основные цели системы образования?
21. Какова ценностная структура образования?
22. Каково взаимодействие социальной системы и системы образования?
23. Каково взаимоотношение понятий «образование» и «воспитание»?
24. Что главнее в образовании: знание, интеллект или нравственность?
25. Почему образование считается важным фактором национальной безопасности?
26. В чем значение образования для социального планирования?
27. Каково значение философских идей в теоретическом осмыслении проблем современной цивилизации?

Литература по спецкурсу:

1. Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И. Введение в философию образования. Учебное пособие. М., 2000.
2. Степашко Л.А. Философия и история образования. Учебное пособие. М., 1999.
3. Гершунский Б.С. Философия образования. М., 1998.
4. Михайлов Ф.Т. Аксиомы педагогики//Философские исследования. М., 1998, №4.
5. Поддьяков А.Н. Философия образования: проблема противодействия // Вопросы философии, М., 1999, №8.

6. Михайлов Ф.Т. Философия образования: ее реальность и перспективы // Вопросы философии. М., 1999, №8.
7. Философия, культура, образование (Материалы круглого стола)//Вопросы философии. М., 1999, №3.
8. Долженко О.В. Очерки по философии образования. М., 1995.
9. Миронов В.Б. Век образования. М., 1990.
10. Философия образования для XXI в.. М., 1992.
11. Н.Шадриков В.Д. Философия образования и образовательная политика. М., 1993.
12. Образование: идеалы и ценности. М., 1995.
13. Сериков В.В. Образование и личность. М., 1999.
14. Кинелев В.Г., Миронов В.Б. Образование, воспитание, культура в истории цивилизаций. М., 1998.
15. Бокошов Ж.Б. Аскар Акаев и стратегия образования. Жалал-Абад, 2000.
16. Гессен С.И. Основа педагогики. Введение в прикладную философию. М., 1995.
17. Ладыжец Н.С. Университетское образование: идеалы, идеи, ценностные ориентации. Ижевск, 1992.
18. Философские проблемы образования. М., 1996.
19. Философско-психологические проблемы развития образования. М., 1981.
20. Ильенков Э.В. Философия и культура. М., 1991.
21. Культура, образование, развитие индивида. М., 1990.
22. Розин В.М. Философия образования. Красноярск, 1992.
23. Щедровицкий П.Г. Очерки по философии образования. М., 1993.
24. Новиков А.И. Образование: вчера, сегодня, завтра. Пермь, 1992.
25. Асанова У. Философия образования. Б., 2001.

Философия права (Программа спецкурса)

Для студентов – юристов, аспирантов
и слушателей факультета повышения
квалификации преподавателей.

№	Наименование темы	Количество часов	
		лекции	семинары
1	Философия права: содержание, структура, функции	2	
2	Сущность права. Право и реальность	2	
3	Позитивное право	2	
4	Естественное право	2	
5	Живое право	2	
6	Правовое государство		2
7	Права человека в современном Кыргызстане		2
Итого:		10	4
		14	

Тема 1. Философия права: содержание, структура, функции.

Философия права как самостоятельная академическая дисциплина. Философия права в системе наук. Философские основания общей теории права. Философия права в историческом развитии. Современная философия права.

Тема 2. Сущность права. Право и реальность.

Идея права. Понятие права. Право как формальное равенство. Право как свобода. Право как справедливость. Бытие и существование права. Формы существования права.

Тема 3. Позитивное право

Религия и право. Право и власть. Юридический позитивизм. Классический позитивизм. Чистая теория права. Аналитическая юриспруденция. Предположение о естественно – природных предосновах позитивного права. Позитивное право и правосознание.

Тема 4. Естественное право

Мораль и право. Право и договор. Классическая философия права: кантианская, гегельянская, марксистская. Естественное право – исходное звено философского осмысления права. Естественное право как идеи разума. Естественное право в соотношении с позитивным правом. «Современное естественное право».

Тема 5. Живое право

Обычай и право. Правосудие. Феноменология права. Социологическая юриспруденция. Правовой реализм. Экзистенциалистская философия права. Категория «правовой долг». Мораль – право – справедливость – равенство.

Тема 6. Правовое государство (семинар)

Вопросы:

1. Правовое государство: история идей и современность.
2. Социализм и право.
3. Концепция цивилитарного права.

Тема 7. Права человека в современном Кыргызстане (семинар)

Вопросы:

1. Традиции и опыт государственно-правовых преобразований в Кыргызстане.
2. Права и свобода человека и гражданина.
3. Борьба за права - социальная сверхзадача.

Структура философии права

1. Онтология права: какова сущность права и как оно существует?
2. Гносеология (эпистемология) права: как понимается право и как познается правовая реальность?
3. Аксиология права: ценностные аспекты права, смысл и значение правовых явлений.
4. Антропология права: право и природа, потребности, интересы человека.
5. Социология права: право и общество, правовые и другие социальные нормы, правовая культура.
6. Этика права: право – нравственность – справедливость.

7. Герменевтика права: правопонимание, толкование правовых норм.

Субструктура философии права

1. Телеология права: целесообразность и долженствование в праве.
2. Теология права: право и религия, Бог и «естественные права человека».
3. Феноменология права: проявление права.
4. Культурология права: право в социокультурном и историческом контексте.
5. Политология права: право и государство, правовая политика, право и власть.
6. Методология права: методы и способы законотворчества и правоприменения, основания теоретического осмысления права.
7. Эстетика права: право с точки зрения прекрасного и безобразного, возвышенного и низменного, героического и трагического.

Вопросы для обсуждения:

1. Что такое «философия права»?
2. Каково место «философии права» в системе наук и знаний о праве?
3. Каково соотношение философии права и теории права?
4. Каков предмет и основные вопросы философии права?
5. Каковы основные задачи философии права?
6. В чем сущность права?
7. Каково содержание идеи права?
8. Как формируется понятие «право»?
9. Как существует правовая реальность?
10. Что такое «юридический позитивизм»?
11. Каковы формы «юридического позитивизма»?
12. Что такое позитивное право?
13. Должное и действительное в праве – каково их соотношение?
14. Что такое естественное право?
15. Почему естественное право считается основой философии права?
16. Каково соотношение права и разума?
17. Каково соотношение права и нравственности?
18. Каково соотношение права и закона?
19. Что такое живое право?

20. Что такое «социология права»?
21. В чем суть «правового реализма»?
22. Каковы ценностные аспекты права?
23. Что такое «правовая культура»?
24. Каково взаимоотношение правотворчества и правоприменения?
25. Каковы особенности правосознания?
26. Что такое «правовое государство»?
27. Каковы основные «права человека»?

Литература по спецкурсу:

1. Тихонравов Ю.В. Основы философии права. М., 1997
2. Нерсисянц В.С. Философия права. М., 1999
3. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. М., 1999
4. Гегель. Философия права. М., 1990
5. Кузнецов Э.В. Философия права в России. М., 1989
6. Страченко А.А. Философия права и принципы правосудия в США. М., 1969
7. Керимов Д.А. Основы философии права. М., 1992
8. Овчинникова З.Л. Философские проблемы государства и права. М., 1989
9. Поздняков Э.А. Философия государства и права. М., 1995
10. Таллер Р.И. Философия как логика и методология познания права. Саратов, 1989
1. Норбер Рулан. Юридическая антропология. М., 1999
2. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. т.1. М., 2000
3. Баякин Ю.А. Очерки философии права. Сыктывкар, 1996
4. Ершов Ю.Г. Философия права (материалы лекций). Екатеринбург, 1995
5. Семитко А.П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс. Екатеринбург, 1996
6. Малинова И.П. Философия права (от метафизики к герменевтике). Екатеринбург, 1995

Мазмуну

1	Автор жөнүндө маалымат	3
2.	✓ Киришме	4
3.	✓ Философиянын маңызы (же метафилософия)	6
4.	✓ Болмуштун сыры (же онтология)	37
5.	Аң-сезим маселеси (же когитология)	58
6.	✓ Таанымдын табияты (же гносеология) ... ¹	<u>74</u> ✓
7.	Кымбатзат дүйнөсү (же аксиология)	84✓
8.	✓ Адам баласы (же антропология) ... ¹	<u>100</u> ✓ <u>102</u>
9.	Аалам, табият (же натурфилософия)	119
10.	✓ Коом турмушу (же социофилософия)	127
11.	Адамзаттын келечеги (же футурология)	147
12.	Тиркеме:	
	- Философия. Учебно-методический комплекс	158
	- Программы спецкурсов:	187
	- Философия науки	188
	- Философия образования	192
	- Философия права	196

Бөкөшов Жамгырбек Бөкөшович

Философия

Редакторлору

Молдоболотова А.
Ольмасова З.С.

Тех. редакторлору

Кочкорова А.

Компьютерде макеттеп,
версткалаган

Түгөлбай уулу М.

*Төрүүгө 14.11.02 берилди
Басууга 11.12.02 кол коюлду
Форматы 60x84 1/16
13,3 басма табак
Тиражы 500 даана*

*Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
басма борборунда даярдалды.
715600 Жалал-Абад шаары, Ленин көчөсү, 57.*

16

- 16.
- 17.
- 18.
- 19.

854614